

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Крютченко Марія Леонідівна

УДК 94(44)"1828/1911"+929Цанков](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

«ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА, ДИПЛОМАТИЧНА ТА ДЕРЖАВНА
ДІЯЛЬНІСТЬ ДРАГАНА ЦАНКОВА»

Спеціальність 07.00.02 – «Всесвітня історія»

(Історичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

М. Л. Крютченко

Науковий керівник: Михайло Георгійович Станчев, доктор історичних наук,
професор

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Крютченко М. Л. Громадсько-політична, дипломатична та державна діяльність Драгана Цанкова. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія (Історичні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2021.

Дисертація присвячена дослідженню біографії Д. Цанкова та його громадсько-політичної, дипломатичної та державної діяльності. Останнім часом науковці більше уваги приділяють вивченню діяльності окремих особистостей і їхньому впливу на загальний розвиток історичних подій у тому чи іншому регіоні. Біографія такої непересічної особистості, як Драган Кіряков Цанков (за народженням – Димитр Гиків), насичена різними важливими історичними доленосними для Болгарії подіями. Він був відомим громадсько-політичним діячем другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Д. Цанков одним з перших започаткував роботу болгарської типографії, став ініціатором уніатського руху в 1860-х роках, був першим представником так званої «народної дипломатії» в державах Західної Європи в якості представника болгарського народу, брав активну участь у національно-визвольному русі, був досвідченим політиком, державником і дипломатом.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше на основі матеріалів широкої джерельної бази, велика кількість яких введена в науковий обіг вперше, проаналізована громадсько-політична, дипломатична та державна діяльність Д. Цанкова; проведений контент-аналіз болгарської, російської дореволюційної та закордонної преси; на основі публіцистичних матеріалів з'ясовано ставлення політичних опонентів, болгарської та міжнародної громадськості до постаті Д. Цанкова; визначені особливості роботи неофіційної дипломатичної місії в країнах Західної Європи Д. Цанкова та М. Балабанова у 1876–1877 рр.; проаналізована діяльність громадсько-політичного діяча в еміграції в період «стамболовістського режиму» та на схилі життя; досліджено

формування та еволюція політичних поглядів Д. Цанкова протягом його життя; виявлена роль політика у розвитку типографії на теренах Болгарії, у національно-визвольній боротьбі, у розвитку болгарської дипломатії, розбудові багатопартійної системи держави та з'ясований його внесок у державотворчі процеси.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що її матеріали можуть бути застосовані для доповнення спеціальних робіт, присвячених історії церковного питання, дипломатії, національно-визвольного руху, політичних процесів та державотворення в Болгарії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Проаналізувавши історіографію теми дослідження, можна констатувати: інтерес до постаті Д. Цанкова мав кілька хвилеподібних стадій. У болгарській (першої половини ХХ ст.) та дореволюційній російській історіографії тема діяльності Д. Цанкова недостатньо вивчалась. Дослідники тих часів згадували політика переважно в контексті загальних тенденцій становлення партійної системи. Після Жовтня 1917 р. науковці почали застосовувати марксистську методологію і класовий підхід до вивчення історії політичних процесів в Болгарії. У радянській історіографії Д. Цанков згадувався, як і всі лідери правоцентристських політичних сил Болгарії, достатньо нечасто і характеризувався спочатку як представник дрібнобуржуазної або буржуазної партії. Після падіння комуністичного режиму в Болгарії інтерес фахівців до діяльності «цанковістів» зріс. Це було пов'язано з тим, що в соціалістичний період увага істориків була зосереджена на діяльності партій лівого спрямування. Правоцентристські партії Болгарії в силу ідеологічних причин залишалися поза полем дослідження істориків. Але і в останні десятиліття тема діяльності політика-русофіла не була популярною серед болгарських вчених через зовнішньополітичну орієнтацію Болгарії на західноєвропейські держави.

У сучасній болгарській, українській та закордонній історіографії відсутні комплексні роботи, що були б присвячені Драгану Цанкову, охоплюючи його багатогранну діяльність в різних сферах. Це визначило необхідність детального

розгляду теми громадсько-політичної, дипломатичної та державної діяльності Д. Цанкова.

У молоді роки умови зростання, виховання та навчання в різних містах і країнах, а також соціально-економічна ситуація регіону і оточення формували політичні погляди Драгана Цанкова. Перед тим, як стати відомим політиком та державником, Д. Цанков пройшов довгий шлях громадського діяча. Ще на початку 1850-х років, навчаючись у Відні, під впливом відомого славіста того часу Ф. Миклошича, Д. Цанков почав захоплюватися філологією, що заклало основу для початку серйозних лінгвістичних досліджень. Спільно з рідним братом 24-річний Д. Цанков видав першу наукову працю – болгарську граматику німецькою мовою. Перебуваючи в австрійській столиці останні місяці, Д. Цанков ретельно планував відкриття друкарні після повернення у Свіштов. Але за низкою причин в умовах османського панування це довго не вдавалось зробити. Окрім того, у 1853 р. розпочалась Кримська війна. Д. Цанков і більшість болгар зустріли війну з надією на позитивні зміни в країні. Відсунувши пріоритет зі створенням друкарні на другий план, молодий Цанков повернувся у Свіштов і приєднався до політичного руху, який надавав допомогу російській армії при входженні в Болгарію. Також молодий активіст брав участь в роботі «Таємного товариства», створеного Г. Раковським. Наприкінці війни Д. Цанков встановив контакти з католицьким священником Ж. Боре, котрий допоміг громадському діячу у його нелегкій справі. Тим часом, міжнародний авторитет Цанкова зростає.

Із закінченням Кримської війни у 1856 р., в якій брала участь велика кількість болгар, почав розвиватися національно-визвольний рух. Д. Цанков ще зі студентських років виношував ідею створення науково-літературного товариства. Тож, дочекавшись закінчення війни, за підтримки константинопольських торговців, Д. Цанков створив науково-літературне товариство і розпочав масштабну видавничу діяльність.

Активну участь майбутній політик брав у вирішенні церковного питання і навіть прийняв католицизм. У 1860–1870-х роках Д. Цанков продовжував громадську та культурно-просвітницьку діяльність. У вирі подій 1876 року за

ініціативи Російської імперії Д. Цанков став членом неофіційної дипломатичної місії до країн Європи. Це був перший і водночас серйозний досвід дипломатичної практики, який став в нагоді майбутньому державнику в подальші роки.

Не залишився Д. Цанков осторонь і подій російсько-турецької війни та визволення Болгарії. Саме в цей період громадський діяч і дипломат став одним з прихильників Росії, що в майбутньому вплинуло на його зовнішньополітичні орієнтири.

Після Визволення в житті Д. Цанкова розпочався період політичної діяльності. До ліберальної течії політик приєднався під час обговорення Тирновської конституції у 1879 р. Але пізніше, у 1883 р. почав відокремлюватись від Ліберальної партії та створив угруповання «поміркованих» лібералів, яке проіснувало близько 16 років.

Питання участі Драгана Цанкова в перевороті 1886 року неоднозначне, тому що немає доказової бази щодо його безпосередньої участі в ньому. Однак нам відомо, що політик підтримував зв'язки з російськими офіцерами, дипломатичними агентами і проросійськи налаштованою частиною суспільства. Після перевороту політик знаходився в еміграції, де основними напрямками його діяльності були: підтримування тісних відносини з проросійськи налаштованими офіцерами, які перебували в еміграції, а також з російською інтелігенцією; спроба вплинути на думку європейської громадськості; критика зовнішньополітичного курсу С. Стамболова; відстоювання інтересів в питаннях зовнішньої політики на користь орієнтації на Росію; рішення болгарського національного питання на Балканах та ін.

З 1894 р. після тривалої перерви в діяльності «цанковістів», в історії партії розпочався період легалізації. Партія зберегла головну рису своєї ідеології – поміркованість. Після провальних виборів в 1896 р. лідер «цанковістів» став втрачати популярність серед однопартійців, болгар і навіть – російських правлячих кіл. Тож у 1897 р. Д. Цанков пішов у відставку, але не полишив політику.

Після складання своїх повноважень лідера «поміrkованих» лібералів, політична діяльність Д. Цанкова пішла на спад. Однак політик вів інформаційну боротьбу на сторінках газети «България», брав участь у обговореннях Конституції, зовнішньополітичних питань і балотувався на виборах в парламент. Передвиборчі агітації проходили досить успішно, тому колишній лідер «поміrkованих» завжди міг розраховувати на депутатський портфель. Однак на міністерські крісла вже не претендував, ймовірно, в силу віку і спроб нового лідера партії С. Данева дистанціювати свого попередника від вирішення найбільш важливих партійних і урядових проблем.

Ключові слова: Болгарське Князівство; Російська імперія політичні процеси; дипломатія; громадська діяльність; Турновська конституція; державник; партія; «цанковісти»; «поміrkовані» ліберали; Д. Цанков.

ABSTRACT

Kryutchenko Maria. Socio-political, diplomatic and state activities of Dragan Tsankov. – The Thesis on the rights of the manuscript.

Thesis for the academic degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 07.00.02 – World History. – V. N. Karazin Kharkiv National University; Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2021.

The dissertation is devoted to the research of D. Tsankov's biography and his social and political, diplomatic and state activity. Recently, scholars have paid more attention to the study of the activities of individuals and their impact on the overall development of historical events in a given region. The biography of such an extraordinary person as Dragan Kiryakov Tsankov (by birth – Dimitri Gikov), is full of various important historical events that are fateful for Bulgaria. He was a well-known public and political figure of the second half of the XIX – early XX centuries. D. Tsankov was one of the first to start the work of the Bulgarian printing house, became the initiator of the Uniate movement in the 1860s, was the first representative of the so-called «people's diplomacy» in Western Europe as a representative of the

Bulgarian people, took an active part in the national liberation movement and experienced politician, statesman and diplomat.

The scientific novelty of the study is that for the first time on the basis of materials from a wide source base, a large number of which were introduced into scientific circulation for the first time, the socio-political, diplomatic and state activities of D. Tsankov were analyzed; conducted a content analysis of the Bulgarian, Russian pre-revolutionary and foreign press; the attitude of political opponents, the Bulgarian and international community to the figure of D. Tsankov was clarified on the basis of journalistic materials; the peculiarities of the work of the unofficial diplomatic mission in the countries of Western Europe D. Tsankov and M. Balabanov in 1876–1877 were determined; the activity of a public and political figure in emigration during the «Stambolovist regime» and on the verge of life is analyzed; the formation and evolution of D. Tsankov's political views during his life are studied; the role of politicians in the development of printing in Bulgaria, in the national liberation struggle, in the development of Bulgarian diplomacy, the development of a multiparty system of the state and its contribution to the state-building process.

The practical significance of the dissertation research is that its materials can be used to supplement special works on the history of the church issue, diplomacy, national liberation movement, political processes and state formation in Bulgaria in the second half of the nineteenth – early twentieth century.

Analyzing the historiography of the research topic, we can state that interest in the figure of D. Tsankov had several wave-like stages. In Bulgarian (first half of the twentieth century) and pre-revolutionary Russian historiography, the topic of D. Tsankov's activity was insufficiently studied. Researchers of that time mentioned politics mainly in the context of general trends in the formation of the party system. After October 1917, scholars began to apply Marxist methodology and a class approach to the study of the history of political processes in Bulgaria. In Soviet historiography, D. Tsankov was mentioned, like all leaders of the center-right political forces in Bulgaria, quite infrequently and was initially characterized as a representative of a petty-bourgeois or bourgeois party. After the fall of the communist regime in Bulgaria,

the interest of specialists in the activities of the «tsankovists» increased. This was due to the fact that during the socialist period, the attention of historians was focused on the activities of left-wing parties. Bulgaria's center-right parties, for ideological reasons, remained outside the field of study of historians. But in recent decades, the topic of Russophile politics has not been popular among Bulgarian scholars due to Bulgaria's foreign policy orientation towards Western European countries.

In modern Bulgarian, Ukrainian and foreign historiography there are no complex works that would be dedicated to Dragan Tsankov, covering his multifaceted activities in various fields. This determined the need for a detailed consideration of the topic of socio-political, diplomatic and state activities of D. Tsankov.

In his younger years, the conditions of growth, upbringing and education in different cities and countries, as well as the socio-economic situation of the region and its surroundings shaped the political views of Dragan Tsankov. Before becoming a famous politician and statesman, D. Tsankov went a long way as a public figure. Back in the early 1850s, studying in Vienna, under the influence of the famous Slavic scholar of the time F. Miklosic, D. Tsankov became interested in philology, which laid the foundation for the beginning of serious linguistic research. Together with his brother, 24-year-old D. Tsankov published his first scientific work – Bulgarian grammar in German. While in the Austrian capital in recent months, D. Tsankov carefully planned to open a printing house after returning to Svishtov.

While in the Austrian capital in recent months, D. Tsankov carefully planned to open a printing house after returning to Svishtov. But for a number of reasons, under Ottoman rule, this was not possible for a long time. In addition, in 1853 the Crimean War began. D. Tsankov and most Bulgarians met the war with the hope of positive change in the country. Pushing the priority with the establishment of the printing house to the background, the young Tsankov returned to Svishtov and joined the political movement, which assisted the Russian army in entering Bulgaria.

The young activist also took part in the work of the «Secret Society» created by G. Rakovsky. At the end of the war, D. Tsankov established contacts with the Catholic

priest J. Bore, who helped the public figure in his difficult case. Meanwhile, Tsankov's international prestige grew.

With the end of the Crimean War in 1856, in which a large number of Bulgarians took part, the national liberation movement began to develop. D. Tsankov from his student years nurtured the idea of creating a scientific and literary society. So, waiting for the end of the war, with the support of Constantinople merchants D. Tsankov created a scientific and literary society and began large-scale publishing.

The future politician took an active part in resolving the church issue and even converted to Catholicism. In the 1860s and 1870s, D. Tsankov continued his public and cultural-educational activities. In the midst of the events of 1876, at the initiative of the Russian Empire, D. Tsankov became a member of an unofficial diplomatic mission to European countries. This was the first and at the same time serious experience of diplomatic practice, which became useful for the future statesman in the following years.

D. Tsankov did not stay away from the events of the Russo-Turkish war and the liberation of Bulgaria. It was during this period that the public figure and diplomat became one of Russia's supporters, which in the future influenced his foreign policy orientations.

After the Liberation, a period of political activity began in D. Tsankov's life. He joined the liberal current of politicians during the discussion of the Tarnovo Constitution in 1879. But later, in 1883, he began to separate from the Liberal Party and formed a group of "moderate" liberals, which lasted about 16 years.

The question of Dragan Tsankov's participation in the coup of 1886 is ambiguous, because there is no evidence of his direct participation in it. However, we know that the politician maintained ties with Russian officers, diplomatic agents and the pro-Russian part of society. After the coup, the politician was in exile, where the main areas of his activity were: maintaining close relations with pro-Russian officers who were in exile, as well as with the Russian intelligentsia; attempt to influence the opinion of the European public; critique of S. Stambolov's foreign policy course; advocating interests

in foreign policy in favor of focusing on Russia; solution of the Bulgarian national question in the Balkans, etc.

From 1894, after a long break in the activities of the "Tsankovists", a period of legalization began in the history of the party. The party has retained the main feature of its ideology – moderation. After the failed elections in 1896, the leader of the Tsankovists began to lose popularity among fellow party members, Bulgarians, and even Russian ruling circles. So, in 1897 D. Tsankov resigned, but did not leave politics.

After resigning as the leader of the «moderate» liberals, D. Tsankov's political activity declined. However, the politician waged an informational struggle in the pages of the newspaper «Bulgaria», participated in discussions of the Constitution, foreign policy issues and ran in the parliamentary elections. The election campaigns were quite successful, so the former leader of the «moderates» could always count on a deputy portfolio. However, he no longer applied for ministerial seats, probably due to the age and attempts of the new party leader S. Danev to distance his predecessor from solving the most important party and government problems.

Key words: *Bulgarian Principality; Russian Empire; political processes; diplomacy; social activities; Tarnovo Constitution; statesman; party; «tsankovists»; «moderate» liberals; D Tsankov.*

Список наукових публікацій здобувачки Крютченко М. Л.

Наукові праці у наукових фахових виданнях України:

1. Крютченко М. Л. Либеральная «цанковистская» партия в условиях стамболовистского режима 1887–1894 гг.: основные направления деятельности. *Дриновський збірник*. 2013. Т. 6. С. 282–286.
2. Крютченко М. Л. Драган Цанков: первый опыт государственного управления (март–декабрь 1880 г.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Історія». 2020. Вип. 1 (42). С. 169–175.

Наукові праці у зарубіжних спеціалізованих періодичних виданнях:

3. Крютченко М. Л. Роль Драгана Цанкова в формировании коалиции «умеренных» либералов и консерваторов в Болгарии (1883–1885). *Годишник на Исторический факультет на Великотърновския университет «Св. св. Кирил и Методий»*. 2020. Т. 4, Бр. 1. С. 394–405.

Наукові праці апробаційного характеру за темою дисертації:

1. Крютченко М. Л. «Цанковистская» концепция решения болгарского национального вопроса (1883–1903 гг.): особенности становления и развития. *Матеріали третього Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії, 15–16 травня 2014 р.* Бердянськ, 2014. С. 116–119.
2. Крютченко М. Л. Коаліція «цанковістів» та консерваторів як вимушений крок на шляху до влади. *Матеріали VIII Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії, 24–25 травня 2019 р.* Бердянськ, 2019. С. 169–171.
3. Крютченко М. Л. Роль Драгана Цанкова у діяльності першої коаліції між «поміркованими» лібералами і консерваторами в Болгарському Князівстві у 1883 р. *Шевченківська весна – 2020: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 13–14 березня 2020 р.* Київ, 2020. С. 215–219.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	13
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методологія.	21
1.1. Історіографія проблеми.....	21
1.2. Джерельна база роботи.....	36
1.3. Методологія та методи дослідження.....	47
РОЗДІЛ 2. Громадсько-політична діяльність за часів османського панування та російсько-турецької війни 1877–1878 років.	53
2.1. Становлення особистості та політичних поглядів.	53
2.2. Церковне питання та видавнича справа.	60
2.3. Громадська активність у другій половині 60-х–першій половині 70-х років XIX ст..	76
2.4. Після Квітневого повстання: дипломатична місія на захисті національних інтересів та участь у визвольному русі.	81
РОЗДІЛ 3. Участь у державотворчих процесах (1879–1886 рр.).	91
3.1.Конституційне питання та дипломатична місія в Константинополі.	91
3.2. Досвід роботи в уряді та ставлення до режиму надзвичайних повноважень.	104
3.3. Опозиціонер і партійний лідер.	115
РОЗДІЛ 4. Політик другого плану?	128
4.1. Ставлення до перевороту 1886 р. та перебування в еміграції (друга половина 80-х – перша половина 90-х рр. XIX ст.)	128
4.2. На чолі Ліберальної партії (1894–1997 рр.)	139
4.3. На схилі життя: завершення політичної кар’єри (1897–1911 рр.).	150
ВИСНОВКИ.....	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	170
ДОДАТКИ.....	217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

БІА НБКМ – Болгарський історичний архів при національній бібліотеці імені святих Кирила і Мефодія;

БЦБТ – Болгарське центральне благодійне товариство;

ВНЗ – Великі народні збори;

ЗНЗ – Звичайні народні збори;

ЛП – Ліберальна партія;

НА БАН – Науковий архів Болгарської академії наук;

НРБ – Народна республіка Болгарія;

НЛП – Народно-ліберальна партія;

НП – Народна партія;

ПЛП – Прогресивно-ліберальна партія;

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;

ЦДА РБ – Центральний державний архів Республіки Болгарія.

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасному світі біографістика є популярним напрямом історичних досліджень. Сьогодні науковці більше уваги приділяють вивченню діяльності окремих особистостей і їхньому впливу на загальний розвиток історичних подій у тому чи іншому регіоні. Біографія Драгана Цанкова насичена різними важливими історичними доленосними для Болгарії подіями. Він був відомим болгарським громадсько-політичним діячем другої половини XIX – поч. XX ст. Д. Цанков одним з перших започаткував роботу болгарської типографії, став ініціатором уніатського руху в 60-х роках XIX ст., був представником першої так званої «народної дипломатії» в державах Західної Європи в якості представника болгарського народу, брав активну участь у національно-визвольному русі, був досвідченим політиком, державником і дипломатом.

У 1878 р. Болгарія була звільнена від турецького панування. За підсумками роботи Установчих зборів (1879 р.) країна отримала одну з найдемократичніших конституцій у світі. З цього часу почався процес становлення парламентаризму і формування партійної системи. Протягом 1879–1883 рр. в Болгарії існувала двопартійна парламентська система, головною рисою якої була боротьба двох концепцій державного будівництва – консервативної і ліберальної. Консервативні ідеї поширювалися і раніше, до Визволення, серед інших політичних організацій. Політичними опонентами консерваторів протягом 1879–1883 р. були ліберали, в центрі уваги етико-політичної орієнтації яких були ідеали свободи, індивідуалізму, законності, права та ін. Але з 80-х років XIX ст. в Болгарії почали утворюватись нові партії, найчастіше – в результаті розколу Ліберальної або Консервативної партій країни. У цей період відокремилось від лібералів і політичне угруповання на чолі з Драганом Цанковим. Тож політик став одним з перших, хто заклав основу для створення в Болгарії багатопартійної системи на початку 90-х років XIX ст.

Під час своєї політичної активності Драган Цанков вирізнявся відкритим проросійським настроєм, що стало результатом низки чинників. У зовнішньополітичних питаннях відомий діяч спирався на думку Санкт-Петербурга та розраховував на його допомогу у вирішенні деяких болгарських питань на міжнародній арені. Але Російська імперія мала на меті розподілити сфери впливу на Балканському півострові та використовувала своїх прихильників як своєрідних політичних агентів, що сприяли проросійській пропаганді в регіоні. Проте концепція вибудовування відносин з імперською Росією Д. Цанкова не мала успіху. Невдалий досвід болгарського політика є повчальним прикладом для сучасних партій, зокрема українських, які в сьогоденних політичних умовах роблять ставку на зближення з Російською Федерацією.

Проаналізувавши історіографію теми дослідження, можна констатувати: інтерес до постаті Д. Цанкова мав кілька хвилеподібних стадій. У болгарській (першої половини ХХ ст.) та дореволюційній російській історіографії тема діяльності Д. Цанкова недостатньо вивчалась. Дослідники тих часів згадували політика переважно в контексті загальних тенденцій становлення партійної системи. Після Жовтня 1917 р. науковці почали застосовувати марксистську методологію і класовий підхід до вивчення історії політичних процесів в Болгарії. У радянській історіографії Д. Цанков згадувався, як і всі лідери правоцентристських політичних сил Болгарії, достатньо нечасто і характеризувався спочатку як представник дрібнобуржуазної, а після – як представник буржуазної партії. Його критикували за ігнорування потреб соціальних «низів» і відстоювання інтересів правлячого класу. Після падіння комуністичного режиму в Болгарії інтерес фахівців до діяльності «цанковістів» зріс. Це було пов'язано з тим, що в соціалістичний період увага істориків була зосереджена на діяльності партій лівого спрямування. Правоцентристські партії Болгарії в силу ідеологічних причин залишалися поза полем дослідження істориків. Але і в останні десятиліття тема діяльності політика-русофіла не була популярною серед болгарських вчених через зовнішньополітичну орієнтацію Болгарії на західноєвропейські держави.

Протягом 40–80-х рр. ХХ ст. радянські науковці стверджували, що «помірковані» ліберали на чолі з Д. Цанковим – політичне угруповання, яке не мало власної чіткої ідеологічної платформи. У цей період автори досліджень з історії Болгарії відносили Д. Цанкова до групи русофілів, називаючи його лідером буржуазної партії з русофільською орієнтацією. Після розпаду Радянського союзу російські автори поступово відійшли від «марксистських» штампів і стереотипів. У роботах відбулась їх переоцінка, але саме постаті Д. Цанкова приділялось достатньо мало уваги.

У сучасній болгарській, українській та закордонній історіографії відсутні комплексні роботи, що були б присвячені Драгану Цанкову, охоплюючи його багатогранну діяльність в різних сферах. Це визначило необхідність детального розгляду теми роботи Д. Цанкова на державних і дипломатичних посадах та у якості громадсько-політичного активіста. Для цього була використана широка джерельна база, основою якої стали архівні документи Центрального державного архіву в Болгарії (ЦДА РБ), Наукового архіву Болгарської академії наук (НА БАН) та Болгарського історичного архіву Болгарської народної бібліотеки імені святих Кирила і Мефодія (БІА НБКМ).

Метою дослідження є вивчення діяльності Драгана Цанкова у громадській, політичній, дипломатичній та державній сферах. Для її досягнення автор поставив необхідні **завдання**:

- з'ясувати чинники формування та еволюції політичних поглядів Д. Цанкова;
- проаналізувати його громадсько-політичну та дипломатичну діяльність;
- виокремити напрями діяльності під час прем'єрства;
- висвітлити внесок у суспільно-політичне життя країни, болгарську дипломатію та державотворення Болгарського Князівства;
- визначити його зовнішньополітичні орієнтири та пріоритети у внутрішній політиці;
- розкрити причини «русофільства» Д. Цанкова;

– визначити причини успіху та невдач у внутрішній та зовнішній політиці Д. Цанкова.

Об’єкт дослідження – історична постать Д. Цанкова на тлі епохи кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Болгарії.

Предмет дослідження – громадсько-політична, дипломатична та державна діяльність Драгана Цанкова.

Хронологічні межі обумовлені роками життя Д. Цанкова (1828–1911 рр.). Проблематика дослідження вивчається від питання умов зростання та виховання майбутнього політика в сім’ї, формування світогляду до зменшення політичної активності на схилі життя та смерті Д. Цанкова.

Географічні межі дослідження включають передусім територію Османської імперії та Болгарського Князівства, але також частково охоплюють території князівства Валахія, Російської імперії, Австрійської імперії (Австро-Угорщини), Великої Британії, Франції, Італійського королівства, де Д. Цанков перебував під час навчання та дипломатичних практик.

Практичне значення представленої дисертації полягає в тому, що її матеріали можуть бути застосовані для доповнення спеціальних робіт, присвячених історії дипломатії, національно-визвольного руху, політичних процесів та державотворення у Болгарії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до планів наукової роботи кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та в межах науково-дослідної кафедральної теми «Актуальні проблеми історії європейських країн нового та новітнього часу» (державний реєстраційний номер 0112U005270).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше:

– на основі матеріалів широкої джерельної бази, велика кількість яких уведена в науковий обіг уперше, проаналізована громадсько-політична, дипломатична та державна діяльність Д. Цанкова;

– на основі публіцистичних матеріалів виявлені піки зацікавленості та характер ставлення політичних опонентів, болгарської та міжнародної громадськості до постаті Д. Цанкова;

– проаналізовано образ Д. Цанкова в болгарській та закордонній пресі;

– простежена еволюція політичних поглядів діяча протягом його життя;

– досліджено роль Д. Цанкова у розбудові багатопартійної системи Болгарії;

– з'ясований внесок політика в державотворчі процеси;

– визначені особливості роботи неофіційної дипломатичної місії у країнах Західної Європи в 1876–1877 рр.;

– вивчена діяльність Д. Цанкова в еміграції за часів стамболовістського режиму.

Уточнено:

– роль Д. Цанкова в уніатському русі та національно-визвольній боротьбі болгар;

– причини мінливості в питаннях зовнішньої політики на початку політичної кар'єри;

– внесок Д. Цанкова в розвиток видавничої справи на теренах Болгарії;

– політична активність Д. Цанкова на схилі життя.

Доповнено:

– інформацію відносно пропагандистської діяльності Д. Цанкова та його спроб примирення з різними політичними силами в середині 80-х років XIX ст.

Набуло подальшого розвитку:

– дослідження причин довгого перебування Д. Цанкова в еміграції за прем'єрства С. Стамболова;

– визначення просвітницької та політичної значимості опублікованих особистих праць Д. Цанкова.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці наукової проблеми та самостійному її розв'язанні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, автор здобув самостійно. Усі публікації виконані одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Основні висновки дисертаційного дослідження були представлені на 16 міжнародних наукових конференціях: 65-й Міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2012 р.); 66-й Міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2013 р.); 67-й Міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2014 р.); 68-й Міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» (Харків, 2015 р.); XIII Міжнародній науковій конференції «Кирило-Мефодіївські читання» (Харків, 2013 р.); VI Міжнародній науковій конференції «Дні науки історичного факультету – 2013» (Київ, 2013 р.); VII Міжнародній науковій конференції «Дриновські читання» (Харків, 2013 р.); II Міжнародному науково-методичному семінарі з болгарської мови, літератури, культури та історії (Бердянськ, 2013 р.); III Міжнародному науково-методичному семінарі з болгарської мови, літератури, культури та історії (Бердянськ, 2014 р.); VIII Міжнародному науково-методичному семінарі з болгарської мови, літератури, культури та історії (Бердянськ, 2019 р.); Міжнародному науковому симпозиумі «Болгарські імена в історії України та Молдови» (Харків; 2018 р.); Міжнародній конференції «България и българите – събития, личности, идеи (XVIII–XX в.)» (Велико Тирново, 2019 р.); IV Міжнародних болгаристичних читаннях (Мелітополь, 2019 р.); XVIII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна» (Київ; 2020 р.); XV Міжнародній конференції «Българите в Северното Причерноморие» (Мелітополь, 2020 р.) та на X Міжнародних Дриновських читаннях «Балкани в міжнародних відносинах: від доби античності до епохи глобалізації» (Харків, 2021 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладені у 3 публікаціях, із яких 2 статті – у фахових наукових виданнях України, 1 стаття – у закордонному науковому спеціалізованому виданні, 4 тези доповідей – на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів (13 підрозділів), висновків і списку використаних

джерел (599 позиції). Обсяг загального тексту дисертації становить 217 сторінок, з них основного тексту – 169 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історіографія проблеми

Постать Драгана Цанкова продовжує привертати до себе увагу науковців та публіцистів до себе вже протягом багатьох років. Ми пропонуємо поділити історіографію теми за походженням на: болгарську, європейську, дореволюційну російську, радянську й сучасну російську та українську.

Незабаром після смерті Д. Цанкова про політика почали писати болгарські дослідники. З приводу смерті Д. Цанкова у 1914 р. вийшов короткий огляд юриста, публіциста й політика С. Бобчева, у якому було розкрито питання внеску видатного громадсько-політичного діяча в розвиток соціально-культурного життя болгар в період епохи Відродження [242]. С. Бобчев не просто цікавився життям Д. Цанкова. Ще дядько С. Бобчева І. Бобчев із молодих років знався з молодим активістом; вони разом брали участь в обговоренні церковного питання та нагальних проблем болгарського суспільства. Познайомившись із Д. Цанковим особисто, С. Бобчев спостерігав за всіма досягненнями молодого активіста, про що й написав у своїй праці. Найбільший акцент дослідник зробив на періоді заснування книжкового товариства, яке оцінив як найбагатше на науково-культурні тематики видання того часу на території Болгарії. Автор відгукувався про Д. Цанкова як про вождя, що стояв біля вівтаря Батьківщини, ніс службу народного вчителя, який пробуджував народну свідомість [242, с. 51–52].

У 1911 р. вийшла одна з найбільш змістовних праць з історії Болгарії того часу – 2-х томне дослідження С. Радева [464]. Ця робота, написана в 1910–1911 рр., була своєрідним підбиттям підсумків перших десятиліть звільнення від османського ярма. Автор використав широку джерельну базу – стенографічні записи засідань Народних зборів, матеріали архіву міністерства закордонних справ і дипломатичні архіви Великобританії та Італії. Перший том розкриває питання, пов'язані із зародженням Ліберальної партії «цанковістів». Автор стверджував, що частина Ліберальної партії на

початку 1880-х років заради свого повернення до влади погоджувалася на внесення поправок у Тирновську конституцію, і вже на початку 1882 р. почався розкол в лавах Ліберальної партії. У роботі відображена політична діяльність Д. Цанкова від Берлінського конгресу до перевороту 9 серпня 1886 р. Тому досліджені питання участі політика у створенні Тирновської конституції, передвиборчих агітаціях, зазначені завдання та результати роботи Д. Цанкова на посаді прем'єр-міністра у 1880 р., проаналізовані причини дискредитації влади під час опозиційної діяльності, початок розколу Ліберальної партії, взаємовідносини «цанковістів» із представниками інших політичних угруповань тощо.

У позитивному плані характеризував постать Д. Цанкова і болгарський літературознавець, історик, етнограф, філософ, політичний діяч проф. І. Шишманов. У 1928 р. в журналі «Българска мисъл» вийшла стаття професора, присвячена 100-річчю від дня народження видатного громадсько-політичного діяча [524]. Автор називав Д. Цанкова патріотом, який ніколи не втрачав віри в свій народ, який, в свою чергу, був вдячним за працьовитість, сміливість та самовіддачу визначного політика. Проф. І. Шишманов відзначав значну роль Д. Цанкова в розвитку уніатського руху та великі досягнення у сфері журналістики та діяльності на державних посадах.

Одну з найбільш змістовних статей про Д. Цанкова написав болгарський письменник, етнограф, політик та суспільний діяч Ст. Чилінгіров [595]. Він був добре знайомий із проф. І. Шишмановим, тому особливо зацікавився особистістю Д. Цанкова. Після смерті останнього Ст. Чилінгіров став головним редактором газети «България» – печатного органа Прогресивно-ліберальної партії, що була сформована з представників угруповання «цанковістів». Автор розкрив декілька тем, пов'язаних із життям Д. Цанкова, починаючи з народження та отримання освіти та завершуючи роботою на посаді прем'єр-міністра у 1880 р. Окрім основної інформації, автор аргументовано оцінив Цанкова як історика, публіциста, відводячи йому роль одного з перших письменників, хто з народної мови формував болгарську

літературну мову [595]. Також Ст. Чилінгіров нагадав читацькій аудиторії про внесок Д. Цанкова в розвиток типографії та перекладацької справи.

Саме перші статті про Д. Цанкова дали в майбутньому поштовх для дослідження цієї постаті в тематичних працях. Внесок у розвиток болгарської журналістики досліджували публіцисти Ст. Кутінчев [350] та Д. Мішев [395]. Посилаючись на газету «България», засновником і редактором якої був Д. Цанков, автори відзначали її роль у пропаганді в часи церковно-національної боротьби.

В одній із перших суттєвих узагальнювальних праць із нової історії Болгарії [486], вперше опублікованій у 1929 р., Н. Станев акцентував увагу на тому, що у 1879 р. перед розглядом проекту Тирновської Конституції Д. Цанков не був ідейним лібералом, але, безсумнівно, був противником консерваторів [486]. Автор проаналізував період першого та другого прем'єрств політика, охарактеризував його відносини з князем Александром Баттенбергом. Н. Станев визначив період розколу Ліберальної партії та відокремлення угруповання «поміркованих» лібералів на чолі з Д. Цанковим у 1883 р., відмічаючи найбільші протиріччя з іншим лідером лібералів П. Каравеловим у 1884–1886 рр., що унеможливлювало об'єднання двох політичних течій в єдину партію [486]. Також автор вказав на русофільські настрої Д. Цанкова та його однодумців та зовнішньополітичну орієнтацію на Санкт-Петербург.

Першу невелику брошуру з описом життя громадсько-політичного діяча опублікував письменник П. Пеєв [436]. У роботі більш детально розглянуті питання сім'ї та освіти Д. Цанкова, становлення його поглядів у юні роки та надається аналіз його громадської діяльності.

Таким чином, у період Третього Болгарського царства діяльність Драгана Цанкова як дипломата та політика не була провідною темою історичних досліджень. Зазначена проблематика здебільшого представлена у публіцистичній літературі або ж у масштабних наукових працях з історії Болгарії, де діяльність Д. Цанкова розглядались у контексті перебігу

загальних політичних процесів після Берлінського конгресу і до встановлення «стамболовістського режиму».

Проголошення Народної Республіки Болгарії (НРБ) у 1946 р. та розбудова комуністичного режиму поклали початок утвердженню марксистської методології в болгарській історичній науці. Країна різко змінила вектор своєї зовнішньополітичної орієнтації на Радянський Союз. Враховуючи те, що Д. Цанков більшу частину свого життя був відвертим русофілом, проблематика, пов'язана з його діяльністю та розвитком політичної системи країни, у болгарській історіографії після проголошення НРБ стала розроблятися активніше. Але цьому періоду притаманна специфічна термінологія відносно правих та правоцентристських партій. У 1948 р., подібно до радянських істориків, Я. Йоцов по відношенню до «поміrkованих» лібералів вживав визначення «буржуазна» політична сила [320].

Більш багатогранно постать Д. Цанкова вивчалась у 1960–1980-х роках. У 1963 р. вийшла стаття І. Димитрова, у якій автор уперше ґрунтовно проаналізував процес розколу Ліберальної партії у 1883–1884 рр. [340]. Болгарський науковець відзначив роль Д. Цанкова у спробах примирення лібералів із консерваторами в розглянутий період [340, с. 29–30]. Дослідник стверджував, що політик мав високий рівень популярності серед лібералів та безпосередньо впливав на основні рішення партії [340, с. 29–30]. Таким чином, у роботі розглянута проблема, пов'язана з часом утворення угруповання. В іншому дослідженні І. Димитрова в центрі уваги знаходиться боротьба навколо Тирновської конституції. Його увага прикута до суперництва двох ідеологічних течій – консервативної та ліберальної. І. Димитров проаналізував відносини між князем і угрупованням «поміrkованих» лібералів у першій половині 80-х рр. XIX ст. і дійшов висновку, що А. Баттенберг, який втратив підтримку Росії в результаті конфлікту між князем і російськими генералами, скориставшись розколом у колі Ліберальної партії, спробував схилити на свою сторону «цанковістів».

У контексті болгарсько-російських відносин про Д. Цанкова писав М. Петров [442]. Науковець зазначав ліберальні настрої молодого політика ще до створення Тирновської Конституції та глибокі суперечки з представниками консервативної течії. Автор переконаний, що ще за часів прем'єрства Д. Цанкова у 1880 р. у середовищі Ліберальної партії «цанковісти» почали відокремлюватися від «каравелістів» [442, с. 30], що не могло не хвилювати Санкт-Петербург.

Інша дослідниця В. Ніколова займалась як комплексним вивченням окремих періодів життя Д. Цанкова, так і окремих тематичних блоків. Однією з перших робіт зі згадуванням про діяльність видатного громадсько-політичного активіста стала стаття в журналі «Исторически преглед», присвячена темі об'єднаної легальної опозиції в Болгарії упродовж 1893–1894 рр. [408]. На її переконання, діяльність Д. Цанкова в ті роки була майже неможливою на території Болгарії, але політик використовував у своїх цілях контакти зі своїми соратниками, у яких не було необхідності емігрувати в інші країни. В наступних своїх працях В. Ніколова побіжно згадувала про діяльність Д. Цанкова в контексті взаємовідносин з Народною та Народно-ліберальною партіями [403]. Однак за декілька років авторка повернулася до теми постаті видатного громадсько-політичного діяча та опублікувала статтю, де розкрила питання діяльності «поміркованих» лібералів у середині 90-х років XIX ст. [503, с. 7–22]. Спираючись на широку джерельну базу, дослідниця дала розгорнуту характеристику зазначеного періоду, проаналізувала проблеми, пов'язані з формуванням кабінету К. Стоїлова й відновленням діяльності «цанковістів» у другій половині 90-х років XIX ст. Авторка дійшла висновку, що в кінці 1894 р. прихильники С. Данева – послідовника Д. Цанкова, – розчаровані політикою уряду, дистанціювалися від партії влади. Коаліція, на її думку, розпалася у зв'язку з тим, що ідеологічні переконання «цанковістів», «казенних», «каравелістів» і «радославовістів» суперечили політиці, яку проводив кабінет К. Стоїлова.

Одним із найбільш ґрунтовних досліджень діяльності Д. Цанкова до 1878 р. досі залишається монографія М. Ковачевої [527]. Авторка проаналізувала початок його громадської діяльності, перші кроки в боротьбі за культурне відродження та участь у національно-визвольному русі; деталізувала період вирішення церковного питання та розвитку Драганом Цанковим публіцистичної справи; одна з перших підняла питання про значимість неофіційної дипломатичної місії Д. Цанкова та М. Балабанова для болгарської дипломатії. М. Ковачева відзначала великий особистий внесок політика в різні сфери життя країни. Але в дослідженні достатньо багато специфічної для того часу термінології та піднесення Росії. Крім того, дослідниця оминає тему мінливості Д. Цанкова в питанні зовнішньополітичного вектора на початку своєї політичної кар'єри.

Результатом глибокого вивчення діяльності Ліберальної партії стала монографія І. Стоянова [497]. Науковець розкрив процеси розколу ЛП та його причини, проаналізувавши період становлення угруповання «поміркованих» та відносини Д. Цанкова з однопартійцями. Певно, автору імпонував харизматичний політик, тому в дослідженні часто зустрічається його характеристика як беззаперечного лідера лібералів [497, с. 19], розумного, досвідченого та хитрого державного діяча.

Питання, пов'язані з проблемами парламентаризму в Болгарії, розглянуті в однойменній роботі М. Манолової [361]. Авторка проаналізувала парламентарні принципи управління країною, а також визначила вплив співвідношення політичних сил на представницьку систему. Робота містить дані про результати парламентських виборів у 1880-х–першій половині 1890-х років, що стало в нагоді при вивченні динаміки успіхів Д. Цанкова та його однопартійців під час виборів.

Таким чином, після Другої світової війни та встановлення комуністичного режиму в Болгарії тема діяльності політика-русофіла стала більш популярною. Це знайшло відображення в багатьох працях болгарських дослідників, які займалися темами церковного питання [254], болгарсько-

російських відносин [442; 359], обговорення Тирновської конституції [363], взаємовідносин з князем [177], політичних процесів країни та вивченням діяльності окремих політичних сил.

Після «оксамитової революції» 1989–1990 рр. увага до діяльності Д. Цанкова знизилася. В умовах соціально-економічної кризи, ускладненою національною проблемою тюркомовного населення та розладом у середовищі керівництва країни, розпочався процес відродження національної держави. Болгарські дослідники взяли курс на прозахідну переорієнтацію, тож проблематика, пов'язана з діяльністю русофільських угруповань, залишилася на узбіччі наукових розвідок.

Однак у 1994 р. вийшла одна з невеликих, але знакових брошур В. Ніколової, присвячених Д. Цанкову [402]. Авторка назвала політика колоритною фігурою на межі двох епох та виокремила його основні досягнення за все життя. Журнал «Български книжици» дослідниця назвала виданням із найбагатшою змістовною складовою того часу, а щорічник «Месяцослов за 1857 година» вважала основним періодичним виданням, де головною метою було ознайомлення читача з минулим болгарської держави, написаним доступною народною мовою [402, с. 7]. Про дипломатичну практику Д. Цанкова та М. Балабанова у 1876–1877 рр. В. Ніколова писала, як про перший за довгі роки османського поневолення досвід представлення болгарських інтересів на міжнародній арені. На відміну ж від іншої дослідниці, що займалася вивченням біографії Д. Цанкова, М. Ковачевої, В. Ніколова вказувала на непорозуміння політика з російським дипломатичним агентом М. Хитрово у 1881 р., що призвело до деякого охолодження відносин Д. Цанкова з Санкт-Петербургом [402, с. 16]. Авторка торкнулась різних тем діяльності видатного політика, але повністю оминула період його еміграції під час «стамболовістського» режиму.

В останні десятиліття для болгарських дослідників проблематика, пов'язана з діяльністю різних громадсько-політичних діячів, стає все більш актуальною. Досліджуються політичні процеси та виборчі системи. Сучасний

науковець М. Палангурський у деяких своїх роботах детально розглянув одну з основних складових політичної системи країни – виборчі процеси [419], що дозволило спиратись, в тому числі, на статистичні дані та відстежити динаміку участі Д. Цанкова в парламентських виборах та результативність передвиборчих перегонів. В одній зі своїх робіт [320] автор висунув тезу, що основна мета уряду С. Стамболова полягала в тому, щоб не допустити публічних заходів прихильників Д. Цанкова і таким чином мінімізував їх вплив на виборчий процес. Болгарська влада переслідувала прихильників перевороту 1886 р., а більша частина угруповання «цанковістів» була змушена залишити Князівство й розгорнути свою діяльність за межами країни, головним чином, у Росії.

Й. Гешева у своїй статті проаналізувала питання співпраці консерваторів і «поміркованих» лібералів у 1883–1885 рр. [263]. На її думку, у складних політичних умовах 1883–1884 рр. «цанковісти» і консерватори були змушені піти на зближення. Д. Цанков планував нарешті вийти з опозиції та взяти участь у формуванні уряду, а консерватори в той період не мали широкої підтримки населення, тому намагалися за допомогою союзу підвищити популярність серед болгар й отримати необхідну більшість у парламенті. Авторка, на відміну від М. Ковачевої, стверджує, що головною причиною недовгого союзу двох політичних сил було різне ставлення до князя. На думку дослідниці, останньою краплею у співпраці консерваторів та «цанковістів» стало висловлювання Д. Цанкова: «Якщо князь не може примиритися з Росією, то його потрібно прогнати» [263, с. 83].

Політичну діяльність Прогресивно-Ліберальної партії, що була утворена на базі угруповання «цанковістів», у 1899–1901 рр. розглянуто в статті С. Живкова [299]. Автор охарактеризував політичну програму партії, а також детально розглянув питання про обставини приходу до влади ПЛП. Незабаром дослідник опублікував ґрунтовну монографію з історії партії [401]. У першому розділі С. Живков оглядово описав становлення угруповання «цанковістів» та назвав їх найсильнішою русофільською

фракцією у болгарському політичному житті після 1884 р., зазначивши, що Д. Цанков не завжди був прихильником Росії, відсилаючи до подій 60-х років XIX ст., коли політик виступав із відвертими русофобськими настроями під час уніатського руху [401, с. 26]. Автор проаналізував взаємини Д. Цанкова та С. Данева, описав характер діяльності першого після відходу від лідерських позицій у партії та оцінив внесок політика у створення ПЛП.

Болгарський науковець Б. Георгієв у декількох працях [258; 157] згадує про діяльність Д. Цанкова в контексті різних політичних процесів держави. Дослідник підтверджує розмежованість поглядів Д. Цанкова та П. Каравелова у 1887 р. [258, с. 13], аналізує участь «цанковістів» у парламентських виборах після повернення з еміграції та політичну активність після складання повноважень лідера угруповання «поміrkованих» лібералів (1897 р.). Відносини Д. Цанкова зі своїми політичними опонентами досліджено в іншій монографії Б. Георгієва [256]. Розглядаючи період розколу Ліберальної партії, автор, подібно досліднику І. Стоянову [497, с. 19], робить висновок, що у 1883 р. Д. Цанков став безперечним і найбільш популярним вожаком одного з угруповань. Порівнюючи з іншим представником політичної сили ліберального спрямування В. Радославовим, Б. Георгієв відмічав основні чинники авторитету Д. Цанкова: поважний вік та серйозний досвід [256, с. 138]. Розгорнуто проаналізовані відносини Д. Цанкова з іншими лібералами, головним чином, з В. Радославовим [256, с. 271–274]. Автор характеризує відомого діяча як досвідченого та розумного політика.

Таким чином, діяльність Д. Цанкова найбільш детально вивчена саме в болгарській історіографії, але при цьому, незважаючи на наявність значного масиву наукової літератури з цієї тематики, чимало її аспектів залишаються невивченими. Поза лаштунками наукових досліджень залишилися передумови формування політичних поглядів Д. Цанкова, його внесок у створення Тирновської конституції, особиста роль політика в неофіційній дипломатичній місії 1876–1877 рр., питання мінливості в

зовнішньополітичному векторі на початку політичної активності, діяльність у період еміграції в часи «стамболовістського» режиму та роль політичного діяча у рішеннях, прийнятих керівництвом Прогресивно-ліберальної партії.

Зазначена проблематика досліджувалась й істориками Російської імперії та Радянського Союзу. У дореволюційній російській історіографії тема постаті Д. Цанкова не була популярною. Дослідники тих часів згадували його, насамперед, у контексті загальних тенденцій становлення партійної системи Болгарії. Однією з таких робіт стала праця П. Матвеева [370], у якій відображені політичні процеси Князівства періоду від Берлінського конгресу до перевороту 1886 р. Перебуваючи на державній службі в Східній Румелії ще у 1881–1882 рр. на посаді радника дирекції правосуддя, правознавець П. Матвеев знався на проблемах та особливостях внутрішньої ситуації в автономній області та у Князівстві. Дослідник відзначив особливу роль Д. Цанкова в політичному житті під час князювання А. Баттенберга, називаючи політика «найбільш авторитетним вожаком опозиції» [370, с. 56]. П. Матвеев першим із дореволюційних науковців писав про активну участь Д. Цанкова в обговоренні проекту Тирновської конституції та відстоюванні достатньо прогресивних для того часу ідей [370, с. 56]. Автор був симпатиком Д. Цанкова, тому достатньо часто в тексті зустрічається позитивна характеристика політика. Окремим сюжетом науковець описав деякі факти з життя Цанкова [370, с. 56] та його громадської діяльності у 50–60-х роках XIX ст. [370, с. 96–101].

Побіжно про відносини Д. Цанкова з російськими дипломатами розглянув історик С. Татищев [503]. А однією з перших узагальнювальних робіт з історії Болгарії стало наукова розвідка воєнного письменника та спеціаліста з питань слов'янознавства М. Овсяного [411–414]. Однак Драгана Цанкова автор згадує лише в контексті формування угруповання «поміркованих» лібералів та відносить політика до яскравих прихильників Росії [414, с. 47–48].

Займався узагальнювальними дослідженнями з історії Болгарії і науковець О. Погодін [451]. Автор критично ставився до слов'янофільства [254, с. 353], можливо, саме тому про Д. Цанкова згадував рідко. На думку автора, убивство С. Стамболова стало результатом помсти за жорстокі репресії, що проводились політиком під час перебування на посаді прем'єра [254, с. 174]. Ця теза стимулювала розвиток наукової думки про причетність до вбивства С. Стамболова Д. Цанкова, хоча доказів знайдено так і не було. Побіжно згадували про відомого політика й інші науковці: В. Пічета [446], М. Ястребов і П. Лавров [527] – обходячи стороною роль Д. Цанкова в суспільно-політичному житті Болгарії.

Після Жовтневої революції 1917 р. історики почали застосовувати марксистську методологію і класовий підхід до вивчення історії політичних процесів в Болгарії. У радянській історіографії «цанковісти», як і всі правоцентристські партії Болгарії, характеризувалися спочатку як дрібнобуржуазні, після – як буржуазні. Їх часто критикували за ігнорування потреб соціальних «низів» і відстоювання інтересів панівного класу [253, с. 19]. Не дивлячись на проросійську орієнтацію Д. Цанкова, радянські науковці [354] оминали теми його життя та досягнень у дипломатії та державотворенні через те, що вважали політика провідником інтересів місцевої буржуазії, серед яких виділяли головний – особисте збагачення.

Посилення тоталітарних рис політичного режиму наприкінці 20-х– на початку 30-х років ХХ ст. негативно вплинуло на розвиток історичної науки в СРСР. Посилання на праці К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна стали невід'ємним елементом будь-якої наукової розвідки. Така тенденція позначилась на об'єктивності досліджень. Д. Цанков фігурував виключно як лідер одного з буржуазних угруповань [416]. Про проблеми історіографії русько-болгарських відносин писав історик О. Бейліс [238]. Автор коротко охарактеризував зв'язки Д. Цанкова з проросійськими колами Болгарії та переписки з російськими дипломатичними агентами. Під впливом офіційної позиції влади в Радянському Союзі щодо інтерпретації історії російсько-

болгарських відносин наприкінці ХІХ ст. науковець наголошував на відсутності в Санкт-Петербурга економічних інтересів в регіоні [238, с. 101–102].

Після Другої світової війни вийшла одна з найбільш фундаментальних робіт з історії Болгарії – двотомне видання під редакцією П. М. Третьякова, С. О. Нікітіна і Л. Б. Валева [310]. Автори праці проаналізували періоди прем'єрства Д. Цанкова у 80-х роках ХІХ ст., але майже не висвітлили теми його дипломатичних досягнень, участі в обговоренні проєкту Тирновської конституції, спроб примирення з «каравелістами» та консерваторами в середині 80-х років ХІХ ст., реакції Д. Цанкова на знакові для Болгарії події та діяльності політика після складання повноважень лідера «цанковістів». Спираючись на широку джерельну базу та болгарську історіографію, дослідники все ж не змогли позбавити роботу суб'єктивізму. Застосування авторами класового підходу для характеристики політичних, соціально-економічних процесів у державі та міжнародних відносин вплинуло на висновки в роботі, ідеалізувавши зовнішню політику Санкт-Петербурга.

Після ХХ з'їзду КПРС (14–25 лютого 1956 р.) відбулася лібералізація політичного режиму, що суттєво вплинуло й на діяльність істориків. У результаті поживлення зв'язків між НРБ і СРСР радянські науковці отримали можливість працювати в болгарських архівах. Поступово в різних великих містах почали формуватися центри та школи славістики, у тому числі, болгаристики. Однак це не вплинуло на популярність дослідження саме постаті Д. Цанкова. Його минуле, у якому було місце уніатському руху та навіть – прийняття католицтва, не сприяло актуальності вивчення теми його життя. Тож декілька десятиліть поспіль діяльність Д. Цанкова не ставала предметом дослідження жодної з наукових розвідок радянських істориків.

Про напрями діяльності Д. Цанкова під час перебування в Санкт-Петербурзі у 1887–1895 рр. писав київський дослідник А. Мартиненко [365]. Автор наголошував на існуванні у 1886–1894 рр. російсько-болгарських

культурних зав'язків та відсутності в Росії панславістських настроїв щодо балканського регіону. Д. Цанков висвітлювався як позитивний персонаж у контексті налагодження відносин Софії з Санкт-Петербургом та ознайомлення російських засобів масової інформації з ситуацією в Князівстві. В аналогічному ключі характеризував політика й І. Пейч [438].

Після розпаду Радянського Союзу російські автори поступово відійшли від «марксистських» штампів і стереотипів. У роботах відбувалась їх переоцінка, виокремились різні проблематики. Так, розділяючи політичні сили Болгарії на «русофілів» і «русофобів», дослідниця Л. Лямцева [355] поставила політичне угруповання Д. Цанкова в один ряд з іншими «русофільськими» угрупованнями – «народняками» та «каравелістами». Дослідниця звернула увагу на той факт, що всі партії в першій половині 1880 -х років мали спільну мету – домогтися скасування статей Берлінського трактату, але при цьому кожна з них пропонувала свої методи її досягнення [354; 356]. Науковці Т. Маковецька та М. Бірман дали коротку характеристику Ліберальної «цанковістської» партії, називаючи її «дрібнобуржуазною» [241, с. 309]. Учені розглянули ті питання, які раніше докладно не досліджувалися радянськими істориками, наприклад, процес формування партій у Князівстві.

Відома історикиня Р. Грішина в декількох роботах розглянула процес розбудови в болгарській державі європейської моделі політичної системи [269; 270; 271]. Дослідниця відзначила активну участь Д. Цанкова в обговоренні проекту Тирновської Конституції та зробила висновок, що проголошена «буржуазна демократія» «припала до смаку політично недосвідченої керівної болгарської еліти» [269, с. 54]. Сам основний закон авторка назвала надліберальним, а основною метою прийняття такого варіанту Конституції, на її думку, було бажання потрапити до «родини європейських держав» [269, с. 59–61].

Таким чином, упродовж існування СРСР та в перші десятиліття після розпаду Союзу жодної монографії з теми діяльності Д. Цанкова опубліковано

не було. Політик побіжно згадувався в окремих роботах, присвячених життю інших політичних діячів, вивченню болгарсько-російських відносин або партійної системи Князівства. Оцінка дослідників часто залежала від політичної орієнтації авторів. До того ж, табувало ім'я Цанкова його минуле та ініціювання уніатського руху у 60-х роках ХІХ ст. Але і симпатки, і критики Д. Цанкова робили висновок про проросійську орієнтацію політика та активне громадсько-політичне життя.

У сучасній українській історіографії діяльності Д. Цанкова приділялося недостатньо уваги. Найбільш значущими для розробки теми стали роботи харківського болгариста Д. Миколенка, присвячені діяльності правоцентристських партій Болгарії в кінці ХІХ–початку ХХ ст., опозиції в період «стамболовістського режиму», правління Народно-ліберальної партії у 1903–1908 рр. тощо [373–386]. Автор ґрунтовно розглянув причини суперечок серед угруповань ліберального та консервативного спрямування, виділив періоди становлення багатопартійної системи Болгарського князівства, проаналізував запропоновані Д. Цанковим зміни до Конституції, торкнувся теми діяльності політика в часи «стамболовістського режиму». За результатами застосування кластерного аналізу [373, с. 204] до програм і діяльності партій в розглянутий період автор прийшов до висновку, що програми 1898 і 1899 років демонстрували помірковано-ліберальний характер «цанковістів», тому відніс їх до правоцентристських політичних сил, але більш ліберальних, ніж «народняки» і «стамболовісти».

У вичерпній монографії, присвяченій постаті С. Стамболова, Д. Миколенко відносить Д. Цанкова до русофілів [386, с. 10]. Спираючись на широкий історіографічний аналіз, автор визначив, що «цанковісти» представляли інтереси дрібних підприємців, ремісників і селян, на відміну від, наприклад, «стамболовістів» та «народняків», які мали на меті реалізувати на практиці запити багатіїв. Зацікавлені ж у російському ринку підприємці об'єднувалися саме навколо прихильників Росії – «цанковістів» та «каравелістів» [386, с. 10]. На думку автора, кабінет «цанковістів» зіграв

значну роль в процесі демократизації політичної системи країни. Науковець звернув увагу на теплі відносини між Д. Цанковим та С. Стамболовим на початку формування багатопартійної системи [386, с. 163] та їх охолодження після перевороту 1886 р. [386, с. 169]. Д. Миколенко стверджує, що саме «цанковісти» об'єднали навколо себе найбільш послідовних прихильників зближення Болгарії із Росією [386, с. 173].

У цілому у вітчизняній історіографії темою життя Д. Цанкова ніхто не займався, а проблематика діяльності Ліберальної партії «цанковістів» вивчена лише в контексті розбудови політичної системи Болгарії.

Однією з перших робіт закордонних публіцистів та науковців про Д. Цанкова стала праця австрійського етнографа та географа Фелікса Каніца [538] та чеського історика Костянтина Іречека [536]. Дослідники відмічали керівну роль Д. Цанкова в уніатському русі. Ф. Каніц відгукувався про громадського діяча, як про «душу всього руху» та невтомного агітатора [538, р. 135]. К. Іречек звертав увагу на гарні організаторські та редакторські здібності Д. Цанкова [536, р. 550].

Використовуючи матеріали польських, французьких та англійських архівів, польський дослідник Л. Відершал написав працю під назвою «Болгарський національний рух 1856–1872» [547]. Автор наголошував на великому внеску Д. Цанкова в боротьбу за духовне визволення болгарського народу.

Історію Болгарії вивчав британський вчений С. Блек. Результатом його досліджень стала монографія [528], у якій автор проаналізував період створення Тирновської Конституції та формування перших урядів у Князівстві. Науковець виділив предмети суперечок між представниками політичних течій та виокремив Д. Цанкова як справжнього ліберала.

В інших роботах [529–535] закордонних дослідників у період після Другої світової війни зазначена проблематика залишилась недостатньо вивченою. Але на межі ХХ–ХХІ ст. відбулися помітні зрушення у популярності вивчення історії країн Південно-Східної Європи. Інтерес до

балканських країн зростав, ймовірно, через загострення міжнаціональних відносин у регіоні в цей час.

В епоху науково-технічного прогресу та глобалізації більш актуальною стала тема міжнародних відносин. Так, розвиток болгарсько-російських відносин у 1878–1915 рр. дослідив турецький дослідник Б. Калайчи [537]. Науковець акцентував увагу на взаєминах Д. Цанкова з російськими дипломатичними представниками та дійшов висновку, що організований 1886 р. проросійськи налаштованими офіцерами переворот завершився поразкою, оскільки його не підтримало болгарське населення [537, р. 32].

Таким чином, громадсько-політична, дипломатична та державна діяльність Д. Цанкова більш-менш висвітлена в роботах болгарських істориків. Радянські, вітчизняні та закордонні дослідники лише побічно торкалися тих чи інших проблем обраної теми. У наукових виданнях відтворено його участь в уніатському русі, процесі розколу ЛП та відокремлення в політичне угруповання «поміркованих» лібералів; дещо менше відображена діяльність політика в часи громадської активності у 1850–1860-х роках та в якості члена ПЛП на схилі життя. Тож можна зробити висновок, що низка питань залишається недослідженими або не знайшла однозначного трактування в історіографії.

1.2. Джерельна база роботи

Дослідження питання громадсько-політичної, дипломатичної та державної діяльності Д. Цанкова зумовило необхідність опрацювання великого спектра джерел: документів державного значення, протоколів парламентських засідань, партійних матеріалів, відкритих листів та закликів, документів з біографії політика, поліцейських звісток, згадок про нього його сучасників, однодумців і опонентів, особистого листування, публікацій інших політичних діячів і преси тощо. Основний масив джерельної бази дослідження становлять саме архівні матеріали Центрального державного архіву в Болгарії (ЦДА РБ), Наукового архіву при Болгарській академії наук

(НА БАН) та Болгарського історичного архіву при Болгарській народній бібліотеці імені святих Кирила і Мефодія (БІА НБКМ).

Одним із стрижневих джерел, що були опрацьовані нами у першу чергу, стали стенограми промов політиків із парламентських сесій представників Звичайних народних зборів (ЗНЗ), що викладені у багатотомних виданнях [17–25]. З цих матеріалів видно, наскільки Д. Цанков був прискіпливим та лаконічним політиком. Завдяки протоколам визначені основні пропозиції Д. Цанкова щодо законодавства Князівства та ключові питання, через які у політика вирувала полеміка з опонентами.

Аналізуючи біографічні дані Д. Цанкова, нами були знайдені підтвердження, що за рекомендаціями та з підтримкою високопоставленого османського державного діяча болгарського походження Ш. Вогоріде і видатного болгарського письменника Гаврила Кристевича у 1852 р. Драган Цанков відправився в Константинополь [322, с. 376] з конкретним завданням: отримати дозвіл відкрити друкарню в Свіштові. Не дивлячись на безрезультатну поїздку до османської столиці, це була одна з серйозних спроб Д. Цанкова відкрити першу болгарську друкарню в межах Болгарії.

Доволі часто, особливо під час перших засідань, намагаючись удосконалити та зробити більш ефективною роботу депутатів, Д. Цанков стимулював корегування правил поведження народних представників під час сесій, голосування, дотримання регламенту та ін. [17, с. 4–6, 219–220; 18, с. 11; 74; л 11–19]. Проаналізувавши ці історичні документи, з'явилась можливість дізнатися про ставлення тієї чи іншої фракції парламенту до окремих питань внутрішньої та зовнішньої політики Князівства. В дискусіях народних представників брав активну участь і Д. Цанков, який часто стояв на позиціях проросійської орієнтації, економічного розвитку держави тощо.

У перші роки незалежності Болгарського князівства після підписання Берлінського трактату позачерговим завданням стало ухвалення основного закону держави. В акті Берлінського конгресу від 13 липня 1878 р. було вказано про необхідність виробити органічний статут до обрання князя. У

кінці осені 1878 р. в Санкт-Петербурзі був розроблений статут для Болгарії. У січні 1879 р. у відредагованому вигляді статут був відправлений імператорському комісарові Тимчасового російського управління у Болгарії О. М. Дондукову-Корсакову, котрий скликав в Тирново перші Установчі збори, які відбулися 10 лютого 1879 р. Тож оригінальним основоположним джерелом дослідження стали протоколи цих Установчих зборів, з матеріалу яких нам вдалось дізнатись багато принципово важливих моментів: за ініціативою Д. Цанкова в проекті Регламенту прописали про можливість вільного обговорення депутатами будь-яких питань [107]; політик вказав на проблему повноцінної та продуктивної роботи народних представників, запропонувавши методи боротьби з парламентарями, котрі нерегулярно були присутніми на засіданнях Зборів, а саме – виключати їх з числа народних представників [107, с. 154]. Були визначені основні пропозиції політика стосовно проекту Тирновської Конституції, в тому числі, погляд Д. Цанкова на низку питань щодо адміністративного устрою Князівства [107, с. 181], присяги військових на вірність князеві [105, с. 294], обмеження влади голови держави [107, с. 294], термінів дії законів, необхідності в існуванні болгарської церкви [107, с. 205, 207], проблем освіти в державі [107, с. 240], а також – права вільного друку [107, с. 240] та воєвиявлення [197, с. 248].

Після арешту Д. Цанкова та «примирення» між представники Консервативної і частини Ліберальної партії у 1883 р., 7 вересня того ж року був створений новий коаліційний кабінет міністрів, до складу якого увійшли по три представника з двох партій. Д. Цанков став прем'єром та міністром закордонних справ. В Болгарському історичному архіві (БІА НБКМ) були знайдені деякі документи, підписані представниками нового уряду. В їх числі програма міністерства [97, л. 1], в якій говорилось про відновлення Тирновської Конституції, про необхідність скликання Великих народних зборів та про те, що новий уряд планує піклуватися про всі сфери життя болгар в Князівстві, окреслюючи всі завдання, які він ставить перед собою [97, л. 1]. Тож, завдяки цим матеріалам, в роботі дослідженні пріоритети

міністерства на чолі з Д. Цанковим та проаналізована в подальшому результативність роботи уряду.

Окремим блоком фундаментальних джерел є партійні матеріали. Офіційні політичні платформи [99; 74–76], протоколи засідань членів партії [104], статuti, резолюції конгресів, документи про створення опозицій, коаліцій та альянсів [100], що дало змогу проаналізувати основні положення Ліберальної партії та зіставити їх з пріоритетами «цанковістів». Важливо було порівняти політичні погляди Д. Цанкова з поглядами його опонентів. В деяких документах партійних фондів [74; 76; 77] містяться розгорнуті описання різноманітних заходів лідерів різних політичних сил та охарактеризовані політичні настрої болгарського населення окремих регіонів Болгарії.

У процесі дослідження теми ми використовували першоджерела, упорядковані і надруковані в тематичних збірках документів. Однією з перших таких робіт стали зібрані в одну роботу промови, прокламації та рескрипти, які дають можливість дізнатися про основні напрями внутрішньої та зовнішньої державної політики Софії у 1887–1907 рр. Документи з історії Болгарії, що були знайдені в турецьких архівах, опублікував історик-османіст П. Дорев [28]. В збірці, що була видана болгарською мовою, охоплюється великий період, який перегукується з роками найбільшої громадсько-політичної активності Д. Цанкова та дає розуміння політичної ситуації в Османській імперії, перш за все, в її європейській частині.

За часи комуністичного режиму було опубліковано декілька важливих для нашого дослідження праць. Серед них – матеріали відносно проголошення незалежності Болгарії у 1908 р. [31] та загальні державні документи з історії держави [112].

За свою політичну діяльність Д. Цанков декілька раз виступав ініціатором внесення змін до Тирновської конституції. Не дивлячись на те, що політик приймав безпосередню участь у створенні основного закону Болгарського князівства, що мало свої певні результати, Тирновська

конституція мала не той вигляд, який бажав бачити Д. Цанков. Тож в своїх довгих промовах та листуванні зі своїми однодумцями він часто обґрунтовував необхідність тих чи інших змін. В цьому питанні було важливо прослідкувати успішність пропозицій Д. Цанкова, в чому стала в нагоді збірка конституційних проєктів, що вийшла в Софії у 1990 р. [7].

Невід'ємною частиною дослідження стало вивчення програм різних політичних партій Болгарського князівства. Основні партійні документи упорядкували болгарські науковці В. Ніколова та Д. Саздов [99]. Вивчення зазначених матеріалів дозволило порівняти погляди, ідеї та переконання політичних сил країни. Статути Прогресивно-ліберальної партії дозволили розглянути структуру партії. Попередня програма 1898 року була доповнена і опублікована в 1899 році. Тож політична платформа дозволила простежити чіткі позиції «прогресистів» у питаннях внутрішньої і зовнішньої політики та з'ясувати рівень наслідування «цанковістів» оформленою з угруповання Прогресивно-ліберальною партією.

Дипломатичні документи упорядкувала історикиня Є. Стателова зі своїми колегами у 3-томному виданні. Збірка наповнена різноманітними договорами, дипломатичною перепискою, звітами міністрів тощо. З хронологічної точки зору нас більше цікавить саме перший том, що охоплює період 1879–1886 рр. [9].

Змістовною багатотомною роботою є видання особистого архіву С. Стамболова, що увібрало в себе масив різноманітних історичних джерел, в тому числі, епістолярний матеріал, стенограми виступів у парламенті державника, окремі статті тощо. Хоча Д. Цанков у період правління С. Стамболова знаходився в еміграції, але в збірці достатньо часто зустрічаються спогади про нього [115–130]. Серед цих архівних документів були проаналізовані різноманітні доноси на Д. Цанкова. Наприклад, один із відомих політиків та журналістів того часу Д. Тончев у своєму листі до С. Стамболова [112, с. 386–387] у грудні 1886 р. повідомляв, що Д. Цанкова викликали до Константинополя, бо останньому надходило декілька листів з

османської столиці, в тому числі з відміткою «надважливо». Крім того, Д. Тончев попередив С. Стамболова про ймовірність причетності Д. Цанкова до можливої змови російських емігрантів проти нього.

26 червня 1879 р. Великі народні збори обрали Александра I Баттенберга новим правителем Болгарського князівства. Після прийняття Тирновської конституції болгарські державники намагалися якнайшвидше встановити дипломатичні зв'язки з низкою країн. Під час першої дипломатичної місії князя А. Баттенберга в столиці західноєвропейських країн великі держави санкціонували дозвіл відкрити перші дипагентства в трьох сусідніх державах. Тож після повернення князя в болгарську столицю, князем були призначені представники великих держав, одним з яких став Д. Цанков. 17 серпня 1879 р. політик був призначений першим болгарським дипломатичним представником в османську столицю. Відносно діяльності дипломата в цей час в Центральному державному архіві Республіки Болгарія містяться матеріали дипломатичного агентства в Константинополі [105, л. 16, 25, 32, 62, 70, 74, 82, 87, 91, 107, 109, 144, 147–148, 155, 160, 178, 180]. Серед документів часто зустрічались різноманітні прохання та скарги болгар до агента Д. Цанкова [105, л. 62–63, 70, 74].

Велике значення для дослідження теми має мемуарна література. Для вивчення періоду початку дипломатичної діяльності ключовим джерелом стали спогади другого представника болгарської неофіційної делегації в країні Західної Європи у 1876–1877 рр. М. Балабанова [550], який під час цієї місії став другом Д. Цанкова. Дипломат дуже детально описав поїздки в кожному з країн, відокремлюючи кожен з візитів до представників державної влади, дипломатичних агентів, діячів науки та культури. Окрім того, М. Балабанов високо оцінив розум Д. Цанкова та його вміння вести перемовини з високими посадовцями [550, с. 138, 314].

Цінним джерелом для вивчення постаті Д. Цанкова є спогади його сучасників. Найважливішим для дослідження теми виявились мемуари доньки політика Недялки Цанкової-Людсканової, що упорядкували в збірник

спогадів болгарські дослідники М. Куманов та А. Златева [580]. Основну увагу Н. Цанкова-Людсканова приділила короткій біографічній інформації двом найближчим для неї людям – батькові Д. Цанкову і чоловікові А. Людсканову, що також був прихильником «поміrkованих» лібералів. Авторка описала всі періоди життя батька: від народження та отримання освіти до політичних баталій в парламенті.

Іншим вагомим джерелом серед мемуарної літератури є спогади наступника Д. Цанкова, що у 1897 р. перейняв важелі управління політичною силою «поміrkованих» лібералів, С. Данева [575]. Політик охарактеризував всі етапи історії політичного угруповання та дав особисту, здебільшого, позитивну оцінку Д. Цанкова як її керівника. У своїх спогадах він написав про маловідомі факти з історії «цанковістів», зокрема період еміграції під час прем'єрства С. Стамболова, деталізував події в період легалізації партії в 1894–1899 рр., а також акцентував увагу на часі правління свого кабінету в 1901–1903 рр. Автор наголошував на тому, що Прогресивно-ліберальна партія, перебуваючи при владі, проводила заходи для демократизації політичного життя в Болгарії. На базі зафіксованих С. Даневим власних роздумів можна провести паралель з поглядами Д. Цанкова та з'ясувати рівень наступності ініціатив політика після відходу від лідерських позицій в партії.

Унікальним матеріалом стали спогади сучасника і товариша Д. Цанкова проф. І. Шишманова [524]. В науковому архіві Болгарської академії наук у фонді «Іван Шишманов» була опрацьована окрема справа, що містить рукописний матеріал та присвячена Д. Цанкову. В своїх щоденниках професор зробив записи щодо політичних поглядів та біографії Д. Цанкова.

Нами були досліджені спогади як однодумців, так і опонентів Д. Цанкова. Цінним в цьому питанні став збірник спогадів про С. Стамболова істориків С. Тонева і Д. Давчевої [571]. В роботі зустрічаються згадування і про Д. Цанкова. Особливий інтерес представляють мемуари політиків-«русофілів» Т. Ікономова і М. Маджарова. Про період перебування на чолі

уряду Болгарії в 1908–1911 рр. згадував і болгарський політичний діяч, лідер Демократичної партії А. Малінов [563].

Не менш важливим видом джерел, що були опрацьовані в результаті вивчення постаті Д. Цанкова, стали офіційні листи від імені коаліцій, опозицій, в які входив політик, різноманітних закликів до однопартійців та болгарського народу тощо [1–4; 8; 64–71; 109]. Часто політик звертався до російських дипломатичних агентів. Одним із таких яскравих прикладів є офіційний лист до дипломата М. Хитрово, написаний у травні 1881 р. [68, л. 1–2]. В зверненні Д. Цанков називав російського імператора «царем-визволителем» та виказував побоювання щодо можливої відміни князем А. Баттенбергом основного закону держави, відверто говорячи про антиконституційні дії князя. Подібні архівні матеріали відображають політичні настрої Д. Цанкова та дають можливість прослідкувати ступінь його активності в політичних процесах болгарської держави в різні періоди його життя.

Окремим видом стрижневих неопублікованих джерел є матеріали з неофіційного листування. Д. Цанков листувався з приятелями М. Сарафовим [79, л. 179], С. Стамболовим [82, л. 7] (на початку 80-х років XIX ст., коли політики ще товаришували), професором І. Шишмановим [29, л. 33–34], послідовником С. Даневим [87, л. 5], зятем А. Людскановим [88, л. 1–18] та іншими. З чоловіком доньки Недялки політик спілкувався з питань передвиборної боротьби, партійних засідань, організаційних моментів, різноманітних заходів та особистих тем.

У 50-х роках XIX ст., навчаючись у Відні, Д. Цанков почав захоплюватися філологією, що заклало основу для початку серйозних філологічних досліджень. Тож в часи своєї громадсько-політичної діяльності Д. Цанков написав декілька власних та у співавторстві праць і переклав деякі роботи. Два роки спільно зі своїм братом у австрійській столиці майбутній політик працював над першою вагомою науковою працею – болгарською граматиною, написаною німецькою мовою [549], завдяки чому став відомим

у болгарських та західноєвропейських наукових колах. Також Д. Цанков переклав спогади італійського автора С. Пеліко «Мої темниці» з французької на болгарську мову. Пізніше, коли у Д. Цанкова виникло наполегливе бажання відкрити науково-літературне товариство, молодий активіст почав працювати над статутом майбутньої організації. Але цей досвід став в нагоді лише після відкриття Болгарської академії наук, коли Д. Цанков став співавтором укладання статуту товариства [577].

Найціннішими для істориків роботами Д. Цанкова є «Коротка болгарська історія» [579], «Катехізис представницького управління» [578] та «Конституція болгарської держави» [110, л. 7–9]. Дослідження з історії увібрало в себе інформацію про минуле Болгарії, отримало широку популярність і зіграло важливу роль в патріотичному вихованні болгарського народу. Друга робота найбільш точно відображає політичні погляди Д. Цанкова. Серед основних тез такі: «народ є господарем своєї держави і в управлінні ним», а не цар, князь або голова; «Державного голову обирає сам народ, а не Бог», «народ сам пише основний закон» [579]. Політик ретельно розписав, на яких принципах повинна базуватися Конституція, акцентуючи увагу на рівноважних положеннях голови держави і Народних зборів, а також – на можливості змінювати основний закон за ініціативою болгарського народу [579]. Після основних положень стосовно управління в Болгарії, Д. Цанков зробив історичний відступ і познайомив читачів з історією розвитку держави як такої і різними видами державного устрою. Тож всі особисті роботи політика додатково відображають його погляди на громадсько-політичні питання та уявлення про болгарську державу.

Родовід громадсько-політичного діяча був вивчений за допомогою генеалогічного дерева сімейства Цанкових [110, л. 1–2], який починається від прадіда Драгана попа Димитра і завершується по його лінії онуками Радкою та Костянтином. Біографічні данні містяться у рукописних архівних матеріалах, написаних самим Д. Цанковим [27], що охопили частину його життя від народження (1828 р.) до, ймовірно, вирішення піти з лідерських

позицій угруповання «поміркованих» лібералів (1896 р.). Крім цього, були досліджені особисті речі: паспорт [110, л. 33], партійні документи [74; 76; 94], нагороди [62, л. 2–3, 16], подяки [58, л. 22, 17], фотографії, програма поховання політика [110, л. 69] та ін.

Для написання роботи нами також залучалися повістки Драгану Цанкову, судові постанови та звинувачувальні акти [95, л. 1–7], що дало можливість розібратись у причинах арешту політика в 1882 та 1886 роках.

Для загальної характеристики постаті Д. Цанкова та всебічного аналізу його діяльності в процесі дослідження проблематики були використані матеріали преси, яку ми поділили за національним критерієм: на болгарську, дореволюційну російську та зарубіжну.

Погляди, пропозиції та роздуми Д. Цанкова щодо питань політики, соціально-економічного розвитку Болгарії та зовнішньополітичних орієнтирів відображають ті періодичні видання, що друкувались безпосередньо під його редакцією в часи османського панування [212–216]. У 1884–1886 рр., у період діяльності угруповання «поміркованих» лібералів, політичною силою видавалась газета «Сръдец» [166; 167; 185; 194; 200; 204; 207; 209]. Саме на шпальтах цього видання була розгорнута масштабна пропаганда, що забезпечила Д. Цанкову підтримку рівня його популярності. У періодичному виданні часто зустрічалась критика князя та лунали проросійські гасла. Пізніше видавалась газета «България» [168] (друкований орган Прогресивно-ліберальної партії, який виходив з 1898 р.). Вивчення преси інших політичних сил країни – лібералів «каравелістів» «Пряпорец» і «Знаме» [193; 198; 199], лібералів «радославовістів» «Народни права» [201; 202], «народняків» «Мир» [173–174] тощо – дозволили визначити основні пункти, за якими критикувалися «цанковісти» в період їх перебування при владі або на піку своєї популярності.

У 2008 р. до 100-річчя від проголошення незалежності Болгарії. вийшов тематичний збірник статей з різних газет щодо цієї події [59], які

дають можливість почерпнути інформацію про реакцію різних партій, в тому числі, «цанковістів», на проголошення державної незалежності в 1908 р.

Період еміграції в часи «стамболовістського» режиму висвітлений в російських дореволюційних періодичних виданнях. У щотижневому журналі «Звезда эмиграции» [203] була опублікована велика стаття, присвячена темі болгарської еміграції в Росії. Автори статті написали коротку біографію Д. Цанкова та розповіли про його досягнення з молодих років та діяльність під час еміграції у Санкт-Петербурзі. Саме в Російській імперії Д. Цанков дав велику кількість інтерв'ю. Наприклад, в іншій газеті в рубриці «бесіда зі слов'янськими гостями» [159] політик розповів про арешт у 1886 р. На питання «чи боїтесь Ви їхати в Болгарію, чи Вас не пускають?», він відповів: «я не знаю, але мені невиразно боляче туди повертатись» [159]. Це підтверджує тезу деяких сучасних дослідників, в тому числі Д. Миколенка, про те, що Д. Цанков не був нев'їзним в Болгарію. У першу чергу, він вичікував стабілізації ситуації в країні та налагоджував контакти з однопартійцями. Про тяжку долю болгарського народу політик розповів і інтерв'юерам інших періодичних видань Санкт-Петербурга [41, л. 14, 26, 31–32, 44, 97].

Значна кількість статей російських, французьких, австрійських, німецьких та британських видань доступна у сканованому вигляді на спеціальних сайтах [588]. Газети «Новое время» [146–158], «Южный край» [219], «The Times» [325], «La Bulgarie» [221] та інші регулярно висвітлювали події міжнародного ситуації на Балканах, а також питання внутрішньої політики в країнах регіону. Виходячи з того, що Д. Цанков був активним громадсько-політичним діячем, дипломатом та державником, він іноді ставав головним фігурантом в закордонних статтях.

Таким чином, завдяки введення до наукового обігу цілої низки архівних матеріалів, представлений джерельний масив дозволяє прослідити політичні погляди Д. Цанкова та отримати значний комплекс інформації

відносно його громадсько-політичної, дипломатичної та державної діяльності.

1.3. Методологія та методи дослідження

Проблематика громадсько-політичної, дипломатичної та державної діяльності Д. Цанкова є особливою для дослідження в методологічному плані через низку чинників, які необхідно враховувати під час її розгляду. Теоретико-методологічною основою для нашого дисертаційної роботи є історична антропологія, для якої головним об'єктом дослідження є людина, зокрема її історичні та етнічні типи, діяльність яких досліджується у такому жанрі як біографістика. Об'єктом вивчення історичної біографістики є конкретно визначена людина. Детально розглядаються всі етапи її життєдіяльності: походження, умови зростання та навчання (як важливий період становлення особистості, враховуючи вплив соціального та культурного оточення), формування і подальшу еволюцію ідей особистості, переконань, громадських й політичних позицій, сфери роботи (творчої та професійної). При цьому необхідно враховувати й особливості інших чинників: історичні, соціальні, культурні, психічні, біологічні тощо. Проведене в такий спосіб дослідження із залученням максимально широкого спектру доступних джерел має на меті якомога точно та всебічно відтворити життя окремої людини.

Фрагменти біографічних описів зустрічаються ще у літописах кінця X – початку XI ст. Проте першою методологічною працею в галузі біографістики прийнято вважати опублікований у 1813 р. «Досвід вивчення та конструювання біографії» Дж. Стенфілда. У ній автор наголошував на необхідності детального вивчення біографом життя людини, зважаючи на різні джерела впливу: історичного, соціального, ситуаційного. Наступним етапом розвитку біографістики виділяють заснування в XIX ст. відомим французьким літературознавцем та літературним критиком Ш. Сент-Бевом біографічно-психологічної школи в літературознавстві. Його послідовниками

стали французький філософ-позитивіст, історик і психолог І. Тен та данський літературознавець, філософ і публіцист. Г. Брандес. У ХХ ст. на європейську біографічну традицію вплинув австрійський психолог і невролог З. Фройд з його зацікавленістю до вивчення особистого досвіду людини в різноманітних його проявах.

Українська біографістика почала своє становлення у ХІХ ст. Перш за все, на неї вплинули європейське просвітництво та романтизм. Водночас актуалізувались ідеї національно-культурних рухів. Наприклад, одним із перших на теренах України став М. Маркович, який присвятив низку нарисів життю Т. Хмельницького, І. Мазепи, І. Барабаша. Біографістика ХХ ст. була заполітизованою і спрямованою не стільки на об'єктивне дослідження життя конкретних постатей, скільки стала інструментом політичної пропаганди. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. виникла необхідність переоцінки низки історичних подій, в перебігу яких, головним чином, фігурували окремі особистості. Це стимулювало посилення уваги до історичної біографістики. Львівський дослідник Л. Зашкільняк наголошує, що сучасна інтелектуальна історія вимагає нового погляду на минуле й зміни фокусу уваги із загальних історичних процесів на вивчення суб'єктів [303, с. 32].

За обсягом подій, який охоплюють біографічні дослідження, їх поділяють на повні, що охоплюють все життя людини або часткові, що описують певні етапи чи напрями діяльності особистості. Наша робота належить до другого типу, що зумовлено зазначеною тематикою, присвяченій громадсько-політичній, дипломатичній і державній діяльності та обраними об'єктом і предметом дослідження.

Болгарські державотворчі процеси останньої чверті ХІХ ст. стимулювали виокремлення в країні нечисленної верстви людей, котра, значною мірою так чи інакше впливала на перебіг соціально-економічного розвитку. Тому важливе значення для дослідження набула теорія еліт, засновниками якої вважаються італійські соціологи В. Парето і Г. Моска. За цією концепцією основою суспільних процесів в державі є боротьба еліт за

владу, а суспільство поділяється на дві групи – правлячу меншість та підкорену більшість. Теорія В. Парето і Г. Моска була в нагоді в питаннях політичної боротьби між найбільш популярними та авторитетними конкуруючими політичними силами [334, с. 139–140] в Болгарському князівстві в останній чверті XIX – на початку XX ст.

Під час роботи над дисертаційним дослідженням використовувалась і концепція історії ідей, яка зародилася у 20-х роках XIX ст. у США. Прибічник цієї концепції історик і філософ А. Лавджой створив оригінальний підхід до вивчення людської свідомості. На його думку, основою будь-якою теорії є певні елементарні ідеї, які різними способами поєднувалися між собою. Науковець ввів термін «біографія окремих ідей» та акцентував увагу саме на окремих простих ідеях досліджуваної особистості.

Д. Цанков був ініціатором декількох історично-важливих для Болгарії подій, що були зафіксовані у низці архівних матеріалів. Тому концепція ідей стала в нагоді в дослідженні особистих думок та пропозицій політика відносно різних політичних та соціально-економічних питань.

Для вивчення окремих політичних проблем теми доцільним було використання деяких політологічних концепцій. Наприклад, досліджуючи політичні інститути та процеси, французький політолог, соціолог і державознавець М. Дюверже основну увагу приділив соціології політичних партій і режимів. Тож при визначенні структури партії «цанковістів» та характеру членства в ній був використаний метод, запропонований французьким науковцем в роботі «Політичні партії» [293].

У основу дисертації покладено фундаментальні принципи наукового пізнання, а саме: історизм, критичний аналіз, системність, всебічність. Завдяки принципу історизму в роботі були пояснені історичні явища, виходячи з їхнього розвитку, а також з урахуванням умов політичних, соціальних, економічних та інших умов, в яких вони виникли та відбувалися. З цією метою, перед тим як переходити до аналізу громадсько-політичної, дипломатичної та державної діяльності Д. Цанкова, ми зупинились на

формуванні його світогляду у ранні роки життя, умовах навчання та зростання в рідному Свіштові, а пізніше – отримання освіти в інших містах на теренах Болгарії, у Російській та Австрійській імперіях.

Принцип критичного аналізу використовувався в процесі опрацювання історіографічної бази та джерел. Він уможлиблює зробити детальне дослідження наукової літератури із зазначеної теми чи суміжних проблематик, верифікацію одержаних висновків, аналіз джерельної бази задля виявлення більш цінної, аргументованої та підтвердженої інформації.

Системність викладу матеріалу дозволила впорядкувати та структурувати значну кількість фактів та різних точок зору стосовно проблематики дослідження що, своєю чергою, дозволило виявити функціональний зв'язок між подіями, які, на перший погляд, здаються незначними для того чи іншого історичного процесу. Наприклад, окремі пропозиції Д. Цанкова в період обговорення Тирновської конституції у 1879 р., а також – його ініціативи внесення змін до основного закону в подальшому. Цей метод використовувався і під час систематизації матеріалів, що відображають еміграційну діяльність Д. Цанкова та його прибічників в період «стамболовістського режиму».

Принцип всебічності допоміг глибше вивчити питання напрямів діяльності Д. Цанкова та їхні наслідки, залучаючи широкий спектр документів і літератури.

Для розв'язання визначених завдань були використані деякі науково-дослідницькі методи: аналітичний, структурно-системний, метод абстрагування, дедукції та індукції, аналізу й синтезу.

Методи аналізу й синтезу допомагають у виокремленні певних дій та рішень Д. Цанкова стосовно питань до соціально-економічної та політичної ситуації. Методи індукції і дедукції дозволяють робити висновки, переходячи від окремих фактів до узагальнень і навпаки.

Структурно-системний метод дозволяє, серед іншого, проаналізувати діяльність Д. Цанкова на державних посадах в Князівстві, її результативність

загалом і окремо за кожним напрямом (у соціальній, економічній та політичній сферах).

Для формування оціночного підходу до діяльності Д. Цанкова залучався метод абстрагування. На нашу думку, доцільно не враховувати окремі ідеалізуючі оцінки державника, наприклад, в російській дореволюційній публіцистиці, та навпаки – надмірну критику з боку політичних опонентів.

Інституційний метод важливий для виявлення ролі й місця Д. Цанкова у житті болгарського суспільства та політикумі.

Серед спеціально-історичних методів під час роботи над дослідженнями ми використовували історико-генетичний, порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний.

Історико-генетичний метод дозволив розглядати еволюцію поглядів Д. Цанкова на питання внутрішньої політики та зовнішньополітичної орієнтації під час його громадської та політичної активності.

За допомогою порівняльного методу ми провели аналіз підходів ставлення Д. Цанкова до Російської імперії. Порівняння засвідчило певні зміни. Ми з'ясували, що у церковному питанні він був прозахідним громадським діячем, але в питанні звільнення Болгарії розраховував на підтримку Російської імперії. У 1883–1885 р. політик мав мінливі зовнішньополітичні погляди, але перед переворотом 1886 р. став відвертим русофілом, залишившись прихильником Санкт-Петербурга до кінця життя.

Проблемно-хронологічний метод дає можливість проаналізувати вплив особистих поглядів та переконань Д. Цанкова на його громадську діяльність та роботу на дипломатичних і державних посадах, а також – виокремити тематичні лінії проблематики.

Історико-типологічний метод дозволив виокремити основні типи засобів впливу, які Д. Цанков використовував в політичній діяльності: промови на зібраннях та мітингах, публіцистична активність, налагодження контактів із політичними і громадськими діячами та використання цих зв'язків із певною метою, формальні та неформальні переговори тощо.

У дослідженні теми застосовувалися й міждисциплінарні методи, наприклад, контент-аналіз, який став нам у нагоді під час аналізу преси для виявлення періодів зацікавленості постаттю Д. Цанкова у болгарському суспільстві та серед політичних опонентів. Було встановлено, що найбільше уваги йому було приділено в періоди уніатського руху, перебування при владі, в часи передвиборчих кампаній першої половини 1880-х років та одразу після смерті політика у 1911 р.

Необхідним стало застосування прикладного методу дослідження – хронологічного, який полягає у викладенні історичного матеріалу в хронологічній послідовності.

Суттєвими для вивчення теми є основні методологічні принципи, зокрема об'єктивність і соціальний підхід. Перший із них стимулює дослідження об'єктивних закономірностей, котрі визначають процеси політичного розвитку. Але кожне явище розглядається як багатогранне й суперечливе, а об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів. Соціальний підхід має важливе значення при оцінці політичних пропозицій Д. Цанкова, партійної діяльності та ролі у політичному розвитку суспільства. Беручи до уваги соціальні інтереси і співвідношення сил у політичній боротьбі, соціальний аналіз дає можливість оцінити відповідність партійних та особистих пріоритетів інтересам болгарського народу.

Комплекс вищезазначених методів та принципів дав нам можливість повною мірою розкрити тему дисертаційного дослідження.

Розділ II. Громадсько-політична діяльність за часів османського панування та російсько-турецької війни 1877–1878 років.

2.1. Становлення особистості та політичних поглядів.

Драган Кіряков Цанков (справжнє ім'я – Димитр Гиков) народився 28 жовтня (за новим стилем – 9 листопада) 1828 р. в болгарському місті Свіштові в заможній сім'ї Кіряка (Гика) Цанкова. Хрестили Д. Цанкова під ім'ям Димитр. Проте пізніше, виховуючись у патріотичному дусі, він сам вирішив змінити грецьке ім'я Димитр на споконвічно болгарське – Драган [297, с. 111].

Рідне місто майбутнього політика було у той час одним із стратегічних в економічній сфері центрів Болгарії, де знаходився великий порт на р. Дунай. Порт був транспортним і торговим вузлом, де перетиналися шляхи на Середню Європу, Фракію, Трансильванію та Македонію. Свіштов був наповнений заможними болгарськими та іноземними купцями. Економіка, що активно розвивалася й матеріальне забезпечення багатьох місцевих жителів стимулювали пошук політичного й культурного життя міста. Мешканці Свіштова одні з перших виступали за церковну незалежність і вимагали введення світської освіти.

Драган Цанков ріс у заможній сім'ї священиків. Його прапрадід піп Димитр був переселенцем з м. Габрово й займав високе соціальне становище [5, л. 130]. У 1823 р. в церкві Святих Петра і Павла у свіштовській церкві під відшаруванням ліпнини під куполом був виявлений напис, який свідчив про те, що дружина прапрадіда Д. Цанкова Неделя та їх син Аврам були настоятелями храму. Прадід, піп Георгій, також був священиком. Дід Цанко належав до чорбаджиїв і як успішний торговець деякий час обіймав посаду кмета. Прославився своєю суворістю, принциповістю та бажанням навести лад у місті [46, л. 64].

У період російсько-турецької війни 1806–1812 рр. багато болгар були вимушені покинути батьківщину. Дід Цанко з усім сімейством і значною

частиною населення Свіштова переселився в Бухарест (Валахія) [333, с. 134–135], де прожив залишок свого життя. Його молодший син Киряк повернувся в рідне місто Свіштов і одружився на Х. Ангеловій [5, л. 130]. У молодій сім'ї народилося 6 синів, наймолодшим з яких був Драган Цанков [88, л. 168; 44, л. 64]. Незабаром дружина Киряка померла [46, л. 64]. Д. Цанков не пам'ятав матір [46, л. 64]. З ранніх років за ним доглядала сусідська жінка, яка в майбутньому стала йому хрещеною матір'ю.

Батько Киряк Цанков опинився в скрутному становищі, проте завжди відрізнявся патріотизмом, активно виступав проти грецького (фанаріотського) впливу [527, с. 15]. У патріотичному дусі виховувалися й сини. Один із старших братів Драгана Антон опанував грецьку мову для роботи у сфері торгівлі. Працюючи у Відні, він переклав грецькою мовою книгу німецького автора Райфа «Путівник у щасливе життя» [527, С. 15].

Попри те, що Антон Цанков захоплювався еллінською культурою, він завжди відстоював принципи розвитку болгарської просвіти й культури, а також вказував на існування окремої болгарської народності, про яку майже забуто в умовах османського ярма [527, С. 16]. У 1850 р. А. Цанков підтримував перші спроби розвитку болгарського періодичного друку. За його матеріальної підтримки 1850 року у Відні вийшов перший болгарський закордонний журнал під назвою «Мирозрение» [247, с. 176]. Син Антона Цанкова, Кириак, навчався у Відні та Парижі, брав активну участь у національно-визвольному русі, у 1876 р. став головою Болгарського центрального благодійного товариства (БЦБТ). Також займався друкарською діяльністю, видавав газети «Тъпан» (1869–1870 рр.) і редагував газету «Балкан» (1875–1876 рр.). Після звільнення з-під османського панування став болгарським дипломатичним представником у Бухаресті (1880–1883 рр.) та головою Міністерства закордонних справ.

Серед сімейства Цанкова було декілька успішних торговців, які сприяли розвитку освіти в місті. Двоюридний брат Драгана Цанкова по батьківській лінії – Димитр Х. Василев – був заможним торговцем у Румунії і матеріально

допомагав рідному Свіштову. Він виділив 240 тис. золотих франків для створення школи, у якій серед інших предметів викладалася політична економія [514, с. 52]. Так на території Болгарії була утворена перша торгова гімназія [514, с. 46].

У роду Д. Цанкова були священники, торговці, політики, освітян, і діячі культури. Це дозволяло Драгану всебічно розвиватися з ранніх років. Дитинство і юнацтво майбутнього політика проходило в умовах підйому суспільно-економічного життя Болгарії, зародження передумов прискореного національно-визвольного руху. Виховання в дусі патріотизму та історична обстановка в країні зумовили формування в хлопцеві почуття обов'язку перед Батьківщиною, у першу чергу – прагнення сприяти звільненню від османського поневолення болгарського народу.

Незважаючи на економічне піднесення на болгарських землях, і Свіштові зокрема, безліч проблем існувало у сфері освіти. Негативно позначався сильний грецький вплив, відсутність підручників, викладання низькокваліфікованих учителів. Проте Свіштовська церковна міська община сприяла розвитку освітньої справи в місті. За підтримки Одеського болгарського настоятельства виділялися російські стипендії для обдарованих учнів шкіл [516, с. 79–88].

Поступово у Свіштові настав період розквіту навчальної справи, що стимулювало національну свідомість болгар. У таких історичних умовах отримував освіту і Драган Цанков. Він ходив у загальну школу, де навчився читати й рахувати. Пізніше Цанков згадував, що насамперед у школі, де вчився юний Драган, зовсім не було книг [88, л. 153]. Школа, передусім, навчила юного Драгана дисципліні і самоорганізації. Він отримував уроки цивільної поведінки у вчителя Емануїла Васкидовича [234, с. 155], що привчав до громадянської відповідальності; із задоволенням слухав історію у Христакі Павловича, який розповідав про славне минуле болгар.

У 40-х роках XIX ст. у зв'язку з антиболгарськими діями Порти зростала свідомість пригніченого народу. Однією з форм боротьби за свою

національну самостійність стало церковне питання. Болгари все частіше виступали за ширше використання церковнослов'янської мови в богослужінні замість грецької, а також відстоювали право обрання народом осіб болгарського походження на єпископські катедри. Під впливом патріотичного оточення, ще у шкільні роки, Драган Цанков приєднався до цієї боротьби. Спільно з однодумцями юнак влаштовував демонстрації та всіляко перешкоджав проведенню церковних служб грецькою мовою [206].

Загальну школу майбутній громадсько-політичний діяч закінчив із відзнакою [396, с. 112] і відразу мав вирішити, де продовжити навчання. У першу чергу, Д. Цанков розглядав різні варіанти на території Російської імперії [88, л. 163]. Проте батько не хотів відпускати за кордон свого наймолодшого сина. У цей час до Болгарії повернувся російський вихованець Іван Момчилов. Він привіз безліч книг і став викладати в рідному місті Елена [88, л. 193]. Юний Цанков захотів навчатися в Момчилова. Тому втік з будинку і пішки пішов в Елену [88, л. 163]. Учень ніс у руках своє взуття, переживаючи, що через довгий шлях він може стоптати черевики та з'явитися перед учителем у непривабливому вигляді, через що, на його думку, його могли б не прийняти до школи [88, л. 194].

Подорож в Елену може характеризувати Драгана Цанкова як цілеспрямованого, впертого й самостійного юнака. Потрапивши до І. Момчилова, Д. Цанков увібрав в себе від видатного учителя всі необхідні знання і, у черговий раз, перейнявся любов'ю до Батьківщини і своїх великих предків. Дисципліни в школі викладалися переважно розмовною болгарською мовою. Створена при навчальному закладі бібліотека постійно поповнювалася новою літературою. У створенні й підтримці бібліотеки велику роль відіграв болгарський просвітник, меценат, один із видатних представників болгарського національного Відродження Васил Єв. Априлов і російські слов'янофіли, що мешкали на території Російської імперії [467, с. 13]. Цанков у процесі навчання відчував підтримку російської культурної громадськості, тому вже в отроцтві можна говорити про симпатію

майбутнього політика до Росії і формування передумов його русофільства в дорослому віці. Важливими для Цанкова були також переконання І. Момчилова. Останній, своєю чергою, був розповсюджувачем російського культурного впливу в Болгарії.

Педагоги симпатизували Драгану Цанкову, відмічаючи його гострий розум, допитливість і неспокійний патріотичний дух. Після закінчення школи в Елені йому відкривалися безліч шляхів, де можна було б продовжити навчання [88, л. 163]. Як здібний учень у школі І. Момчилова, Д. Цанков отримав стипендію на подальше навчання в Одеській семінарії, куди він поступив відразу в 4 клас у 1845 року навчання [88, л. 163]. Життя в Одесі мало свої особливості зважаючи на історичні умови розвитку регіону в цей період. У другій половині 40-х років XIX ст. у Російській імперії загострилися соціальні протиріччя, постійно відбувалися численні селянські повстання. Пізніше Драган Цанков із співчуттям до кріпаків згадував перебування в Одесі [214].

Важливу роль в ідейному зростанні і розширенні духовного кругозору Д. Цанкова зіграла російська художня література, просякнута переживаннями за свою батьківщину. Велика кількість книг у бібліотеках дозволяли молодому учневі ознайомитися з російською історією, культурою і традиціями. Цанков читав книги староболгарською мовою і паралельно вивчив російську. Навчаючись в Одеській семінарії, він зустрічався з болгарськими емігрантами, а також регулярно збирав навколо себе однодумців. На зустрічах обговорювалися такі теми, як розвиток болгарської мови, літератури і книговидавництва у Болгарії [350, с. 44].

У 1847 р. Д. Цанков разом з іншими болгарами (Н. Катранов, П. Ангелов, К. Лазаров, В. Болюв та ін.) був переведений в Київську гімназію [88, л. 163]. Тут молодий студент відчув сильний вплив російської культури. Проте наступного року сильно захворів тифом. За ним доглядали його друзі, головним чином, майбутній єпископ Болгарської православної церкви, митрополит Пловдивдивський та Охридський Нешо Бойкікев (Нафанаїл) і

майбутній видатний церковний діяч митрополит Михаїл [88, л. 163]. Одужавши, того ж року у вільний від навчання час Драган Цанков попрямував зі своїм двоюрідним братом Димитром Х. Василєвим у Бухарест. Тут його вразили революційні настрої в Європі, що перекинулися із Західної Європи на Валахію та сусідню Австрійську імперію. Цанков відверто симпатизував угорським революціонерам, проте був вимушений повернутися в Росію. Пізніше він підтримував тісні відносини з угорськими політичними емігрантами [527, с. 31].

Після закінчення навчання в Києві, у 1848 року Д. Цанков протягом двох років вчителював в першій болгарській школі міста Галац (Валахія) [58, л. 24а]. Один із сучасників Цанкова згадував, що в Галаці при церкві Св. Димитрія, де здійснювалося богослужіння по слов'янських книгах, була створена маленька болгарська школа, де і викладав Д. Цанков [237, с. 29–37].

У 1850 р. в пошуках нових знань, разом із своїм рідним братом Антоном Драган Цанков поїхав до австрійської столиці. У Віденському університеті молодий студент слухав лекції юридичної спрямованості, зокрема, про конституційне право. Паралельно вивчав німецьку мову [88, л. 215]. В умовах навчання в середовищі вільної європейської громадськості він важко сприймав факт поневолення болгар. Контраст життя в Болгарії і в Австрійській імперії пробуджував у ньому почуття відповідальності за майбутнє своєї країни.

Тут, під впливом відомого славіста того часу Ф. Миклошича, Д. Цанков почав захоплюватися філологією, що заклало основу для початку серйозних лінгвістичних досліджень. Два роки спільно зі своїм братом Д. Цанков працював над першою суттєвою науковою працею – болгарською граматикую німецькою мовою [549]. Завдяки цій роботі 24-річний Д. Цанков став відомим серед болгар і в західноєвропейських наукових колах.

Саме у Відні, за прикладом сербів, хорватів і чехів, у близькому оточенні Цанкова виникла ідея створення науково-літературного товариства. Його підтримували брат Антон, майбутній відомий громадський діяч і публіцист

Російської імперії Нікола Хр. Палаузов, Нафанаїл Стоянович (Охридський) та інші патріотично налаштовані болгари. Практична сторона цієї мети була складною. Д. Цанков розумів гостру необхідність у створенні друкарні на території Болгарії. Інакше розвиток національної друкарської справи і культури був би неможливим. Але книгодрукування було досить дорогим заняттям. До того ж, необхідний був дозвіл Порти, яка, побоюючись національного пробудження болгар, всіляко перешкоджала розвитку типографської справи у Болгарії. Тому Драган Цанков вирішив поповнити свої знання в області друкарства перед поверненням на батьківщину. У Віденському університеті він додатково вивчав техніку друку, словоскладання, а також в спеціальному ательє опановував нещодавно відкритий новий спосіб отримання фотозображення – дагеротипію (за іменем винахідника – французького художника Луї Дагера) [436, с. 27].

Перебуваючи у Відні останні місяці, Д. Цанков ретельно планував відкриття друкарні після повернення у Свіштов. Багато в чому він розраховував на матеріальну допомогу родичів-торговців. Також він збирався привезти з Австрійської імперії частину необхідної для друкарні техніки [527, с. 33]. Таким чином, молодий, але цілеспрямований студент скрупульозно прораховував усі свої кроки для досягнення поставленої мети.

Таким чином, Драгану Цанкову поталанило народитися в заможній родині. Його родинне коло переважно складали священники й торговці. Рано втративши матір, маленький Драган із дитинства навчився бути самостійним, що сформувало в ньому самоорганізованість і відповідальність за свої вчинки в майбутньому. Виховувався в патріотичному дусі; у школі перейнявся болем поневоленого болгарського народу. Вирішальну роль у визначенні своїх патріотичних переконань відіграло навчання в І. Момчилова. У школі юний Драган почав зближатися з однодумцями, обговорюючи фанаріотський духовний вплив на болгар. Майбутнього політика турбував факт проведення церковних служб грецькою мовою. Тому можна говорити про те, що його позиції в церковному питанні почали набувати обрисів ще в шкільний період.

У старші роки Д. Цанков познайомився з історією і традиціями двох різних імперій – Російської та Австрійської. Однак обидві держави об'єднував загальний історичний аспект – революційні настрої, які ввібрав у себе і юний Цанков. З одного боку, він захоплювався російською культурою, з іншого – співчував селянам, задавленим кріпосним правом. У Відні молодий студент отримав необхідні знання в галузі права і друкарства, але хотів застосувати їх на практиці саме в Болгарії, сприяючи освіті й розвитку культури рідного краю. Д. Цанков однаково сильно симпатизував обом імперіям, що, можливо, визначило його лавіювання між двома державами на початку його політичної діяльності (перша половина 80-х років XIX ст.). Так чи інакше, саме атмосфера в сім'ї та навчання у різних великих вчителів оформили його патріотичні погляди й окреслили головну мету – сприяти культурному-просвітницькому розвитку болгарського народу.

2.2. Церковного питання та видавнича справа.

Вирішивши відкрити друкарню і створити книжкове товариство, у 1852 р. Драган Цанков повернувся з Відня до рідного Свіштова. Крім фінансових труднощів, спочатку необхідно було отримати дозвіл турецького уряду. Цанков розумів, що постати з подібним проханням перед Портою – гарантовано зазнати невдачі.

Із рекомендаціями від високопоставленого османського державного діяча князя Стефана Богоріді та видатного болгарського письменника Гаврила Кристевича Драган Цанков поїхав до Константинополя з конкретним завданням: отримати дозвіл відкрити друкарню у Свіштові. У першу чергу він покладався на допомогу болгарської колонії в османській столиці, яка складалася переважно із заможних болгар-торговців. Однак поїздка виявилася безрезультатною: дозволу на відкриття друкарні в Болгарії не було отримано [527, с. 34].

Не гаючи часу, Цанков став налагоджувати контакти з відомими представниками болгарської культури. Він познайомився та підтримував

зв'язок з Георгі С. Раковським, який у той час разом із представниками болгарської діаспори в Константинополі активно боровся за автокефалію Болгарської церкви. Цанков захоплювався Раковським. Пізніше останній охарактеризував ставлення Цанкова до себе: «Тоді він мене обожнював» [5, с. 205], кажучи про період першої половини 50-х років XIX ст.

Зустрічався Цанков і зі своїм другом Нафанаїлом Охридським і болгарським вченим, публіцистом і поетом Костянтином Петковичем. Вони обговорювали, на яких засадах варто заснувати книжкове товариство, яке повинно було мати назву «Българска матица» і видавати два періодичних видання – «Матица Българска» та «Годишни календар» [449, с. 34]. Однак змінилася історична обстановка в регіоні. У 1853 року розпочалася Кримська війна. У липні 1853 р. російська армія окупувала Дунайські князівства – Валахію та Молдову. 4 жовтня 1853 р. Туреччина оголосила війну Росії.

Щоб попередити вкрай небажаний для Заходу розвиток подій у російсько-турецькому протистоянні, 4 січня 1854 р. англо-французький флот увійшов у Чорне море. Дипломатичні переговори не дали результатів, тому 21 лютого 1854 р. Росія оголосила війну Великій Британії і Франції. Союзники висадили 70-тисячний військовий десант у Варні й заблокували російський флот у Севастополі. Натомість Дунайська армія на чолі з генерал-фельдмаршалом князем І. Паскевичем на початку травня 1854 р. взяла в облогу Силістру – найважливішу турецьку фортецю на Дунаї.

Драган Цанков і більшість болгар зустріли війну з надією на позитивні зміни в країні. Відсунувши пріоритет зі створення друкарні на другий план, молодий Цанков повернувся у Свіштов і приєднався до політичного руху, який надавав допомогу російській армії при входженні в Болгарію. Він брав активну участь у роботі «Таємного товариства», створеного Г. Раковським. На підпільних зустрічах соратники Раковського обговорювали підготовку до збройної боротьби проти турецького панування [235, с. 69]. Уже після закінчення Кримської війни Раковський розповів, що в Свіштові і Велико Тирново були організовані таємні змови, інформація про які поширювалася

серед болгар з метою пробудити народ до повстання болгар на території всієї Османської імперії [235, с. 69-70]. Раковський згадував, що люди відгукувалися з різних міст і повідомляли про успішну роботу своїх таємних осередків [235, с. 69–70].

Участь Драгана Цанкова в роботі «Таємного товариства» підтверджується й іншим джерелом – списком членів товариства, в якому фігурувало ім'я Димитр Цанкович [332, с. 334–337]. Сам Раковський був навмисно або помилково записаний під прізвиськом «Раковітцкі». Ймовірно, чоловік, котрий записував список імен і прізвиськ, сприймав інформацію на слух і міг неточно викласти її на папері. Крім того, ім'я Димитр Цанкович згадувалось стосовно людини, що проживала в місті Свіштов, де, як відомо, був народжений інший болгарський революціонер – Димитр Ценович. Але у своїх спогадах він повідомляє, що в цей період перебував в еміграції в Бухаресті [313, с. 189], а отже, не міг брати участь у роботі «Таємного товариства». Це дає можливість припускати, що Димитр Цанкович – насправді, Драган Цанков [333, с. 283–284].

Тим часом війна набирала обертів. 15–16 березня 1854 р. Англія та Франція оголосили війну Росії. Їх об'єднаний флот блокував російські морські сили в Чорному морі, а у вересні 1854 р. на Кримський півострів був висаджений десант, перетворивши його на головний театр військових дій. Антиросійська коаліція виглядала сильнішою. Тому Драган Цанков вважав, що на звільнення Болгарії Російською імперією розраховувати навряд чи доведеться.

Розчарувавшись і залишивши надію на допомогу Росії, Цанков повернувся до ідеї відкриття друкарні, для реалізації якої вирішив повернутися в центр церковно-національної боротьби – Константинополь. Про важливість цього питання Д. Цанков говорив: «У болгарського народу до сих пір не було друкарні, яка могла б задовольнити законні й найголовніші потреби» [333, с. 283–284]. Однак після перевірки особистих документів виявилось, що в них фігурує його хрестильне ім'я Димитр. Це

викликало недовіру турецької влади, яка підозрювала його в розвідувальній діяльності на користь Санкт-Петербурга [333, с. 283–284]. Молодий активіст отримав відмову [334, с. 80]. Переконавшись у неможливості отримати дозвіл Порти на друк «різних книг для болгарських шкіл» [527, с. 45], за підтримки Стефана Богоріди і Гаврила Кристевича – найвпливовіших представників болгарської діаспори в турецькій столиці – Д. Цанков вирішив шукати союзників серед іноземців (із тих держав, з якими Османська імперія була в добрих стосунках). Перший такий контакт він встановив із польським емігрантом Климентом Пшевлоцьким, котрий, напевне, познайомив його з відомим католицьким священником Ж. Боре, який відіграв не останню роль у розпалюванні Східної кризи, що передувала Кримській війні.

Саме цей французький місіонер-поліглот, ініціатор католицької пропаганди в Константинополі від монастиря Отців Лазаристів Св. Бенедикта, допоміг Д. Цанкову в його нелегкій справі. Свої справжні політичні цілі Цанков приховував, тож озвучив лише єдину свою мету – допомогти в оснащенні болгарських шкіл підручниками. Також він спростовував звинувачення в тому, що він є таємним агентом Росії [235, с. 81]. Ж. Боре був захоплений тим, що Цанков видав болгарську граматику німецькою мовою, тому представив його у французькому посольстві, яке клопотало перед Портою про дозвіл відкрити друкарню [527, с. 46]. Зважаючи на авторитет останнього, турецька влада схвалили початок роботи друкарні, але лише при монастирі Сан-Бенуа, де діяв католицький коледж. Реальна допомога французького духовенства стала основним мотивом таємного прийняття Драганом Цанкова католицтва в 1855 р. [327, с. 107].

Заступництво французів і перехід до іншої конфесії вплинули на сприйняття ідеї Д. Цанкова в суспільстві. Сучасники неодноразово згадували цей випадок в контексті прозахідної орієнтації майбутнього політика. Спілкування з поляками-католиками й лазаристами заклало міцні підвалини для підтримки унії в подальшому, а прийняттям католицтва Д. Цанковим дало притримку опозиційним партіям дорікати йому цим упродовж

усього політичного життя. Утім, цілком можливо, що це був продуманий політичний хід, щоб використовувати цей факт у протиріччях між західними країнами та Росією [527, с. 48].

Тим часом міжнародний авторитет Цанкова зростає. Відомий журналіст і видавець тих років П. Карапетров у своїх спогадах писав про те, що Д. Цанкова поважали всі: «і молоді, і старі». «Цанков завжди говорив гаряче, переконливо і щиро, він був зухвалий і рішучий, і ні перед ким не схилявся», – ділився своїми враженнями П. Карапетров [257, с. 489–600].

Із закінченням Кримської війни у 1856 р., у якій брала участь значна кількість болгар, почав розвиватися національно-визвольний рух, у результаті чого зародилася боротьба за національне просвітництво. Цей період характеризується потужним культурним піднесенням [499, с. 7–53].

Продовжували зростати потреби освіченої частини болгарського суспільства, поширювалася ідея створення єдиної літературної мови [247, с. 102]. Кожен представник національного Відродження усвідомлював необхідність подібної організації роботи друкарні. Деякі перші болгарські видавництва досить швидко закривалися через відсутність коштів і, головним чином, через перешкоди з боку турецької адміністрації. Так, наприклад, газета «Български орел», недовго проіснувавши, була переміщена в турецьку столицю під назвою «Цариградски вестник».

Ще в першій половині ХІХ ст. виникла ідея створення наукового й літературного товариства, яке консолідувало б сили представників болгарської культури і науки. Подібні ідеї підтримували такі видатні представники болгарської інтелігенції, як Васил Априлов, Георгі С. Раковський, Софроній Врачанський тощо [234, с. 289]. Передбачалося створення філологічного товариства або університету з метою збору всіх досягнень в галузі болгарської науки й поширення знань.

Дочекавшись закінчення Кримської війни, за підтримки константинопольських торговців К. Мариновича з Русе та К. Славчева з Тирново – болгар за національністю – Д. Цанков створив товариство під

назвою «Община на българската книжнина» [317, с. 5]. Група складалася приблизно з 50 засновників [317, с. 5]. Так виникло перше видавниче товариство. Цанков став його головою. Із засновників та їх помічників стягували грошові внески, за рахунок чого працювала друкарня. За рік її роботи кількість помічників збільшилась майже в 2,5 рази (зі 100 до 241 осіб).

Д. Цанков став вивчати досвід книжкових об'єднань сусідніх слов'янських країн. Він ретельно планував роботу товариства. Про причини його створення Д. Цанков опублікував окрему статтю під назвою «Известие». Основними завданнями товариства він називав оснащення підручниками болгарських шкіл, а також переклади книг болгарською мовою. Важливим для його членів було й питання створення єдиної літературної мови.

Драган Цанков особисто посилено агітував і шукав підтримки у популярних болгарських діячів. Він щодня надсилав листи представникам освіти і культури, намагаючись налагодити контакти з низкою просвітителів та науковців, щоб спільно боротися за розвиток і розширення товариства.

Болгарська громадськість із захопленням сприйняла новину про створення книжкового товариства. Георгі С. Раковський говорив про це так: «Улітку 1857 року на радість всім болгарам у Константинополі було створено книжкове товариство» [5, с. 295]. Тепло відгукнувся і популярний болгарський письменник, мовознавець і громадський діяч Н. Геров [38, с. 699]. Цанкова також підтримали патріотично налаштована болгарська еміграція і слов'янофільські кола Росії [236, с. 295].

Тепер головним його завданням було спонукати болгарських учених друкувати статті на теми болгарської духовної і політичної свободи. 1 січня 1858 р. вийшов перший номер періодичного журналу під назвою «Български книжици», який видавався наступні 4 роки [247, с. 112]. Головним редактором став Димитр Мутев, який закінчив Московський університет і захистив докторську дисертацію в Німеччині. Так стало публікуватися перше періодичне видання, яке стало друкованим органом товариства.

На шпальтах часопису «Български книжици» вперше були оприлюднені наукові історичні праці болгарських дослідників. Серед них були Петко Славейков, Спиридон Палаузов, Тодор Бурмов, Васил Друмев та ін. А також зарубіжні автори, зокрема П. Шафарик і А. Гільфердінг [247, с. 113]. Тематика статей була найрізноманітнішою: на історичні, етнографічні, політичні, економічні теми, присвячені біографії відомих особистостей, географічні довідки, фольклорні матеріали тощо. У журналі друкувалися не лише наукові студії, а й літературні твори та рецензії.

Перших випуски «Български книжици» радикально відрізнялись від номерів іншого відомого періодичного видання – «Цариградски весник»; перш за все статтями на тему самостійної болгарської церковної ієрархії. Однак із часом суспільно-політичний профіль журналу відійшов на задній план, і «Български книжици» стало втрачати свою популярність. Д. Цанков зазнавав фінансових труднощів і був змушений призупинити видавництво журналу. Але він отримав безцінний досвід в сфері друкарства. Видавництво журналу можна вважати успіхом в історії болгарської періодичної преси. Робота друкарні та створення книжкового товариства сприяли формуванню і згуртуванню новоболгарської інтелігенції. Однак у Д. Цанкова залишилася головна мета – створення друкарні, яка б займалася видавництвом загальнодоступного патріотичного матеріалу для всіх болгар.

Паралельно ним видавався щорічник товариства під назвою «Месецослов за 1857 г.», що був надзвичайно популярний серед пересічних болгар і швидко поширювався в сільській місцевості. Саме в цьому виданні Цанков анонімно опублікував свою історичну працю під назвою «Погляд на болгарську історію» [501, с. 7], яка стала допоміжним навчальним посібником, що використовувався в 60-х роках XIX ст. в болгарських школах (Габровській середній школі, Пловдивській семінарії, школах Велико Тирново, Свіштова та ін.) [558, с. 60]. У цьому історичному огляді Д. Цанков різко критикував грецьке духовенство і підкреслював внесок слов'янської цивілізації у світову історію, захоплюючись культурою та політикою

середньовічної болгарської держави. У тексті автор приділив особливу увагу правлінню царя Сімеона. Особливий наголос зробив Д. Цанков на церковній темі. У світлі послаблення російського впливу в Болгарії після невдач у Кримській війні, Цанков схилився до прозахідної орієнтації. Тому, працюючи над цією роботою, він ретельно підбирав історичні факти про відносини болгарських царів із Папою Римським, які повинні були стати прикладом для Нових часів.

Робота перевидавалася кілька разів у 1868, 1869 і 1870 роках. У «Месецослов за 1859 г.» Д. Цанков включив документи про союз із царем Калояном і один з листів Папи Іоанна VIII князю Борису. При цьому автор прагнув до чіткого, доступного та цікавого викладу матеріалу. Стаття мала оригінальну подачу інформації «живою» народною мовою, чим була вкрай приваблива для читачів. «Коротка болгарська історія», як її ще називали, отримала широку популярність і відіграла важливу роль у патріотичному вихованні болгарського народу.

21 березня 1859 р. Д. Цанков опублікував оголошення про початок видання газети «България» [8, л. 3]. Вона повинна була виходити два рази на тиждень: великий аркуш у суботу і маленький – у середу. Цікавою деталлю, яка демонструє прагматизм Цанкова, було оголошення про те, що той, хто знайде і приведе 5 благодійників, готових фінансово допомогти, отримає номер газети безкоштовно. За домовленістю, постійним кореспондентам була передбачена заробітна плата. На загал, фіксовані ціни, чітка програма, перші спроби фінансування в пресі були новим досвідом для болгар. Цікаві відомості про спонсорство можна знайти у спогадах В. Манчева, близького знайомого Цанкова. За його свідченням, у 1859 р. йому вдалося забезпечити 55 спонсорів для газети «България», і це тільки зі Свіштова, де він народився [565, с. 59]. 28 березня 1859 р., за тиждень після оголошення, вийшов перший номер газети із символічним підзаголовком «Журнал болгарських інтересів» [524, с. 72].

У той час болгарська преса в османській столиці була представлена в основному газетою «Цариградски весник», досить скромним виданням, обмеженим перекладами новин, оприлюднених в інших виданнях [395, с. 379]. З 28 березня 1859 р. по 7 квітня 1863 р. його «керуючим і видавцем» був Драган Цанков [494, с. 379]. Володіючи високим професіоналізмом і різнобічними інтересами, він докорінно змінив уявлення про газету, створивши абсолютно новий формат письменницької та журналістської полеміки. Залучаючи до редакції видатних представників національного Відродження, таких як Христо Ваклідов з Казанлика, що став його заступником [295, с. 61], й інших відомих письменників – Георгія Мірковича, Тодора Ікономова, Стефана Ізворського, Цанков створив друкарський орган, який був не тільки важелем у сфері освіти і духовного пробудження нації, але також став прототипом сучасної пропаганди.

Драган Цанков також стикнувся і з критикою його типографської діяльності, зі звинувачуваннями у створенні органу католицької пропаганди. Однак багато сучасники високо оцінили його внесок в освіту болгарського народу. Видатний історик, літературознавець, філософ проф. Ів. Шишманов висловив упевненість у патріотичних мотивах Д. Цанкова. «Сама назва «България» вказувала на розуміння редакцією того, що болгарська держава й ідея державності в цілому не тільки не були зруйновані, але існували завжди» [524, с. 16], – писав професор.

У вступній статті першого номеру була представлена програма газети, розписана на найближчі п'ять років. Основною метою редакція вважала отримання болгарами власної церковної ієрархії, радикальне відділення від влади Константинопольського Патріархату [215]. Приводом для різких публікацій у газеті став прецедент влітку 1859 р. 12 липня болгарські священики здійснили обряд вінчання в церкві без присутності грецького єпископа. У результаті храм був закритий, а священнослужителі повинні були вибачитися за свої дії. Газета «България» одразу відреагувала та розпочала серію публікацій, які закликали до непокори.

Дії фанаріотів були названі «варварством і богохульством» [215]. Редакція газети відкрито заявляла про радикальні заходи, які можуть застосувати болгари» [215]. «Греки зганьбили нашу невинну віру, греки знущалися над церквою нашого народу в Константинополі» [215]. Різкі заголовки часто використовувалися в багатьох статтях, що також стало характерним для стилю цієї газети. У результаті такий різкий тон авторів газети на захист болгарських інтересів, як і було обіцяно в логотипі газети, призвів до скасування санкцій проти болгарських священників, продемонструвавши важливу роль преси та її здатність на коригуючу роль у суспільному та політичному житті.

Роль газети «България» Д. Цанков спочатку вбачав у мобілізації болгарського народу в боротьбі проти духовного ярма. Ще під час Кримської війни зародилася ідея здобуття самостійності болгарської церкви, спираючись на підтримку Франції та польської еміграції. Однак у перші роки роботи типографії Цанков взяв за пріоритет наукову й культурну діяльність. Не було чіткої програми боротьби за церковну незалежність і в перших номерах газети. Однак конфлікт із болгарськими священниками у 1859 р. та інші обмеження стали приводом для розгортання активних дій за самостійність болгарської церкви. Так, у газеті Цанкова починали усе чіткіше простежуватися уніатські тенденції.

Редакція газети «България» почала публікувати серію матеріалів щодо скликання Церковного Собору Константинопольським Патріархатом у 1858 р., який повинен був усунути розбіжності з болгарським церковним рухом [401, с. 14]. Засідання Собору описувалися критично, навіть сатирично. Болгарським представникам було дозволено брати участь тільки формально, а їх вимоги надати незалежну ієрархію були сприйняті фанаріотами з відкритим глузуванням. У результаті такого зверхнього ставлення і промови представника Греції на закритті Собору 16 лютого 1860 р., котрий стверджував, що Патріархат ніколи не задовольнить їхні вимоги, болгарські представники демонстративно вийшли. Тоді

звинувачувальний тон газети «България» повністю відображав настрої усього болгарського населення. Це було перше видання, яке різко висловлювалось проти Патріархату. Демократичний дух газети надихав й інших прихильників церковної незалежності, таких як П. Р. Славейков.

Д. Цанков чітко усвідомлював роль документів, опублікованих з коротким історичним аналізом, і ефект прямого контакту читача зі справжнім історичним джерелом. Він був упевнений, що історична рефлексія змушуватиме читачів замислитися та порівняти славетне болгарське минуле з повним духовним і політичним гнобленням сьогодення. Саме такі матеріали з історичним наголосом, а також статті під назвою «Грецький Патріарх не має канонічної влади над Болгарією та болгарами» [401, с. 17] в двох випусках газети влітку 1860 р. сприяли зародженню перших змов у різних регіонах, зокрема в македонському містечку Кукуш.

У доступній формі Д. Цанков у своїх публікаціях проаналізував відносини князя Бориса та Папи Ніколая I в IX ст. і описав, як уже тоді болгарська церква отримала власну ієрархію. Це додало сміливості жителям Кукуш, які втратили будь-яку надію після 11-річної боротьби з єпископом Мелетієм, й зміцнило їх рішучість відокремитися від Патріархату за допомогою унії. Цікаво, що стиль їхньої петиції до Папи Пія IX нагадував стиль статей газети «България». Наприклад, часте порівняння Цанковим грецьких єпископів з вовками [216] було схоже на опис єпископа Мелетія як «скаженого вовка в стаді овець». У своїй петиції жителі містечка Кукуш просили Папу зберегти церковні звичаї, свята й богослужіння, а також проводити останні староболгарською або старослов'янською мовою. Також наполягали на тому, щоб усі архієпископи були болгарами, а школи створювалися під їх керівництвом, навчання в яких мало б відбуватися болгарською мовою [249, с. 145]. У спогадах В. Манчева є інформація про те, що під час перебування в Константинополі влітку 1859 р. представники місцевої влади в Кукуші Нако Станішев і Атанас Гогошавліята домовилися з Драганом Цанковим про складання петиції. Можна припустити, що Цанков

мав на меті суто практичні цілі [464, с. 60–61], якщо така домовленість існувала. У будь-якому випадку, це була перша спроба розриву з владою Патріархату, яка суттєво прискорила процес загальноболгарського церковного руху.

18 грудня 1860 р. представники болгарської діаспори прийшли в будинок апостольського вікарія П. Бруноні в Константинополі й передали йому прохання про унію з Римом [249, с. 158]. До складу болгарського представництва увійшли високопоставлені священнослужителі, такі як: архімандрити Й. Сокольський і Макарій, священники Тодор, Христо і Григор із Болгарської церкви в Константинополі, священник Дімітар з Балчика, диякон Рафаїл Попов та ін. Крім священнослужителів, підтримали ідею знані громадські діячі: Драган Цанков, Нікола Сапунов, Манол Іванов, доктор Г. Мірковіч, Іван Бозвелі й безліч різновікових болгар із різних сфер діяльності [401, с. 22].

У документі, поданому папському вікарію Бруноні французькою мовою, містилося прохання повернути болгарський народ у лоно католицької церкви. Прямо вказувалось, що раніше в болгар була своя ієрархія, яка зараз в процесі відновлення. Однак це можливо лише за умови збереження старих традиційних болгарських обрядів і звичаїв. Після того, як монсеньйор Бруноні та вірменський патріарх Хасун взяли прохання, дві країни підписали документ. На цьому ж тижні події були детально представлені у вступній статті газети «България», яка називалася «Акт про приєднання болгарського народу до Римської церкви» [216].

Після таємних переговорів болгарської сторони у складі Д. Цанкова і за підтримки Ж. Боре з католицькими місіонерами і безпосередньо з вікарієм Бруноні, останній виступив із промовою та оголосив про призначення архімандрита Макарія «тимчасовим головою об'єднаних болгар у Константинополі» [255, с. 149]. Була сформована Рада з 25 осіб на чолі з Д. Цанковим. Метою цього органу стала координація руху в окремих областях. Був створений спеціальний офіс, який видавав для церков

сертифікати з печаткою, а в церкві Святої Трійці встановили дзвін, що до того часу заборонялось в інших християнських церквах [327, с. 176–180].

Однак масштаби руху викликали різку протидію з боку його супротивників, перш за все зі сторони Росії, Константинопольського Патріархату й поміркованого крила болгарського руху за церковно-національну незалежність. 22 грудня 1860 р. частина константинопольських болгар та єпископи склали «Заклик» до болгарського народу, спрямований проти унії, прагнучи повністю дискредитувати її лідерів [295, с. 101]. Він був розісланий по всіх округах. Опоненти називали Д. Цанкова зрадником [216], а газету «България» звинувачували в обмані болгар. Таким чином, Драган Цанков здобув безліч ворогів за свою уніатську діяльність. Однак, не зважаючи на різку критику супротивників унії, він юридично, у нейтральному тоні аргументував, для чого Болгарії потрібна унія в окремому номері своєї газети. Порівнюючи рефлексію в історичній роботі Д. Цанкова й текст звернення до болгар в газеті, можна знайти схожість в зверненні до минулого і припустити, що автором статті був саме він. Подібність між двома документами дуже велика: в обох працях міститься історичний огляд болгарської державності й захоплення рівнем розвитку болгарської держави під час правління князя Бориса.

15 березня 1861 р. болгарська делегація вирушила в Рим, щоб отримати офіційну санкцію від Папи. До її складу увійшли Й. Сокольський, Д. Цанков, доктор Г. Мірковіч, диякон Рафаїл Попов. Очолив представництво Ж. Боре. 14 квітня Й. Сокольський був урочисто прийнятий папою Пієм IX, почалася підготовка до його офіційного висвячення [285, с. 108]. У Римі болгарська делегація провела урочисту літургію, яку мав відслужити Й. Сокольський церковнослов'янською мовою, для чого потрібно було перекласти латинський бревіарій. Після довгих пошуків у бібліотеці Ватикану знайшли необхідні матеріали. Болгарська делегація брала активну участь у перекладі тексту на кирилицю й доклала спільних зусиль до того, щоб церемонія відбулася [295, с. 105]. Безпосередньо перед висвяченням виникло

непорозуміння: Папа призначив Сокольському титул «архієпископа, апостольського намісника болгарських католиків». Однак болгарська делегація заперечувала, і в останній момент, буквально перед тим, як папська процесія увійшла до церкви для церемонії, її змінили, і слово «католики» було виключено з назви титулу [327, с. 192].

Незабаром після повернення з Риму султан визнав Й. Сокольського головою болгар, «об'єднаних з католицькою церквою» [327, с. 192]. Згодом вплив унії посилювався, зокрема в таких містах, як Малко Тирново, Едірне, Казанлик. Санкт-Петербург був незадоволений поширенням уніатського руху. В історіографії цього питання є версія про викрадення архієпископа Йосипа Сокольського російськими агентами і утримання його в Києво-Печерській лаврі до кінця життя (до 1879 р.).

Зникнення Сокольського викликало безліч запитань: чи його викрали, чи вбили, чи він сам відрікся від віри? Чутки про зречення від віри завдали сильного удару по унії. Багато болгар повернулися до православ'я [230, с. 136], навіть наближені до Д. Цанкова, зокрема Т. Ікономов [560, с. 66].

Газета «България», визнана навіть заклятими ворогами потужним знаряддям пропаганди, стала виходити нерегулярно [249, с. 224]. Ще в травні 1861 р. Д. Цанков передав головну редакцію своєму заступнику Х. Ваклідову. Причиною зміни керівництва стало значне погіршення фінансування. За однією з версій, П. Р. Славейков у співпраці з Н. Геровим вмовили Д. Цанкова стати вчителем в Трявні за високу зарплату [527, с. 126]. Під тиском фінансових проблем Цанков погодився і восени 1861 р. виїхав до Трявни, але через непорозуміння з місцевою владою незабаром залишив місто. Після цього він провів деякий час у Велико Тирново і Казанлиці, намагаючись зібрати необхідні кошти й відновити повноцінну роботу друкарні [527, с. 127]. Незважаючи на матеріальні труднощі, Д. Цанков часто розсилав навчальні посібники у школи, у першу чергу у своє рідне місто Свіштов [402, с. 9]. Він продовжував писати статті, був учителем болгарської

мови для місіонерів у школі в константинопольському районі Бебек, досліджував історичну давнину в різних болгарських містах [528, с. 24].

За відсутності Д. Цанкова в Константинополі навесні 1862 р. був створений новий орган керівництва уніатською церквою під назвою Комітет Болгарської унії. Його метою було збереження й розвиток уніатського руху в нових умовах після масових заперечень духовенства й вагань серед населення. Його очолив апостольський вікарій П. Бруноні, секретарем став А. Равель, членами були патріарх Вірменії А. Хасун, св. Азарян, Ж. Боре, полковник Вл. Джордан та ін. У цьому органі не було жодного представника Болгарії, через що він отримав назву «Латинський комітет» [230, с. 137].

Драгана Цанкова не влаштувало те, що в складі нового керівництва немає жодного болгарина, тому він прийняв рішення створити інший «Болгарський комітет» [249, с. 233; 228, с. 288], прагнучи того, щоб духовним лідером став болгарин за походженням, який строго дотримувався б східних обрядів. Після зникнення Й. Сокольського унію очолив П. Арабаджийські, болгарин, але католик західного обряду. З осені 1861 р. він оселився в Константинополі, а 6 травня 1862 р. Папа затвердив його титул архімандрита. Однак потенціал сильного лідера уніатів Арабаджийські не мав. Він не дотримувався східних обрядів, не входив і не служив в уніатській церкві, тож, коли вступив на посаду, навіть не звернувся до болгар із вітальною промовою [249, с. 233; 228, с. 288].

Конфлікт між двома комітетами був неминучий. На початку 1863 р. зіткнення поглядів активістів Болгарського та Латинського комітетів досягло апогею. У січні 1863 р. П. Арабаджийські видав указ із закликом до дотримання «східних обрядів» і слов'янського культу, але сам він цього не зробив, що викликало неприязнь болгар і все більшу критику з боку членів константинопольської громади [230, с. 139]. Незабаром Арабаджийські подав у відставку, після чого гостро постало питання, хто посяде його місце. Соратники Цанкова почали готувати протестні акції, а сам він прямо заявив: якщо буде обраний не болгарин, він вийде з унії [249, с. 233; 228, с. 293]. У

перебігу довгих дебатів Драган Цанков став лідером найбільш стійкої течії константинопольських болгар, відстоюючи ідею національної ієрархії в чистому вигляді. Очолюючи бунти, складаючи петиції і документи, він і його однодумці боролися за призначення на цю посаду лише болгарина [230, с. 141].

У Д. Цанкова стався серйозний конфлікт з Еммануелем д'Алсоном, котрий тоді був провідною фігурою Церкви у Франції. Можливо, через те, що Д. Цанкову перестали платити зарплату як голові уніатської канцелярії і редактору газети «България» та відповідно – через матеріальні труднощі він заклав видавництво. 7 квітня 1863 р. вийшов останній номер газети. Однак Д. Цанков не опускав рук і спільно зі своїми однодумцями підготував петицію до Папи з проханням відокремити адміністративну посаду від духовенства й дозволити болгарам мати свого окремого духовного керівника. Водночас Цанков подав петицію у Високу Порту й одночасно – у французьке посольство на захист цих вимог, але все було марно.

Після серії зіткнень із членами Латинського комітету у зв'язку зі спротивом щодо призначення на посаду кандидатури Ф. Мальчинського, у серпні 1863 р. Д. Цанков остаточно порвав з унією, виїхав із Константинополя і став паспортним інспектором у Свіштові [327, с. 364]. Так драматично закінчилася його особиста 10-річна боротьба за самостійність болгарської церкви.

Таким чином, церковна боротьба Д. Цанкова мала кілька позитивних результатів: уперше за довгі роки османського гноблення болгари змогли відкрито атакувати могутнього супротивника свого народу – Константинопольський Патріархат. Уніатський рух однозначно сприяв популяризації болгарської нації в Західній Європі. Сам Драган Цанков отримав глибоке визнання болгарського народу й суттєво посприяв боротьбі за болгарську церкву в подальшому.

2.3. Громадська активність у другій половині 60-х–першій половині 70-х років XIX ст.

Після закриття газети «България» Драган Цанков був змушений 10 років працювати в різних містах на різних посадах. У 1863 р. його призначили чиновником у паспортній службі в рідному Свіштові [288, с. 74]. Там він ще обіймав посаду драгомана (перекладача). У Свіштові Цанков працював недовго, до створення Дунайського регіону (вілаєт Туна). Управитель вілаєта, перший валі Мітхад-паша запросив уже відомого на той час болгарина в місто Русе із завданням заснувати друкарню в регіоні і взяти на себе керівництво нею. Незабаром після цього він був призначений інспектором з управління турецькими пароплавами на Дунаї [415, с. 1071; 524, с. 121].

Робота в турецькій адміністрації гарантувала непоганий заробіток, але Д. Цанков хотів викладати. Тому не зміг відмовитися від пропозиції очолити міську школу в м. Русе. Жителі міста, безумовно, чули про Цанкова, знали про те, що він був одним з ініціаторів уніатського руху. Однак мешканців міста захоплювала вагомість цієї фігури й відповідна освіта. Прибувши в місто 1865 року, Цанков розпочав активну діяльність. Він дізнався про потреби школи й розмірковував, де можна взяти додаткові кошти. Новий директор скликав загальні збори, де виступив із доповіддю, закликаючи допомогти освіті міста [415, с. 1072–1077]. За рапорт Цанкова проголосували одноголосно [415, с. 1072–1077]. Була створена спеціальна комісія, яка мала сприяти збільшенню доходів школи. Завдяки темпераменту, цілеспрямованості й організаторським здібностям Цанкову вдалося оживити активність русенців. Поступово від місцевих меценатів, представників церкви почали надходити кошти на розвиток школи [415, с. 1071; 524, с. 121].

Д. Цанков особисто підбирав склад учителів і вдосконалив навчальну програму. У школу приїжджали вчитися діти з інших міст, деякі з учнів у майбутньому стали відомими педагогами (Ц. Гінчев, Н. Марков) [415,

с. 1077]. Цанков увів уроки алгебри, геометрії, хімії, фізики, а замість грецької мови включив до програми французьку. Таким чином, за досить короткий час освіта в місті вийшла на новий, більш високий рівень.

Іншим напрямом діяльності майбутнього політика була боротьба проти проєкту, що передбачав злиття болгарських шкіл із турецькими під керівництвом імперського Міністерства освіти. Драган Цанков розповідав про проєкт місцевим жителям і закликав протидіяти злиттю шкіл [415, с. 1071]. Спільно зі своїми приятелями П. Славейковим і Т. Ікономовим вони почали через друк агітаційних матеріалів пропаганду проти асиміляторського проєкту турецької влади. Цанков не обмежувався агітацією за допомогою друку й очолив народне невдоволення в Русе. У грудні 1867 р. ініціював видавничу діяльність. Під його керівництвом почав виходити журнал «Източник мнения» [247, с. 187].

У відомостях сучасника Д. Цанкова Б. Запрянова є повідомлення про те, що представники турецької влади напали на квартиру Цанкова, закрили його в будинку та конфіскували всю кореспонденцію [524, с. 23]. Відчуваючи утиски, Д. Цанков вирішив організувати закупівлю книг і газет, знайти приміщення і відкрити бібліотеку. Однак у цей період важко захворіла його єдина донька Недялка, яка залишилася з матір'ю у Свіштові. Та все ж перед від'їздом до рідного краю він встиг вирішити всі організаційні питання та відкрив першу в Русе бібліотеку під назвою «Зора» [247, с. 190], яка стала центром культурного життя міста. На свята тут проводили так звані «наукові казки». Бібліотека постійно поповнювалася свіжими газетами і книгами, надрукованими в Константинополі, а також іноземними журналами [247, с. 190].

Невдовзі, ймовірно, з метою усунення від активної культурно-просвітницької діяльності, у 1868 р. Д. Цанков був призначений на державну службу в місто Ніш (нині – Сербія), куди він і переїхав зі своєю родиною [31, л. 22]. У цей час болгарський церковно-національний рух увійшов у свій

радикальний етап. За таких умов Порта вирішила поступитися болгарам, аби запобігти поширенню російського впливу в регіоні.

Д. Цанков знову приєднався до церковного руху. Проводячи агітацію в місті Ніш, він зміг переконати архімандрита Віктора в необхідності від'єднання від Патріархату, що й відбулося 11 грудня 1868 р. Остерігаючись інтриг з грецької сторони, Д. Цанков особисто знайшов портрет турецького паші і розмістив його в церковному дворі. Наступного дня після оголошення про відділення від Патріархату в церкві провели службу, на якій було згадано ім'я султана. Однак місцева влада та військові все одно звинуватили Цанкова в підготовці бунту, тому йому довелось їхати до Константинополя й виправдовуватися. Після пояснень у турецькій столиці його відправили в місто Відін, куди влітку 1869 р. він перевіз свою родину.

Про діяльність у Відіні практично нічого не відомо. З деяких листів можна дізнатися, що він так само, як і колись, підтримував церковно-національну боротьбу [46, л. 33], а 1869 року став одним із засновників Болгарського науково-літературного товариства в місті Бреїла (нині – Румунія). На початку існування товариства Драган Цанков допомагав із пропагандою та організацією роботи.

Разом з усіма болгарами Д. Цанков із захопленням зустрів новину про створення самостійної болгарської церкви у 1870 р. під назвою «Болгарський екзархат». Як один з ініціаторів уніатського руху, він був неймовірно радий, що мета, до якої він ішов 10 років, нарешті була досягнута. Вирішальна роль у створенні самостійної церкви, на його думку, належала болгарському народові. Створення екзархату громадський активіст називав «перемогою, яку наш народ виборов сам» [151].

Тим часом, у Болгарії зростала втрачена в результаті Кримської війни популярність Росії. Російська дипломатія все частіше використовувала риторику визволительки, даючи болгарам надію на звільнення від османського ярма за допомогою Російської імперії і навіть пропонувала проєкт адміністративної автономії балканських християнських народів [307,

с. 107–116]. Ось чому у Драгана Цанкова відродилася симпатія до Росії. Уже в першій половині 70-х років XIX ст. він установив тісний контакт із російським консулом у Русе, але водночас шукав сприяння англійських та австрійських консулів. Однак Цанков із недовірою ставився до західних країн, вважаючи, що вони занадто лояльні до Османської імперії.

Щоб Д. Цанков не розхитував ситуацію в Русе, у 1873 р. його знову викликали до Константинополя. Болгарська колонія зустріла його привітно. Тут він нетривалий час викладав болгарську мову. Пізніше був обраний від чотирьох єпархій членом Змішаної ради екзархів [307, с. 107–116]. З ініціативи Д. Цанкова було створено центральний орган для керівництва над усіма болгарськими навчальними та культурними закладами [247, с. 198].

Одночасно Цанков займався підтримкою шкіл у регіоні, редагував журнал «Читалище», почав друк періодичного видання «Ръководител на основното учение» [247, с. 198], де розглядав педагогічні та методичні питання освітнього процесу в болгарських школах. Займався Цанков і перекладами популярної зарубіжної літератури. Таким чином, повернувшись до Константинополя, він знову зміг зайнятися видавничою діяльністю і продовжив просвіту місцевих болгар.

У середині 70-х років XIX ст. знову загострилось Східне питання. Через політичні невдачі в Османській імперії улітку 1875 р. спалахнуло масштабне повстання в Боснії і Герцеговині, яке стало поштовхом до революції в Болгарії. У серпні того ж року Болгарський революційний центральний комітет (БРЦК) почав підготовку повстання. Східне питання, зокрема, доля підвладних народів в Османській імперії вийшло на перший план в європейській політиці, привертаючи увагу і викликаючи втручання великих сил. Особливо активно на захист визвольних рухів виступала російська дипломатія.

За умов сприятливої внутрішньої та міжнародної обстановки, група молодих болгарських революційних діячів, серед яких були Стефан Стамболов, Панайот Волов, Нікола Обретенов, Георгі Бенковський, Стоян

Позик, Іларіон Драгостінов та ін., зібралася в румунському місті Гюргево наприкінці листопада 1875 р. Там вони створили так званої Гюргевський революційний комітет, який ухвалив рішення про негайну організацію повстання в Болгарії навесні 1876 р.

18 квітня 1876 р. спалахнуло Квітневе повстання. Найбільшого розмаху воно досягло в південній Болгарії, де його головними центрами стали міста Панагюриште, Копривштиця, села Батак і Перуштиця. Однак слабо озброєні загони повстанців були розгромлені турецькими військами й башибузуками.

Д. Цанков болісно відреагував на загибель співвітчизників. Своє хвилювання в різкій формі він висловлював перед членами Змішаного комітету екзархату, вимагаючи від Порти формування болгаро-турецької комісії для розслідування репресій із боку башибузуків [527, с. 166]. Цанков один з перших опублікував відомості про свавілля турків і загибель величезної кількості болгар під час придушення повстання. Переживаючи через народні страждання, він уважно стежив за міжнародною обстановкою.

Погіршила її Сербсько-турецька війна. Головнокомандувачем сербської армії був призначений російський генерал М. Г. Черняєв [325, с. 361]. З метою отримання сфери впливу на Балканському півострові, Санкт-Петербург робив дипломатичні демарші в сторону Порти, захищаючи інтереси повсталих [522, с. 197]. Однак незабаром мова дипломатії набула забарвлення військового конфлікту [423, с. 202].

З другої половини 1876 року болгарський визвольний рух став розвиватися в тісній взаємодії з Російською імперією [525, с. 55]. Уряд Росії пропонував європейським державам скликати міжнародну конференцію, яка б вирішила питання щодо майбутнього повсталих балканських народів. Не зустрівши розуміння від Європи, Росія вирішила ініціювати створення депутації, яка повинна була об'їздити столиці великих держав, щоб особисто донести до урядів і європейської громадськості інформацію про страждання болгарського народу, безпосередньо пов'язане з османським ярмом.

Під час підбору делегатів, до яких були вкрай жорсткі вимоги, головним кандидатом до списку депутації був Драган Цанков. Однією з важливих причин того, що вибір припав саме на нього, була його популярність у Західній Європі через ініціативність в уніатському русі. Це вказувало на досить високий шанс, що провідні політичні та державні діячі будуть зустрічатися з Д. Цанковим. Важливу роль зіграли й особисті якості: володіння іноземними мовами, ерудиція, знання в галузі міжнародних відносин, відповідальність тощо [527, с. 169]. Крім того, Цанков був редактором газети «Източно време», яка була продовжувачем англо-французької газети «Levant times». Тому в очах європейської громадськості Цанков виглядав активістом з прозахідною орієнтацією. Другим членом делегації був болгарський юрист, політик і письменник Марко Балабанов.

Болгарський історик і філолог, громадський діяч національного Відродження проф. Марин Дринов так відгукувався про кандидатуру Драгана Цанкова: «Я радію, що обраний Цанков. Він розумний чоловік, який має досвід» [85, л. 3].

Під приводом хвороби своєї доньки, він особисто вивіз із Константинополя дружину з дитиною у Свіштов і повернувся назад. 3 серпня 1876 р. Цанков залишив турецьку столицю й відправився у свою першу дипломатичну місію, після чого в його житті розпочався доволі довгий дипломатично-політичний період.

2.4. Після Квітневого повстання: дипломатична місія на захисті національних інтересів та участь у визвольному русі.

Дипломатична місія Д. Цанкова і М. Балабанова різко відрізнялася від поодиноких випадків поїздок закордон інших болгар. Перш за все, тим, що це була не індивідуальна, а колективна ініціатива з метою представити болгарські інтереси в західноєвропейських державах.

В окремих ситуаціях за допомогою зарубіжної преси та інформації про історію та сучасні події в Болгарії вже говорив такий видатний болгарський

діяч, як Ст. Панаретов [243, с.221–223]. Константинопольські болгари навіть надіслали йому листа із запрошенням приєднатися до складу місії. Однак із невідомих причин адресат отримав його тоді, коли Цанков і Балабанов вже були в Лондоні [54, л. 11].

Перевівши свою сім'ю з Константинополя у Свіштов, натхненний важливою для Болгарії місією, Драган Цанков готувався вирушити в Європу. Щоб не викликати підозри в турецької влади, Д. Цанков і М. Балабанов добиралися окремо, домовившись зустрітися у Відні. Цанков прямував через Бухарест по Дунаю, а Балабанов – морем через м. Трієст [243, с. 228]. Одночасно болгарська колонія в Константинополі за підтримки діячів-екзархівців збирала рекомендаційні листи з різних регіонів країни, щоб делегація могла говорити про проблеми болгар, описаних в листах і закріплених підписами мешканців регіону [5, л. 29].

Листи зібрали не так швидко, як очікував Д. Цанков. Лише за місяць архімандрит Методій Кусев передав матеріал для дипагентів, який містив загальну інформацію про болгарські регіони та рекомендаційні листи з сіл Скопського, Кюстендільського, Враненського, Малашевського, Мелешкського, Прилепського та інших округів [5, л. 16 об.; л. 19]. У процесі підготовки матеріалів архімандрит М. Кусев уточнив у Д. Цанкова і М. Балабанова, які території передбачається звільнити й наділити в майбутньому автономією, і чи будуть у ці території входити Південна Болгарія (Фракія) і Західна (Македонія) [5, л. 16 об.; л. 17]. У результаті листування і дипагенти, і архімандрит дійшли до єдиної думки: необхідно захищати цілісність нації у трьох географічних регіонах: Мезії, Фракії та Македонії.

Поки архімандрит М. Кусев організував збір інформації, Д. Цанков встановив контакти з російським посольством у Відні. Є відомості, що ще до прибуття в австрійську столицю Балабанова Цанков зустрічався з російськими дипломатами. «Коли я прибув до Відня, я представився (Євгену) Новікову (російський посол – М. К.), який сказав, що від нас не було листа, й

він не знає про нашу місію», – писав Д. Цанков своєму приятелеві Т. Бурмову [551, с. 445]. Після приїзду Балабанова вони вдвох знову відвідали російського посла й надалі підтримували з ним зв'язок. Новіков пообіцяв, що Санкт-Петербург повідомить великі сили про болгарську дипломатичну місію [551, с. 445], а також нагадав про необхідність встановлення офіційних відносин з екзархом [551, с. 445].

У перший місяць перебування в австрійській столиці Цанков і Балабанов вирішили розділитися: перший залишився у Відні, а другий вирушив у Париж [550, с. 132], де відразу відвідав російське посольство [550, с. 132]. Тоді як Д. Цанков став шукати впливових осіб. Він підтримував стосунки з відомим угорським вченим Феліксом Каніцою [551, с. 446], котрий виступив посередником у спілкуванні з австрійським урядом. Столична влада висловлювала побоювання щодо можливого створення «південнослов'янського царства» [551, с. 446]. Цанков аргументував: «таке царство є у сербів, а болгарський народ за історичною спадщиною, за своєю чисельністю, географічним положенням і за можливостями розвиватися в землеробстві, промисловості, торгівлі та освіті, хоче бути болгариним, а не сербом» [551, с. 446]. На запитання про сильний російський вплив на болгарській території, підкреслюючи прагнення свого народу до національного визволення, Цанков сказав: «Інакше цей народ готовий впасти в обійми будь-якого іншого, крім турка» [551, с. 446]. Д. Цанков домігся зустрічі і з австрійським міністром закордонних справ. Однак розмова була недовга, і вони домовилися зустрітися ще раз після того, як об'їдуть інші країни [551, с. 446].

На спроби встановити контакти з австрійською владою реагувала місцева преса. Так, в одній з віденських газет головний редактор якої був поляк Бр. Волуовські, була надрукована стаття про російську допомогу болгарським делегатам. «Якщо Москва допомагає, значить вона заволодіє Болгарією» [464, с. 204], – припускалося в періодичному виданні. Цанков спростовував інформацію про таку допомогу: «У Москви немає ніякого

інтересу в заволодінні Болгарією... Ми, болгари, не можемо і не будемо підозрювати єдиного приятеля, який у горі подавав нам руку» [464, с. 204]. Однак попереджав: «Якщо Москва буде єдиною, хто буде в змозі змусити турків зробити те, чого ми хочемо (дати автономію Болгарії), тоді ми будемо солідарні з Росією» [464, с. 204].

На всіх зустрічах і у відповідях пресі Д. Цанков наголошував на природному бажанні свого народу здобути політичну волю. Він говорив про виснаження болгар і їхнє право на власну автономну державу. Балабанову, котрий перебував у Парижі, він радив підняти питання про неможливість проведення реформ над християнськими народностями, зокрема, над болгарською. Це був важливий момент у роботі Цанкова і Балабанова, адже таким чином вони привертали увагу до того, що обіцяні раніше Портою реформи так і не були проведені.

Натомість екзархат розіслав рекомендаційні листи в західноєвропейські столиці. Д. Цанков вирушив у Париж, де в першу чергу, спільно з М. Балабановим навідався до редакцій місцевих газет, щоб домовитися розміщувати проболгарські матеріали [551, с. 446]. Тут він зустрівся з Ж. Боре, який назвав справу делегатів «священної місією» [550, с. 139].

Після Франції Цанков і Балабанов відвідали Англію. У Лондоні дуже болісно сприйняли події Квітневого повстання 1876 р., у місті були проведені мітинги проти туркофільської політики консервативного уряду [336, с.47]. Опозиційна уряду Ліберальна партія підтримала болгарську пропаганду. У пресі можна було побачити статті про Болгарію, одна з яких мала заголовок «Болгарські жахи і східне питання» [542, с. 308]. Делегати зустрічалися з редакцією головного друкованого органу лібералів і висловлювали подяку за публікацію матеріалів про болгар [551, с. 446]. Д. Цанков і М. Балабанов вели переписку й зустрічалися з лідером опозиції В. Гладстоном. Останній цікавився сучасними подіями в Болгарії, чи є в країні люди, які могли б скласти єдине керівництво тощо [551, с. 446]. Після знайомства з представниками англійської опозиції М. Балабанов поїхав у Манчестер, а

Д. Цанков зустрівся з російським послом графом П. Шуваловим, що знову підтверджує його надію на допомогу Росії.

Основний документ, що містив детальний опис того, що просили болгари, називався «Мемоар». Його повинні були вручити уряду кожної з країн. У документі стверджувалося, що Болгарія не зазіхає на європейські інтереси, що демократична громадськість визнає священне право кожного народу бути вільним і вести самостійне життя. У документі було зазначено про необхідність надання болгарському народові «повної автономії з народним урядом» [54, л. 87]. Також містилося пояснення, що болгари не будуть вдаватися до «відчайдушних вчинків», тобто революційних дій, які можуть стати заразним прикладом для західноєвропейських країн і, відповідно, – викликати небезпеку для стабільності ситуації в Європі [194].

Під натиском громадської думки туркофільський уряд на чолі з Б. Дізраелі був змушений визнати болгарських делегатів. Після зустрічі з міністром закордонних справ лордом Дербі болгарські представники розпочали офіційні візити до урядів великих держав. Сам міністр говорив про те, що надання автономії можливе, та головне – не допустити нової війни.

Англійська преса сприяла підвищенню рівня популярності Цанкова й Балабанова. Одна з найпопулярніших брошур, яка вийшла великим тиражем англійською і французькою мовами, називалася «Болгарія та два її делегата» [550, с. 265] і містила коротку інформацію про болгарських представників й історичний нарис про Болгарію і сучасне становище в країні. У Болгарії також висвітлювали результати роботи дипломатичної місії. Про Цанкова й Балабанова писали в газетах «Български глас», «Нова България», «Стара Планина». Делегатів підтримували на батьківщині та за кордоном (крім туркофілів, які мали свої інтереси, наприклад, збереження великих турецьких ринків). Однак Порта також вжила заходів, щоб запобігти болгарській пропаганді, зокрема надіслала листи консульствам Османської імперії в Лондоні, Відні, Берліні та Римі [527, с. 185]. Імперська кореспонденція

всіляко дискредитувала Цанкова й Балабанова в очах європейської громадськості, називаючи їх самозванцями і зрадниками.

Після Лондона делегати повернулися в Париж. Здобувши неабияку славу в Англії, домовлятися про зустрічі з високими посадовцями стало значно легше. У французькій столиці болгарські представники вирушили з візитом до міністра закордонних справ – герцога Луї Деказа. Він висловив свою симпатію намірам болгар і заявив, що Болгарія повинна отримати автономію [550, с. 345]. Цанкова і Балабанова підтримували французькі вчені, письменники, у тому числі В. Гюго, Е. Жирарден та ін. Останній, як журналіст і редактор відомої паризької газети «La France», допоміг болгарським місіонерам, розмістивши у своєму періодичному виданні статтю про культурне піднесення болгарського народу в період Відродження [527, с. 187].

Плідною була поїздка і до Риму. Італійці влаштовували мітинги й демонстрації на підтримку болгар. Д. Цанков й М. Балабанов зустрічалися з прем'єр-міністром А. Депретісом і міністром закордонних справ Л. Мелегарі. Італійська сторона запевнила делегатів у тому, що на майбутній конференції великих сил у Константинополі підтримає болгар у їх прагненні отримати автономію [550, с. 349]. У Німеччині представники дипломатичної місії мали аудієнцію в імперського канцлера. Канцлер Отто фон Бісмарк сказав, що болгари можуть розраховувати на допомогу Росії, але виявив побоювання, що Санкт-Петербург буде намагатися встановити свою сферу впливу в регіоні. Попрацювати з місцевою пресою не вдалося.

Важливою для Д. Цанкова була поїздка в Російську імперію. Місцеві газети одні з перших почали друкувати статті про криваве Квітневе повстання. Заголовки статей рясніли темою національного визволення болгарського народу [5517, с. 43]. Надана Росією допомога Сербії у війні з Османською імперією обнадіювала Цанкова [550, с. 386], який вважав, що інтереси Росії збігаються з прагненнями балканських народів стати

незалежними. До того ж, після Кримської війни Санкт-Петербург хотів взяти реванш і був готовий діяти рішуче.

Болгарські делегати були прийняті радо. Після приїзду в російську столицю Цанков і Балабанов зустрілися з канцлером О. М. Горчаковим, котрий запевнив їх у своїй підтримці. «Уся Росія за вас», – говорив канцлер [550, с. 387–389]. Також про свою підтримку заявили російський посол в Константинополі М. Ігнат'єв, військовий міністр Д. Мілютін [550, с. 387–389], російський громадський діяч, слов'янофіл князь В. О. Черкаський [550, с. 387–389], відомі державні та громадські діячі, письменники й публіцисти [550, с. 387–389].

Прийом імператора Александра II був теплим. М. Балабанов у своїх щоденниках вказав, що це був найбільш знаменний день за всю роботу дипломатичної місії [550, с. 378]. У Зимовому палаці Цанков і Балабанов сказали російському царю, що чекають від нього та його народу порятунку [550, с. 387–389]. Наприкінці промови делегати навіть пустили сльозу [550, с. 378]. Цар також був зворушений. Він запевнив їх у особистій підтримці болгарського народу, наголосивши на тому, що Росія зробить усе можливе, щоб болгарам домоглися своїх цілей мирним шляхом. В іншому випадку: «Ми будемо рухатися вперед і виконаємо свій обов'язок» [550, с. 380], – сказав Александр II на завершення аудієнції.

Пізніше Д. Цанков згадував, що російський уряд цікавився: у разі відступу турецьких військ, чи достатньо буде в Болгарії продовольства для російської армії і чи будуть сформовані болгарами ополчення з добровольців. «На ці питання ... я був щасливий відповісти ствердно» [527, с. 189], – сказав Цанков.

Таким чином, після плідної поїздки в Санкт-Петербург, повні натхнення та надій, Д. Цанков і М. Балабанов повторно вирушили до Відня, щоб зустрітися з міністром закордонних справ графом Г. Андраші. На цьому дипломатична місія закінчилася.

Робота Д. Цанкова та М. Балабанова мала кілька позитивних для Болгарії результатів: болгарські події були відображені у світовій пресі; широка політична діяльність у столицях західноєвропейських держав і Росії увінчалася успіхом і визнанням існуючих проблем; делегати заручилися підтримкою багатьох державних топ-чиновників, що було вкрай важливим перед проведенням конференції великих держав у Константинополі. Незважаючи на відсутність офіційних повноважень і спроби дискредитації болгарських делегатів турецькою владою, можна з упевненістю сказати, що делегація Цанкова й Балабанова за змістом, масштабом і наслідками була найбільшою і найважливішою дипломатичною акцією за всю історію болгарського національно-визвольного руху.

Тим часом назрівав російсько-турецький конфлікт. Д. Цанков спочатку вірушив на румунські землі, звідки мав розпочатися похід російської армії. Однак у середовищі болгарських емігрантів назрівав розкол, тому йому довелося повернутися в Болгарію. З метою пропаганди та примирення емігрантів Цанков ініціював створення «Болгарського клубу», який за допомогою щомісячних внесків його членів повинен був сприяти друку й поширенню агітаційних газет. У Румунії було створено Болгарське центральне благодійне товариство (БЦБТ) – політична організація болгарської еміграції в Румунії. Ініціаторами стали колишні члени Болгарського революційного комітету. Її всебічно підтримував і Цанков.

Початок російсько-турецької війни він сприйняв як сигнал до того, що необхідно діяти і консолідувати болгар для боротьби. Вибудовуючи стратегію і побоюючись того, що діяльність БЦБТ може спровокувати більш серйозний розкол серед болгарської еміграції, Цанков прийняв рішення розпустити його. З початком війни товариство припинило свою діяльність.

Під час російсько-турецької війни Д. Цанков вів роз'яснювальні бесіди з болгарами, пояснюючи, що на даний час болгарське питання вирішується за допомогою сили російської зброї. І закликав всіляко допомагати російській армії, тому що «зараз усе залежить від неї».

У листах до своєї доньки Д. Цанков описував свої переживання й радів успіхам російської армії [46, л. 175]. Також він брав активну участь в організації Болгарського ополчення, у якому вбачав основу майбутнього національного війська після звільнення. Крім того, він об'їздив низку румунських сіл, провівши роз'яснювальну роботу з місцевими жителями [239, с. 65–66]. «Моя найбільша турбота зараз – зібрати велике число добровольців майбутнього болгарського війська», – писав доньці Цанков [44, с. 93]. На травень 1877 р. йому вдалося зібрати близько 4000 добровольців [63, с. 93]. Після смерті Драгана Цанкова у виданому Центральним поборницько-ополченським товариством некролозі було написано: «Цей невтомний трудівник, крім інших своїх заслуг, має і таку – створення Болгарського ополчення в Румунії» [63, с. 93].

Після успішного просування болгарською територією російської армії спільно з колишнім російським віце-консулом у Пловдиві Н. Геровим Д. Цанков був запрошений до складу Тимчасової російської адміністрації та став віце-губернатором першого звільненого болгарського міста – Свіштова. В умовах війни перед ним стояло багато складних завдань, починаючи від потреб у книгах і канцелярських речах, закінчуючи обладнанням для транспортних засобів. Одним із першочергових завдань було питання біженців, які боялися повертатися на Батьківщину. Для врегулювання відносин між біженцями та місцевим населенням було укладено спеціальні правила, серед яких – вимога ставитися до біженців із повагою і, за можливістю допомагати їм, у тому числі продовольством (наприклад, ділитися продуктами харчування повинні були всі, за винятком сімей, де виховувалися маленькі діти) [63, с. 295–296.]. Також були передбачені санкції для порушників цих правил. Якщо місцеві жителі з якихось причин не допомагали біженцям грошима і їжею, вони могли це робити на користь лікарень або спеціальних закладів, де перебували сироти та люди похилого віку [4, л. 6]. Крім того, у Велико Тирново Цанков закликав вчителів і

громадських діячів не зупиняти процес навчання в школах і пропонував особисто переглянути навчальну програму [5, л. 1].

На відвоєнованих російською армією територіях поступово була встановлена Тимчасова російська адміністрація. На поштах з'явилися російські марки для листів, почала видаватися русофільська газета «Българин».

Росія здобула перемогу у війні з Османською імперією. 3 березня 1878 року між двома країнами був укладений Сан-Стефанський мирний договір, який передбачав створення автономної болгарської держави, до якої входила Північна та Південна Болгарія і майже вся Македонія. «Після важкого політичного ярма та бурхливого церковного рабства нашого народу я мав рідкісне й велике щастя дочекатися світлих днів визволення», – писав пізніше Д. Цанков. Він захоплювався і російською армією, і болгарськими добровольцями, кажучи, що в цій війні російська й болгарська кров змішалися.

Таким чином, під час дипломатичної місії 1876 року й російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відбулася зовнішньополітична переорієнтація Д. Цанкова. Якщо в церковному питанні він був прозахідним громадським діячем, то в питанні звільнення Болгарії спирався на Санкт-Петербург. Його активна участь у визвольному русі болгар і глибока вдячність Росії за допомогу у визволенні рідної країни стали головними передумовами міцних болгаро-російських відносин у майбутньому, а також сприяли формуванню його особистих русофільських зовнішньополітичних поглядів.

Розділ III. Участь у державотворчих процесах (1879-1886 рр.)

3.1. Конституційне питання та дипломатична місія в Константинополі.

За умовами Сан-Стефанського мирного договору Болгарія була поділена на три частини: васальну від Порти частину Болгарії, автономну Східну Румелію та Македоно-Одринську область, що знаходилась під пануванням Османської імперії [312, с. 90]. У кожній частині було створене політичне життя зі специфікою відповідно до умов, в яких розвивалась політична система тієї чи іншої області. Пізніше, як підсумок Берлінського конгресу, був підписаний Берлінський трактат, який змінив умови попередньо підписаного договору в Сан-Стефано. Болгарію з центром в Софії проголосили автономним князівством, голову якого затверджував султан зі згоди великих держав, а тимчасове управління до прийняття конституції зберегли за російським імператорським комісаром [585]. Термін перебування російських військ обмежили 9 місяцями від дня ратифікації трактату [585]. В документі було зазначено: спочатку в Болгарії повинен бути затверджений органічний устав, потім – обраний князь, після чого князівство могло «вступити в повне користування своєю автономією»[585].

Отримавши статус князівства, в Болгарії розпочався процес становлення парламентаризму та формування партійної системи. В перші роки в князівстві існувала двопартійна парламентська система, що складалася з Консервативної та Ліберальної партій. Остання деякий час організаційно не була вибудованою, залишаючись не оформленою політичною течією. До російсько-турецької війни 1877–1878 рр. прибічників лібералів називали «молодими». Для прибічників цієї течії найголовнішим було здобути незалежність для Болгарії, в чому повинні були допомогти великі держави та консолідація широких верств населення для організації визвольного руху.

Формування Ліберальної партії почалось з початком роботи Установчих зборів [499, с. 110]. Лідерами нової політичної сили стали Д. Цанков,

П. Каравелов та П. Славейков. Політичну силу представляли різні прошарки населення: від заможних представників національної еліти до дрібних підприємців та селян [287, с. 121]. У своїй ідеології «молоді» поєднували типові класичні для лібералізму принципи, такі як ідеали свободи та верховенство права, з елементами радикалізму та народництва. Переїняття поглядів радикалізму обумовлено активністю прибічників лібералізму під час національно-визвольного руху, а прагнення захищати інтереси малозабезпечених прошарків населення (головно селян) [282, с. 23] вказують на присутність в ідеології лібералів деяких рис народництва. «Молоді» відстоювали демократичні права і свободи та ідеали законності й індивідуалізму.

У перші роки незалежності Болгарії позачерговим завданням стало ухвалення основного закону держави. В акті Берлінського конгресу від 13 липня 1878 р. було вказано про необхідність виробити органічний статут до обрання князя. Наприкінці осені 1878 р. у Санкт-Петербурзі під керівництвом статс-секретаря, міністра юстиції Російської імперії, генерал-прокурора С. Урусова був розроблений статут для Болгарії. У січні 1879 р. у відредагованому вигляді статут був відправлений імператорському комісарові Тимчасового російського управління у Болгарії А. Дондукову-Корсакову. Останній скликав в Тирново перші Установчі збори, які відкрилися 10 лютого 1879 р.

На момент проведення Зборів в Князівстві не були оформлені партії в європейському розумінні цього слова. [440, с. 144]. У представників як ліберальної, так і консервативної течії бракувало чітких політичних формул, але вже були визначені дві системи політичних ідеалів. Лідери лібералів і консерваторів розуміли, що мають різні цінності, на підставі чого і почалася політична боротьба [422, с. 85]. Тому ця сутичка була не стільки протистоянням політичних програм, скільки – битвою принципів. Попри те, що Ліберальна партія була не до кінця організована, різні верстви болгарського суспільства об'єдналися навколо лідерів цієї течії для

досягнення формування конституційного управління [286, с. 220]. Сам Драган Цанков так говорив про це: «Ліберальні ідеї самі народжувалися в нас, без обговорення їх. Одна загальна думка нас хвилювала: здобути свободу на здорових основах і зробити її неприступною для своїх ворогів» [563, с. 86].

Проект Дондукова-Корсакова пропонував встановлення в Князівстві спадкової конституційної монархії з народним представництвом. Князь – верховний представник, голова і головнокомандувач Князівства, без згоди Народних зборів не міг бути головою іншої держави. Виконавча влада належала князеві, законодавча влада – князеві спільно з народним представництвом. Також в проекті Органічного статуту були прописані принципи здійснення судової влади, умови зносин з іноземними державами, правила регентства, розміри витрат на особисте утримання голови держави та його двору, питання віросповідання, принципи виборчої системи, а також – роботи Народних зборів і Державної ради. Органічний статут повинен був діяти 5 років, після чого деякі положення могли бути за потреби змінені за рішенням Народних зборів.

Перші Установчі збори в Тирново розпочалися з довгої промови князя Дондукова-Корсакова, після чого розгорілися політичні дебати. На самому початку обговорення Д. Цанков був обурений тим, що не можна підіймати ті питання, які не були прописані в статуті [105, с. 45]. За пропозицією іншого лідера консервативної течії К. Стоїлова для попереднього розгляду проекту Органічного статуту була обрана комісія з 15 осіб, в яку увійшов і Драган Цанков. Спочатку політик відмовлявся бути членом комісії, оскільки вважав необхідним розглядати Статут усіма представниками Зборів. Проте голова Ради міністрів, єпископ Болгарської церкви Климент переконав Цанкова взяти участь в обговоренні проекту у складі комісії [105, р. 137].

У підсумку своєї роботи комісія повинна була розробити новий документ, на підставі якого передбачалося підготувати текст болгарської Конституції. У її складі практично не було близьких однодумців Д. Цанкова,

окрім його друга, М. Балабанова, з котрим у 1877–1878 рр. вони були агентами дипломатичної місії в країнах Західної Європи. Це не давало можливості вносити істотні зміни в проєкт статуту.

На першому засіданні Установчих зборів було прийнято рішення обговорити питання принципів роботи народних представників. За ініціативою Д. Цанкова в проєкті Регламенту прописали можливість вільного обговорення будь-яких питань, піднятих депутатами в такій формі: виклад має бути пристойним і лаконічним; перед тим, як узяти слово, необхідно попередити Голову і дочекатися своєї черги. Кожен депутат повинен був стати за трибуну, звідки виголошував свою промову [105, с. 55].

На засіданні Установчих зборів від 22 лютого 1879 р. виникли розбіжності відносно використання іноземних мов у бюлетенях при голосуванні за депутатів, які мали скласти Бюро. Так, консерватор Д. Греков пропонував не враховувати бюлетені, що були заповнені іноземною мовою. Д. Цанков наполягав на перекладі бюлетенів і підрахунку усіх голосів. «У нас такі закони, яких ще не існує. Питання вживання інших мов у Зборах необхідно залишити для вирішення Намісником імператорського комісара» [105, с. 79], – говорив політик, пропонуючи самостійно не прописувати в Регламенті питання використання мов у роботі Зборів, але справедливо підрахувати усі голоси для обрання Голови Бюро. Передусім Цанков мав на увазі російську мову. Його підтримали деякі політики, котрі вважали, що народні представники повинні знати декілька мов [105, с. 85].

Д. Цанков порушив питання повноцінної та продуктивної роботи депутатів Народних зборів. У ст. 34 Регламенту вказано, як слід чинити з депутатами, які нерегулярно є присутніми на засіданнях. Відповідно до статті у такому випадку Голова Зборів міг визнати засідання неправомірним приймати рішення з питань, які стояли на порядку денному. Тобто, засідання могли перенести, якщо для якого-небудь законопроекту бракувало кворуму. Д. Цанков вважав даремним примушувати народних представників брати участь у роботі Зборів проти власного бажання [105, с. 153]. Тому на XI сесії

від 14 березня 1879 р. запропонував виключати тих парламентарів, які часто були відсутні на засіданнях [105, с. 154].

Драган Цанков ініціював обговорення питання про кордони й адміністративний поділ Болгарії. Він пояснив, що зовнішні кордони держави на той момент були визначені Берлінським трактатом [585]. Проте за прикладом Конституцій Сербії та Греції, де були відсутні відповідні статті про кордони, запропонував не прописувати зовнішні кордони Болгарського князівства в основному законі. Але порадив внести такі зміни: зменшення або збільшення території держави не могло відбуватися без згоди Народного Представництва; територія Князівства розділена на адміністративні округи, околії та громади, місцеві інтереси яких повинні були представляти відповідні ради [105, с. 181]. Д. Цанков виступав за широке місцеве самоврядування. На його думку, воно мало бути максимально незалежним від центрального керівництва. Зокрема, йшлося про інтереси місцевих установ, наприклад, шкіл і лікарень. Політик пропонував внести в Конституцію відповідні закони, які б регулювали принципи роботи місцевих органів влади [105, с. 185].

Лідер лібералів звертав увагу на деталі в проекті основного закону. Він зачитав 10 статтю, відповідно до якої князь є головнокомандувачем усіх військових сил держави, і кожен, хто заступає на військову службу, мав присягати на вірність князеві. Цанков логічно запитав: «Якщо князь помре, кому буде вірне військо?». Тому запропонував уточнити, що солдати, прийняті на військову службу, мають бути вірні князеві і вітчизні [105, с. 188]. Депутати розійшлися в думках. Приятель Д. Цанкова М. Балабанов спочатку підтримав колегу. Але пізніше озвучив побоювання відносно можливих заворушень в майбутньому, якщо внести поправку за пропозицією Цанкова. Тому було ухвалено рішення залишити початковий варіант статті.

2 квітня 1879 р. конституційна комісія підготувала і винесла на обговорення доповідь для розгляду учасниками Народних зборів. Перша редакція проекту Органічного статуту з незначними змінами була сприйнята

Зборами негативно. Пожвавлення лібералів спровокувала доповідь голови комісії К. Поменова. На його думку, вкрай ліберальна конституція була неприйнятна для Князівства, зважаючи на відсутність політичного досвіду для користування широкою свободою і незрілість болгарського народу [370, с. 57]. Один з лідерів лібералів П. Каравелов різко висловився про відсутність політики і логіки в доповіді. Його підтримав Д. Цанков. Консерватори докорили останньому в мінливості думок, але Цанков заперечував солідарність з рішенням комісії до обговорення проєкту. Між Д. Цанковим і Д. Грековим відбулась палка полеміка.

Д. Цанков рішуче виступив проти затвердження поданого проєкту статуту. Він був прибічником більшого обмеження влади князя, відстоював виключення з Народних зборів усіх осіб, що призначалися головою держави. Цанков захищав право рівності усіх громадян, стверджуючи: «Ми, болгари, всі рівні, всі благородні» [370, с. 58]. Ліберали змогли внести поправки відносно виборів у Звичайні народні збори, згідно з якими народні представники обиралися прямим поданням голосів, по одному на 10000 жителів. Депутати могли обиратися на три роки. Виборче право належало усім громадянам (чоловікам), що мали громадянські і політичні права та досягли 21-річного віку, без виключення. Був змінений порядок порушення законодавчих питань. Законодавча ініціатива надавалася і князеві, і представникам Народних зборів; законопроєкти могли пропонуватися очільниками відповідних міністерств за розпорядженням князя; будь-який депутат також міг внести пропозицію, якщо вона була оформлена та підписана чвертю представників, що були присутніми та ін. За пропозицією Цанкова ст. 84 відносно присутності на засіданнях Великих народних зборів комісара була виключена з проєкту Конституції. Він не бачив у цьому необхідності, натомість запропонував запрошувати його на засідання Звичайних народних зборів за потреби роз'яснення законопроєктів [105, с. 294]. Також політик різко висловився проти існування Державної ради в Князівстві, розглядаючи її як щось чужорідне й зайве для болгарських умов

формування політичного життя молоді держави [370, с. 60]. А основний закон вимагав назвати «Конституція», а не запропонований російський варіант – «Органічний статут».

На Зборах прийняли низку важливих рішень. Князівство Болгарія проголошувалось спадковою конституційною монархією з народним представництвом [499]. За пропозицією Драгана Цанкова [105, с. 192] були внесені поправки щодо правонаступництва князівського престолу, яке визнавалося тільки за прямою чоловічою лінією. З числа осіб, що могли бути регентами, виключалися найближчі родичі голови держави. Ці повноваження покладалися на осіб з народного представництва, котрі змогли до того часу зарекомендувати себе якнайкраще на державній службі. Також Збори зменшили квоту витрат князя з асигнованого 1 млн. до 600 тис. франків [105, с. 179].

Д. Цанков прагнув до чіткості і лаконічності в обговоренні проекту Конституції. Він робив зауваження багатьом депутатам, які виходили за рамки обговорюваних питань, наполягав на дотриманні регламенту. При внесенні яких-небудь змін, він переконував використовувати формулювання «прийнято», а не «схвалено», що, за його думкою, гарантувало виконання ухвалених рішень. Цанков мав дипломатичне досвід і мав навички спілкування з високопоставленими особами різних держав, тому усвідомлював важливість усіх деталей у вирішальних історичних документах. Крім того, він шанував традиції і пам'ять. Наприклад, при обговоренні питання про столицю Князівства Д. Цанков сказав, що Болгарія має дві столиці: історичну – Тирново і урядову – Софію. Тому запропонував залишити резиденцію князя в Софії, але проводити процес коронації голови держави в Тирново [105, с. 190].

Д. Цанков запропонував не обмежувати конкретними термінами дію законів. Тобто, окремі закони можна було змінити у будь-який момент при голосуванні на засіданнях Народних зборів 2/3 народних представників [105, с. 310]. Таким чином, для основного закону гарантії довговічності були

відсутні, проте ці зміни надавали більше рис демократичності Конституції Болгарії.

Ліберали піклувалися й про інші сфери життя Князівства. З метою збереження духовної єдності болгарського народу, у тому числі, і болгар, що мешкають за межами держави, Д. Цанков переконав депутатів Зборів у необхідності болгарської церкви, що повинна була підкорятися Екзархату, центр якого залишався в Константинополі [105, с. 205]. Депутати наполягали на ухваленні окремого закону, який би регулював діяльність церкви до затвердження її статуту. Та Цанков запропонував не обговорювати питання розробки статуту церкви народними представниками. «Церква складе статут, а Збори розглянуть і затвердять» [417, с. 16], – сказав політик. Таким чином, заручившись підтримкою єпископа Климента, Цанков наполіг на наданні Болгарській церкві певної незалежності від центральної влади.

Важливим для молодого держави було питання про освіту болгар. У ст. 73 VII розділу проекту статуту під назвою «Народна освіта» було вказано про необхідність обов'язкової освіти для усього болгарського населення. Д. Цанков заперечив і запропонував внести правку в статтю: «освіта обов'язкова і безкоштовна» [105, с. 240]. «Якщо уряд зобов'язує до чогось народ, йому треба показати засоби для виконання цього зобов'язання» [105, с. 240], – аргументував свою позицію ліберал. Остаточний варіант статті, на думку Цанкова, повинен був звучати наступним чином: «Кожна громада повинна мати школу» [105, с. 241], маючи на увазі і обов'язкове, і безкоштовне навчання для усіх громадян. Замість підручників для шкіл, зокрема, використовувались духовні книги. Д. Цанков вірно помітив, що ймовірно російський варіант не передбачав сповідання на території однієї держави інших релігій, окрім православ'я. Тому запропонував залишити Священному Синоду прерогативу перегляду, друку і поширення тих книг, які були призначені для навчання в православних школах [105, с. 250], а для інших релігій додати окрему статтю.

Д. Цанков у минулому був тісно пов'язаний з видавничою діяльністю. Тому відстоював право вільного друку та відсутність будь-якої цензури. На його думку, роботи авторів, що живуть на території Князівства не мали проходити перевірку до друку. А злочини у сфері книгодрукування мали розглядатися в загальних судах. Також ліберали ратували за свободу зібрань і товариств. Відповідно до нового проєкту Конституції, жителі Болгарського князівства мали право консолідуватися в будь-які громади, альянси тощо без попереднього схвалення. Також дозволялися мирні акції без зброї [599].

Поки інші лідери лібералів, П. Каравелов і П. Славейков, обґрунтовували свої пропозиції у залі Установчих зборів, Драган Цанков працював на ширшому фронті. Завдяки своєму темпераменту і хитрості, він умів підтримувати зв'язки з представниками різних верств населення. Крім того, він був популярним серед болгар, оскільки раніше вже встиг завоювати славу і авторитет як громадський діяч та ініціатор уніатського руху. Але в період обговорення Конституції він зарекомендував себе ще й як скрупульозний та прискіпливий політик.

Тирновська конституція, прийнята 16 квітня 1879 р., завершила утворення Болгарської держави. Обговорення проєкту основного закону було насиченим і історичним для формування політичної системи Болгарського князівства. З абсолютно різних народних представників оформилися дві політичні течії – консервативна і ліберальна. До останньої приєднався Д. Цанков, ставши одним з лідерів майбутньої Ліберальної партії. Дебати двох політичних угруповань зводилися до визначення характеру основного закону і до питання співвідношення між правами громадян і правами голови держави. Для того, аби підкреслити прагнення болгарського народу до незалежності, Цанков наполягав на обговоренні не позицій Органічного статуту, а необхідних для молодого Князівства статей Конституції. Політик активно брав участь у розгляді всіх розділів проєкту і відстоював ліберальні позиції.

У конституційному питанні Драган Цанков став обличчям болгарської демократії, вимагаючи прийняття доволі демократичного варіанту основного закону, який повинен був гарантувати широкі громадянські права і свободи для болгарського народу, свободу друку і широке місцеве самоврядування, що уможливило розвиток різних сфер життя на місцях. Д. Цанков відстоював досить прогресивні ідеї для того часу. Не в останню чергу завдяки його зусиллям була прийнята одна з найбільш демократичних Конституцій у світі, котра проіснувала до 1947 р.

26 червня 1879 р. Великі народні збори обрали Александра I Баттенберга новим правителем Болгарського князівства. Після прийняття Тирновської конституції болгарські державники намагалися якнайшвидше встановити дипломатичні зв'язки з тими країнами, з якими необхідно було вирішити невідкладні питання [599]. Під час першої дипломатичної місії князя А. Баттенберга у столиці західноєвропейських країн великі держави санкціонували дозвіл відкрити перші дипломатичні агентства в трьох сусідніх державах. Після повернення князя в Софію, у Князівство були призначені представники великих держав. У свою чергу, 19 липня 1879 р. А. Баттенберг видав указ про призначення болгарських агентів в Константинополь, Бухарест і Белград. 17 серпня 1879 р. Д. Цанков, який вже здобув популярність не тільки як громадський діяч, але і як лідер лібералів, був призначений першим болгарським дипломатичним агентом в Константинополь.

Налагодити дипломатичні зв'язки з Портою було не лише вкрай важливою, але і болючою справою для Болгарського князівства. Декілька століть Болгарія не мала власної державності й входила до складу Османської імперії. У нових умовах було важко встановити двосторонні контакти, оскільки турецька влада не хотіла поділу Болгарії на три частини і наполягала на збереженні васального статусу болгарської території. Константинополь не сприймав нове Князівство як рівноцінного міжнародного партнера. Тоді як болгарські народні представники, учасники

обговорення і прийняття Тирновської конституції, продемонстрували, що не готові визнавати васальне положення своєї держави. Навіть основний закон був названий не «Органічний статут», а «Конституція», а в ст. 5 було вказано, що князь є верховним представником держави, що ігнорувало сюзеренітет султана. Почалася довга боротьба за поступову емансипацію та визнання незалежності Болгарії. Завдання відстояти концепцію автономної держави було покладене на перших дипломатичних представників.

Службовцями при дипагентстві Д. Цанкова були близькі йому люди. Першим секретарем став Кіріяк Цанков – син брата Д. Цанкова Антона Цанкова. Він також був активним суспільно-політичним діячем, обіймав різні посади в адміністрації при Тимчасовому російському управлінні, в 1879 р. був обраний народним представником в Установчі збори і ІВНС, де представляв інтереси лібералів. Другим секретарем був інший прибічник лібералів і майбутній зять Д. Цанкова – Александр Людсканов. Канцлером став давній приятель і в минулому – співробітник в друкарні уніатського органу «България» [553, с. 190].

Османська імперія не визнавала права болгарського агентства на дипломатичні відносини Софії з Константинополем. Високій Порті не подобалося визначення «дипломатичний агент» [553, с. 190]. Турецька влада розраховувала використовувати термін «капукехая» [553, с. 190], який означав представника васального князя, як це було у відносинах імперії з Єгиптом і грецькими островами Крит і Самос. Османська влада не приймала листів і не йшла на будь-який контакт, вимагаючи вибудовувати дипломатичні відносини через Міністерство внутрішніх, а не іноземних справ [553, с. 190].

Відправлення Д. Цанкова в Константинополь було стратегічним кроком. З одного боку, він був найбільш відповідною особою для цієї посади, але, з іншого боку, влада тимчасово позбулася одного з найбільш впливових політиків. Усупереч проханням Цанкова допустити його до участі в роботі І Звичайних народних зборів, уряд не дозволив політикові повертатися у

Болгарію, зважаючи на важливість його дипломатичної місії [46, л. 216]. Він стежив за політичною боротьбою у Зборах через газети та листи однопартійців і давав рекомендації своїм соратникам [46, л. 153].

Та найчастіше у службових справах Драган Цанков переписувався з міністром закордонних справ Болгарії Д. Начовичем [105, л. 32]. Зокрема, повідомляв про суперечки, що виникали у турків з болгарським населенням, котре залишилося у складі імперії, або з певними структурами. Наприклад, у разі, якщо болгарська влада не приймала документи турків на території Князівства. Часто це відбувалося при наданні дублікатів документів, оскільки оригінали були загублені, зокрема, в період військових дій під час російсько-турецької війни (1877–1878 рр.) [105, л. 62]. У таких випадках дипагента сповіщали про способи вирішення проблеми. В основному, подібні ситуації розглядалися в місцевих судах. Д. Цанков отримував листи від міністра закордонних справ Г. Начовича з проханнями клопотати перед султаном щодо невирішених питань між турками і болгарами Князівства. Суперечки велися у різних приватних справах: торгівля, майнові права, крадіжка, вбивства. Також за рекомендацією М. Балабанова Д. Цанков почав діалог з питання турецьких біженців. Болгарський уряд заявив про можливість безперешкодного повернення тих мусульман, які жили на території Болгарії до військових дій 1877–1878 рр. [105, л. 144.]

Уряд консерваторів на чолі з Т. Бурмовим не був популярним і не мав шансів затриматися при владі. Ліберали перебували в опозиції. За відсутності Д. Цанкова їх лідером став П. Каравелов. Князь запросив останнього на аудієнцію для обговорення питання про склад нового уряду. На зустрічі А. Баттенберг запропонував скласти з консерваторами Д. Грековим і Г. Начовичем коаліційний кабінет [561, с. 51], доручивши П. Каравелову підготувати програму уряду. Лідер лібералів став шукати потенційні кадри нового кабінету, на що вказує листування з М. Дриновим ще у листопаді 1879 р., в якому П. Каравелов запитав у професора, чи зможе той увійти до кабінету [85, л. 9], на що М. Дринов відповів, що міг би очолити

Міністерство освіти, але не раніше березня 1880 р. [85, л. 305]. Проте коаліційний уряд так і не був створений через небажання П. Каравелова працювати з консерваторами. Ймовірно, політик прийняв таке рішення під впливом інших лібералів, щоб зберегти цілісність партії, жертвуючи владою.

Протиріччя між двома лідерами лібералів посилювалися. П. Каравелов користувався можливостями взяти важелі управління державою в свої руки у відсутності Д. Цанкова. Проте така криза сприяла трансформації ліберальної течії в політичну партію. Працював друкарський орган, який поширював ліберальні ідеї, було створено центральне керівництво партії та місцеві осередки, що координували дії членів цієї політичної сили.

У період перебування в опозиції лібералів до перших урядів Д. Цанков не поспішав входити в кабінет міністрів. У листах до своєї доньки від 17 листопада 1879 р. політик ділився своїми думками: «Якщо Народні збори дійсно ліберальні, то князь буде вимушений скласти ліберальний кабінет. Але я не бачу себе в уряді. Коли бачитиму, що він не може впоратися зі своєю роботою, тоді я стану міністром, оберу хороших приятелів і покажу, як слід працювати. Я відчуваю, що ще не настав час ставати міністром; коли настане – місце для мене буде готове» [44, л. 217].

Займатися дипломатичною діяльністю Д. Цанкову довелося не довго. На пропозицію князя в січні 1880 р. він повернувся до Софії, щоб увійти до складу уряду. Незабаром політик став Головою Ради міністрів і міністром закордонних справ і сповідань Болгарського князівства. А на посаді дипагента його змінив однопартієць і соратник Марко Балабанов.

Таким чином, головним завданням Д. Цанкова під час короткострокової дипломатичної місії було встановити зв'язок з турецькою владою за допомогою клопотань, сповіщень і прохань. Перший дипагент в Константинополі зміг налагодити особисті контакти з Міністерством закордонних справ Порти таким чином, як це було необхідно для двох незалежних держав. За часів запеклої політичної боротьби між урядом консерваторів і ліберальною опозицією Д. Цанков не надто прагнув

долучитися до влади. Він продовжував виконувати свої посадові обов'язки на посту дипломатичного агента і шкодував лише про те, що не було можливості брати участь в роботі Народних Зборів. Через що політик втратив частину тієї популярності як лідер лібералів, котру йому принесло обговорення Конституції.

3.2. Досвід роботи в уряді та ставлення до режиму надзвичайних повноважень.

Як відомо, перші роки незалежності Болгарського князівства ознаменувалися міжпартійною боротьбою. Протистояння почалося після Установчих зборів 7 березня 1879 р., коли був зачитаний проєкт Органічного статуту. Саме цей документ викликав найбільш непримиримі дискусії між представниками Консервативною і Ліберальною партій.

Після обрання князем Александра Баттенберга на порядку денному стояло питання формування першого уряду. Спочатку князь був проти ідеї створення уряду з лібералів. Санкт-Петербург висловив рекомендацію скласти Раду міністрів з представників обох течій, які проявили себе у Тирново. Дослухаючись до цієї поради, А. Баттенберг розпочав діалог з консерватором Д. Грековим і лібералом Д. Цанковим. Проте останній не поспішав приєднуватися до урядової верхівки через небажання працювати пліч-о-пліч з представником консерваторів, з яким у Цанкова склалися ворожі стосунки після обговорення проєкту Конституції.

Д. Цанков не відповідав на перші два листи А. Баттенберга, аргументуючи це тим, що не розумів, хто був адресатом, адже листи підписувалися секретарем князя К. Стоїловим. Тоді Баттенберг особисто звернувся до лідера ліберальної течії. Політик ствердно відповів, що увійде до складу уряду тільки в одному випадку – якщо уряд буде створений виключно з представників лібералів [563, с. 161]. Не порозумівшись з лібералами, болгарський князь створив перший уряд з консерваторів. Проте ліберали не довго знаходилися поза важелями управління молодим

Князівством. Вибори в II Звичайні народні збори завершилися перемогою Ліберальної партії (93 мандати проти 20 консерваторів).

У результаті перемоги лібералів у законодавчих перегонах у січні 1880 р. у князя не залишалося іншого вибору, як запропонувати Д. Цанкову стати на чолі уряду. До того ж ліберали користувалися значною популярністю серед болгар. Таким чином, 26 березня 1880 р. А. Баттенберг санкціонував створення уряду з членів Ліберальної партії. Консерватори перейшли в опозицію, критикуючи владу за усіма напрямками політики. Депутатські портфелі в новому уряді були розподілені таким чином: Д. Цанков став міністром закордонних справ, П. Каравелов – міністром фінансів, Хр. Стоянов – міністром правосуддя, Г. Тішев – міністром внутрішніх справ, І. Гюзелев – міністром народної освіти [563, с. 185]. 4 квітня 1880 р. військовим міністром був призначений російський генерал К. Г. Ернрот. Поза урядом опинились такі видатні ліберали, як П. Славейков і С. Стамболов.

«Старі» ліберали не мали досвіду роботи на високих державних посадах, а «новачки» – міністри І. Гюзелев та Г. Тішев – були маловідомі. На їх тлі авторитетні Д. Цанков і П. Каравелов могли проводити через закони власні рішення, не зустрічаючи опору з боку молодих топ-чиновників. П. Славейков давав досить негативну оцінку складу уряду. У листі до Д. Цанкова він писав: «Ти добре знаєш, яких людей ти прийняв управляти долею вітчизни і мені здається, що ти взяв велику відповідальність перед народом» [133, с. 179].

Ті особистісні якості, яких бракувало П. Каравелову, у Д. Цанкова були в надлишку [563, с. 187]. Останній міг критично мислити, прагматично підходити до будь-якого питання. Борець за темпераментом, що мав глибокий демократичний інстинкт, був справжньою людиною Відродження [563, с. 188]. Після турецької служби Д. Цанков набув безцінного адміністративного досвіду, якого були позбавлені його колеги. Навички, отримані на службі в Константинополі, згодилися політикові вже в перші дні роботи уряду.

Голова уряду відразу опинився перед низкою проблем молодій державі. Свою програму ліберали виклали в газеті «Независимост». Д. Цанков був конституціоналістом, головна мета якого полягала в «правильній організації суспільства на основі Конституції» [110, л. 29]. Все, що суперечило основному закону, мало бути виключено з політичних дій [161]. Для реалізації своїх ідей прем'єр-міністр пропонував зайнятися удосконаленням адміністративного апарату, приділити належну увагу освіті, реформувати судову систему, створити військову потугу, взяти під контроль економічні питання.

Д. Цанков вважав, що, передусім, необхідно застосовувати різні заходи, спрямовані на зміцнення і внутрішню стабілізацію Князівства. Але державна скарбниця була порожньою через нерегулярні податкові надходження. Тому уряд встановив нові терміни оподаткування в три етапи: перша третина десятини мала бути зібрана до 1 серпня 1880 р., друга – до 1 листопада 1880 р., а третя – до 1 березня 1881 р. [175] Ідею законопроекту підтримали депутати, що знайшло відображення у відповідному указі № 226 від 23 травня 1880 р. У результаті ситуація з податками покращилась, але на другій сесії Других народних зборів було прийнято рішення замінити натуральну десятину грошовою [175].

Надходження в князівську скарбницю виявилися недостатніми. Тоді ліберали провели ще низку змін у системі оподаткування. Для стабілізації фінансового положення країни також був ухвалений Закон про скасування болгарських грошових знаків. Лев затверджувався основною грошовою валютою. З дня ухвалення закону, 2 червня 1880 р., урядові, муніципальні й інші органи влади були зобов'язані видавати документи за леви і стотинки, а не як раніше – за франки і сантими [175].

Політика уряду Д. Цанкова у сфері оподаткування була спрямована на стабілізацію фінансів Князівства. Проте вона до певної міри розчарувала народні маси, оскільки в ході передвиборчої кампанії ліберали обіцяли

скоротити і навіть скасувати деякі податки. Але це не уявлялося Д. Цанкову можливим на цьому етапі реформ.

З метою розвитку широких торгових зв'язків зі Східною Румелією і Македонією, за пропозицією П. Каравелова новий уряд ухвалив: тютюнові вироби і алкогольні напої оподатковуватимуться у вказаних областях нарівні з іншою іноземною продукцією, що ввозиться в Князівство. Д. Цанков не вважав, що ці нововведення були в інтересах держави, проте не критикував пропозиції міністра фінансів. П. Каравелов концентрувався на питаннях фінансової стабілізації країни, Д. Цанков же розцінював дії міністра фінансів як недалекоглядні кроки, які суперечать основній зовнішньополітичній меті лібералів, – об'єднання усього болгарського народу.

Важливим залишалось вирішення проблеми поземельних стосунків. Свого часу перший Голова Ради міністрів Князівства Т. Бурмов створив комісії, які мали регулювати усі процеси в цій сфері. Прибічники Д. Цанкова заявили, що це питання знаходиться в компетенції Народних зборів. Відповідно до указу № 160, на підставі урядового рішення від 6 квітня 1880 р., комітети комісій закривалися, передаючи усі справи до районних судів [175]. Таким чином, уряд заклав основу для подальших обговорень аграрного питання на рівні Народних зборів.

Нова влада активно займалась проблемами біженців з Македонії і Фракії. Постановою Міністерства внутрішніх справ № 238 виділялось 100 000 франків на їх розміщення. У цьому ж указі було передбачено, що біженцям слід давати їжу до початку робочого дня [176]. З метою розробки проєктів по темі реабілітації біженців був сформований окремий комітет. До його складу увійшли ліберали В. Стоянов і Н. Даскалов на чолі з головою П. Славейковим [176].

Складним залишалось питання по землі, яка знаходилася у власності турок. Народні представники отримали низку петицій від болгарських селян, які стверджували, що частина сільських земель була захоплена мусульманами незаконним шляхом. Проте законодавство Османської імперії

допускало створення ферм (чифліків) площею від 125 до 300 акрів землі. З метою вирішення проблеми була сформована окрема комісія для роз'яснення цього питання. До її складу комісії увійшли міністр народної освіти М. Сарафов і чеський історик, який у той час знаходився на службі у молодій Болгарській державі К. Іречек. За підсумком виконаної роботи комісія надала рапорт, у якому прописувалась заборона продажу заселених земель до розробки Народними зборами відповідного акту. 24 листопада 1880 р. був ухвалений закон, який допускав поділ земель серед безземельних фермерів з метою знищення великого землеволодіння. У доповненні до закону був ухвалений ще один закон відносно турецьких і черкеських земель, згідно з яким усі загарбані колись землі поверталися селянам [176].

Забігаючи наперед, слід сказати, що тільки 24 лютого 1881 р. на чолі з Д. Цанковим була створена комісія, відповідальна за виконання вищезазначених законів. Проте до перевероту 27 квітня комісія встигла вирішити земельне питання в чотирьох селах. За ініціативою голови комісії були обговорені й інші проблеми в аграрній сфері: питання відносно татарських земель; визначення територій приватних, вакіфських, громадських і урядових лісів; розміщення переселенців, що прибували у Князівстві та ін. Водночас уряд Д. Цанкова пропонував впровадження сільськогосподарської техніки у великі господарства, використання землі, віддаленої від сіл, людьми, які погоджувалися створювати тимчасові садиби (чифліки) тощо.

Аграрне питання в той період було дуже актуальним, оскільки більшість болгар займалися землеробством і саме від цього, на думку Д. Цанкова, багато в чому залежав економічний стан Князівства.

Таким чином, ліберальний уряд проводив послідовну аграрну політику. Проте передвиборчі обіцянки безкоштовно «роздати» «турецькі» і вільні землі болгарам залишилися нездійсненими. Порожні обіцянки негативно вплинули на авторитет «цанковістів».

Новий уряд також підготував законопроекти з питань адміністративного устрою держави. На першому засіданні Других Звичайних народних зборів був затверджений закон про новий територіальний поділ, відповідно до якого губернії скасовувалися, а округи переходили під безпосереднє підпорядкування уряду. У свою чергу, округи ділилися на околії (первинні і вторинні) [175]. Таким чином, Князівство тепер складалося з 21 округу. Після поділу на околії, за пропозицією Д. Цанкова, Міністерство внутрішніх справ звернулося до усіх окружних голів з циркулярним листом з метою зібрати інформацію, чи мало місце бути розділенню на околії, чи необхідно перемістити деякі їхні центри, або існували які-небудь негативні наслідки подібного розмежування та ін. За підсумками опитувань вісім околії були скасовані, щоб «не робити непотрібних витрат» [177].

Украй важливими для Д. Цанкова було вирішення соціальних проблем. 21 травня 1880 р. був ухвалений закон [175], що засновував статистичне бюро з метою зберігання найбільш точних даних в усіх спектрах громадського життя. У 1880 р. в Князівстві провели перепис населення [175]. Окремий закон передбачав поліпшення положення бідних болгар, що брали участь в політичних рухах за звільнення Болгарії з-під османського ярма. Борці за визволення, котрі не мали землі, отримали право на земельну ділянку. У кого земля була – можна було розраховувати на одноразову грошову виплату. Тим категоріям громадян, які були повністю або частково непрацездатними, держава пропонувала довічну фінансову допомогу у розмірі 100–300 франків щорічно. Також Народні збори ухвалили виборчий закон, відповідно до якого усі громадяни Болгарського Князівства мали право обирати і бути обраними.

Перед новим урядом стояла низка проблем у сфері зовнішньої політики. Необхідно було завоювати довіру європейських держав. Найбільш складним видавалося налагодження стосунків з Австрією. Великі сили зустріли нове керівництво Князівства досить насторожено [437, с. 205]. Ліберали асоціювалися з політичною силою, яка прагне знищити Берлінський договір,

про що неодноразово писали у віденських газетах. Наприклад, в популярній віденській газеті «Neue Freie Presse» ліберальна партія називалася панболгарською, метою якої було об'єднання усіх болгар до Егейського моря. Тому австрійці вбачали в ліберальному уряді загрозу для спокою Європи. Окрім цього, Австрія мала власний інтерес щодо Македонії.

У зовнішній політиці ліберали дотримувалися єдиної думки: «Наша політика має бути одна, а саме така, яка прагне звільнити та об'єднати весь болгарський народ. Відповідно до цього і тільки відповідно до цього мають бути налагоджені усі наші відносини з великими державами, у тому числі з сусідніми народами» [175]. У своїх пріоритетах Цанков виділяв необхідність наявності дружніх стосунків з сусідами, в першу чергу, слов'янськими країнами. Окремим пунктом була обмовка про Сербію: «досягнення зближення з Сербією, усунення непорозумінь» між двома державами з метою формування основи для створення єдиного балканського союзу [175].

Незважаючи на значні досягнення у внутрішній політиці за короткий час і визначення інтересів в зовнішньополітичних питаннях, протистояння між двома лідерами партії, Д. Цанковим і П. Каравеловим, посилювалося. Боротьба двох керівників за прем'єрське місце закінчилася перемогою П. Каравелова. Почався складний період політичних розбіжностей. У цей час на місцевих виборах в Софії в червні 1880 р. великий успіх мала Консервативна партія. Ліберали поступово стали здавати свої позиції. Самі партійці помічали, що між міністрами їх партії немає солідарності.

Д. Д. Цанков і його однодумці мали на меті надати Конституції «демократичного духу». За його ініціативою в друкованому органі лібералів було опубліковано кілька статей під назвою «Наша Конституція», де пропонувалися зміни деяких статей основного закону. Прибічники Цанкова пропонували скасувати право князя на розпуск народного представництва, визначити призначення міністрів не князем, а шляхом обрання і призначення Народними зборами. На кожних Зборах необхідно було затверджувати склад міністерств, тобто за необхідності обирати нових міністрів або ж залишати

старих. Кожні 3–5 років на Великих народних зборах слід було переглядати Конституцію. Супротивники ліберального уряду різко реагували на подібні пропозиції. Консерватори вважали програму урядової партії наївною і провальною. Критика опонентів підривала авторитет як Д. Цанкова, так і П. Каравелова.

До відкриття осінньої сесії Народних зборів популярність ліберального уряду значно знизилася. Серед партійних представників почалася запекла боротьба. Незважаючи на спроби консерваторів створити перешкоди роботі депутатів, ліберали підняли питання про «законодавчі повноваження», наданих уряду народним представництвом. Воно зводилось до того, що уряд міг затверджувати закони між зборами народних представників. Проте існувала обмовка, що така схема працюватиме в одному випадку: якщо на чолі уряду знаходитиметься П. Каравелов. У газеті «Независимост» пояснювалася позиція лібералів: на думку уряду, в цьому акті Народних зборів не було нічого неконституційного, оскільки доручення поширювалося тільки на Міністерство внутрішніх справ. Д. Цанков очолив вказане міністерство всього за декілька днів до закриття зборів. Тому у нього не було часу підготувати законопроекти [177].

Уряд Д. Цанкова діяв обережно і стримано у своїй політиці. Він відмовився відкрито сприяти революційному рухові в Східній Румелії, який планував підтримати болгарський князь з метою приєднання цієї області до Князівства. Понад усе Цанков піклувався обмеження витрат. Первинне ігнорування листів А. Баттенберга із запрошенням стати на чолі Ради міністрів, бережлива політика і твердий намір триматися меж встановленого парламентом бюджету викликали невдоволення князя. Особисті вороги Цанкова були найближчими радниками Баттенберга. Д. Греков, Г. Начович, К. Стоїлов постійно критикували діяльність чинного уряду. Тому князь чекав випадку, щоб відправити у відставку впертого та принципового політика.

Реконструкція уряду сталася в листопаді 1880 р. Однією з головних причин був дипломатичний скандал з питання судноплавства по Дунаю. В

процесі роботи Дунайської комісії у складі представників австро-угорського і болгарського урядів Д. Цанков виступив проти складеного у Відні проєкту судноплавства по Дунаю, хоча цей проєкт був заздалегідь схвалений А. Баттенбергом. Це викликало невдоволення низки країн [465, с. 37]. Австрійський консул склав скаргу на болгарського представника, звинувачуючи при цьому Голову Ради міністрів Д. Цанкова: буцімто саме той дав болгарському делегатові інструкції діяти всупереч угоді. Князь Александр зажадав, щоб Д. Цанков подав у відставку. Головою став П. Каравелов, а Д. Цанков подав у відставку. Головою став П. Каравелов, Д. Цанков обійняв посаду міністра внутрішніх справ.

П. Каравелов узяв в руки усі головні важелі управління державою. Він став Головою Ради міністрів, міністром фінансів і тимчасово виконуючим обов'язки міністра правосуддя. Змінивши прем'єра з педантичного Д. Цанкова на молодого П. Каравелова, болгарський князь накликав на себе незадоволення громадськості. Ймовірно, Каравелову не вистачало того досвіду, який був у Цанкова. Він був менш дисциплінований і більше схильний до ролі народного трибуна і агітатора, аніж до відповідального та послідовного виконання своїх обов'язків як голови виконавчої влади.

Після закінчення правління однопартійного ліберального уряду ситуація для правлячої партії складалася не кращим чином. Розбрати між лідерами Ліберальної партії тривали. Навкруги Д. Цанкова консолідувався все ширше коло однодумців. У П. Каравелова ж назрівав конфлікт з князем і військовим міністром генералом Ернротом. Чутки про внутрішньоурядову кризу підтримували опоненти лібералів. Після поїздки А. Баттенберга в Санкт-Петербург на поховання імператора Александра II, болгарський князь переконався у відсутності російської лояльності Росії до кабінету Каравелова і вирішив змінити систему влади.

7 квітня 1881 р. Александр Баттенберг організував державний переворот і сформував новий уряд. Кабінет міністрів складався переважно з росіян, оскільки, здебільшого, саме завдяки підтримки Санкт-Петербурга,

Баттенберг зміг добитися своєї мети і стати князем. Зі встановленням так званого режиму надзвичайних повноважень в країні почав складатися жорсткий поліцейський режим, внаслідок чого була посилена цензура, а представники опозиційних сил переслідувалися. Деякі лідери Ліберальної партії Болгарії емігрували.

Д. Цанков вважав, що діяльність російських чиновників була самовільною. 25 травня 1881 р. він написав листа дипломатичному агенту і Генеральному консулу в Болгарії М. Хитрово. Після вдячності російському народові політик вказав на низку заходів, проведених А. Баттенбергом за місяць після прокламації 27 квітня 1881 р. і назвав їх антиконституційними [3, л. 5]. Після цього листа на Драгана Цанкова було заведено судову справу, а сам обвинувачений повинен мав знаходитися під наглядом поліції [177]. Політика звинуватили в «неповазі Його Високості і лихослів'ю на адресу дипломатичного агента» [3, л. 5]. У лютому 1882 р. в Софії пройшли мітинги прибічників лібералів, внаслідок чого Драган Цанков був інтернований в місто Враца без права виїзду за межі міста.

Таким чином, 26 березня 1880 р. був утворений гомогенний ліберальний уряд на чолі з Д. Цанковим, який постав перед лицем безлічі внутрішньополітичних проблем і зовнішньополітичних завдань молодій державі. За досить короткий час уряд Д. Цанкова підготував і провів через Народні збори декілька важливих законопроектів, які були спрямовані, передусім, на фінансово-економічну стабілізацію Болгарії. Трохи більше, ніж за півроку, змінилися система оподаткування і територіальний поділ Князівства, була закладена основа для вирішення земельного питання, піднято питання освіти, почали повноцінно використовуватися природні ресурси та ін. За дві сесії народні представники проголосували за 47 законів. З них 27 – у сфері фінансів, 6 – у сфері юстиції, 5 – у внутрішніх справах, 5 – у військовій справі, 2 – у сфері освіти і 2 – у сфері закордонних справ [178]. До розробки більшості з них особисто долучився прем'єр-міністр.

Д. Цанков був конституціоналістом, який боровся за створення системи широкого самоврядування як гарантії національної свободи, всенародної освіти і справедливого розподілу податків. Програмні документи партії показують хороше знання потреб та інтересів Князівства і болгарського народу. Уряд на чолі з Д. Цанковим досяг багато чого у сфері внутрішньої політики, але він також здійснював деякі вчинки, які поступово вели до поглиблення протиріч серед представників Ліберальної партії.

Поступове зниження рівня популярності і авторитету Ради міністрів та її голови стало наслідком невиконаних передвиборних обіцянок із земельного питання. Розбіжності між однопартійцями і натягнуті стосунки з князем негативно відбилися спочатку на ефективності роботи уряду, а потім стали головними причинами відставки кабінету Д. Цанкова.

Пізніше ліберали виділили помилки в роботі уряду. Представники Ліберальної партії звинуватили в усіх значних невдачах міністерств Д. Цанкова, аргументуючи тим, що саме він, як Голова уряду, мав більше усіх повноважень. Політик спокійно сприйняв критику, оскільки це був безцінний досвід державного управління, який допоміг створити власне політичне угруповання – «цанковістів». Він зміг консолідувати оточення з однодумців, спільно з якими заклав основу для формування багатопартійної системи Болгарії, закріпивши в політичному спектрі країни політичну силу «поміrkованих» лібералів.

Проте в результаті агітації проти диктатури князя і виступів за відновлення Тирновської конституції Д. Цанков був заарештований та ізольований на два роки. Такі заходи нового уряду лише підтримували популярність політика серед болгар. До того ж, інші лідери Ліберальної партії, П. Каравелов і П. Славейков, переїхавши в Східну Румелію, змогли налагодити видання газети «Независимост», розгорнувши агітацію проти «режиму повноважень» А. Баттенберга.

3.3. Опозиціонер і партійний лідер.

Через арешт діяльність Д. Цанкова деякий час була паралізована і обмежувалась листуванням зі своїми прихильниками задля збереження цілісності угруповання ідейно близьких соратників.

Упродовж 1881–1882 рр. лідери Ліберальної партії розробляли політичну програму [75, л. 23], яка була прийнята 20 січня 1882 р. Ще в період обговорення головного партійного документу Д. Цанков розставив наголоси в майбутніх діях своїх однодумців: необхідно створити коаліційний уряд для підготовки перегляду Конституції Великими Народними зборами. Тобто, частина Ліберальної партії, заради свого повернення до влади, погоджувалася на внесення поправок в Тирновську конституцію. Проте частина партійців планувала співпрацювати з князем. Розбіжності в цьому принциповому питанні спровокували розкол серед «цанковістів».

У 1883 р. між князем А. Баттенбергом і російськими генералами стався конфлікт з приводу будівництва залізниці в Болгарському князівстві. За підтримки консерваторів, князь планував втілити в життя австрійський проєкт будівництва залізниці Цариброд-Вакарел. Російський генерал Л. Н. Соколов та міністр оборони й голова Ради міністрів барон О. В. Каульбарс розраховували будувати залізницю по лінії Софія-Русе за російським проєктом. Конфлікт між князем і російськими генералами активно наростав [370, с. 179]. Знаходячись в конфронтації з консерваторами, російські генерали стали налагоджувати стосунки з Д. Цанковим [370, с. 180]

А. Баттенберг втратив підтримку Росії і знав, що консерватори не мали широкої популярності серед болгарського населення. Тому, скориставшись розколом у лавах Ліберальної партії, спробував перетворити «цанковістів» на своїх прибічників, щоб з їх допомогою отримати більшість у ВНЗ.

У серпні 1883 р. А. Баттенберг розпочав переговори з лібералами. Д. Цанкова звільнили з-під варті. 8 серпня відбулася зустріч, на якій представники Консервативної і частини Ліберальної партії підписали документ під назвою «Угода про примирення двох партій». Основні цілі обох

політичних сил полягали в усуненні від влади ліволіберальної партії і формуванні єдиного уряду з рівною кількістю представників від «поміrkованих» лібералів і консерваторів [5, л. 37]. Відповідно до цього документу, обидві партії погодилися використати усі можливі законні заходи для відновлення конституційного режиму в Князівстві (що було головним ідейним пріоритетом Д. Цанкова). Серед засобів виділялися: швидке скликання ВНЗ з метою перегляду Конституції, коаліційного уряду, в якому будуть представники обох партій, єдиного проєкту та ін. Консерватори ж домагалися усунення російських генералів від управління країною і ратифікації австрійського проєкту будівництва залізниці Цариброд-Вакарел [105, л. 9]. Тому це мав бути взаємовигідний союз.

«Угода про примирення» була неоднозначно зустрінута лібералами і лише посилила розкол серед них. 9 серпня 1883 р. у будинку Д. Цанкова відбулися збори партії з близько 30 учасниками [355, с. 39]. Частина лібералів убачала можливу загрозу відновленню Тирновської конституції в результаті співпраці з консерваторами. Але, незважаючи на внутрішньопартійні розбіжності, це був переломний момент для «цанковістів», оскільки на цьому етапі почала формуватись ще одна, третя, політична сила – «поміrkовані» ліберали на чолі в Драганом Цанковим.

30 серпня 1883 р. А. Баттенберг оприлюднив маніфест, в якому йшлося про створення комісії з представників консерваторів і лібералів для розробки нового проєкту Основного закону до початку засідання Великих Народних Зборів. Водночас князь вів переговори з лідером Ліберальної партії Д. Цанковим про альянс між усіма політичними силами країни для підготовки проєкту і подальшого перегляду Тирновської конституції.

На засіданні III Звичайних народних зборів Д. Цанков заявив про підтримку князя в питанні залізничного будівництва. Його угруповання зайняло позицію консерваторів в питанні їх протистояння з російськими генералами, а особисто Драган Цанков підтримав ідею А. Баттенберга усунути російських генералів від політичних справ у Князівстві.

Консерватори ж дали свою згоду на розпуск Державної ради і парламенту, а також відновлення Тирновської конституції.

6 вересня 1883 р. болгарський князь оприлюднив маніфест, згідно з яким Конституція відновлювалася, а термін дії режиму повноважень зменшувався і визначався до кінця поточного року. Д. Цанков відчував підтримку князя, який йшов на поступки лібералам, тому став рідше зустрічатися з російськими генералами і стриманіше висловлюватися у присутності російських міністрів [370, с. 191]. З іншого боку, у «цанковістів» почастишали зустрічі з консерваторами.

7 вересня був створений новий коаліційний кабінет міністрів, до складу якого увійшли три консерватори і три ліберали, серед яких був і Д. Цанков. Останній знову отримав посаду голови Ради міністрів Болгарії. Князь звільнив усіх російських представників. Лідер консерваторів Костянтин Стоїлов заявив, що Болгарія більше не потребує підтримки Росії. Проте Драган Цанков не був настільки категоричний. Безумовно, йому він хотів зберегти прихильність Баттенберга і консерваторів, але необхідно було врегулювати питання про статус російських офіцерів в Князівстві. Тому в Росію відрядили близького друг і соратника Д. Цанкова – М. Балабанова, котрий взяв участь в обговоренні умов підписання військової конвенції між Болгарським Князівством і Російською імперією [370, с. 195]. Після переговорів був підготовлений проєкт спеціального документу про положення російських офіцерів у Болгарії.

У листопаді 1883 р. російським урядом був відряджений військовий агент в Софію, флігель-ад'ютант барон М. В. Каульбарс, брат колишнього міністра О. Каульбарса. Д. Цанков підписав з бароном військову конвенцію, яка була схвалена А. Баттенбергом і російським урядом. Конвенція обмежила перебування російських офіцерів на болгарській службі трирічним терміном, визначаючи їх завдання виключно справами військової служби, забороняючи участь в яких-небудь політичних справах [370, с. 196]. Таким чином, завдяки розміреності і умінню лавірувати в складних ситуаціях, Цанков врегулював

протистояння з Санкт-Петербургом щодо статусу російських офіцерів у Болгарському князівстві.

5 грудня 1883 р. був розроблений спільний проект дій двох партій . У документі були окреслені основні проблемні сфери, які потребували першочергової трансформації: адміністративний устрій та судочинство, фінанси, землеробство, промисловість та ін. В церковному питанні Драган Цанков пропонував сприяти і допомагати Екзархату, наскільки це можливо [5, л. 30]. Вектор зовнішньої політики був орієнтований на розширення дипломатичної діяльності. Д. Цанков закликав відкрити агентства в Санкт-Петербурзі, Відні, Берліні і Лондоні. Таким чином, лідер «поміркованих» лібералів зміг переконати консерваторів і князя з деяких питань, зокрема, відносно підтримки Екзархату і налагодження дипломатичних відносин з Росією.

Опозицію в цей час склали ліберали на чолі з П. Славейковим і П. Каравеловим. Останній був вороже налаштований після того, як Цанков не запросив його до Ради міністрів. Очолюване ним політичне угруповання називали «непримиренні». Лідери опозиції виступали проти запропонованих консерваторами реформ державного управління. Результатом діяльності опозиції стала відставка міністрів-консерваторів 24 грудня 1883 р. 1 січня 1884 р. було сформовано новий уряд на чолі з Драганом Цанковим. Таким чином, після відставки керманічів Консервативної партії К. Стоїлова і Г. Начовича коаліція між лібералами і консерваторами припинила своє існування. На початку 1884 р. Народні збори були розпущені.

Одночасно навколо Д. Цанкова групується частина лібералів, що не погоджуються з політичними позиціями П. Каравелова. Використовуючи методологію аналізу партій М. Дюверже, можна зробити певні висновки стосовно угруповання «цанковістів». Прихильники Д. Цанкова відкололися від Ліберальної партії та сформували додаткову політичну силу в Князівстві. На початку свого зародження це була кадрова партія, що існувала за рахунок добровільних внесків членів партії, пізніше – спонсорів та особистої

підтримки лідера. Але декількома роками пізніше «цанковістів» можна віднести до масової [293, с. 117]. Реальна влада в такій партії належала одній людині – Д. Цанкову. «Помірковані» були представниками прямої вертикальної структури партії [293, с. 47, 92], в якій майже всі політичні процеси були централізованими та мали декілька структурних елементів.

Наступним переломним моментом в політичному житті Д. Цанкова і його партії стали чергові парламентські вибори 1884 р., які заклали основу для початку перегрупування політичних сил в Князівстві. Ліберальна партія остаточно розпалася на два угруповання з окремими ідейними лідерами – П. Каравеловим і Д. Цанковим. У парламенті «цанковісти» отримали 37 місць [418, с. 89]. Їх фракція за чисельністю перевищувала число місць «каравелістів» – 26 [418, с. 89]. Проте останніх підтримала значна частина позапартійних депутатів IV Звичайних народних зборів, завдяки чому 30 червня 1884 р. новому прем'єрові П. Каравелову вдалося сформувати кабінет міністрів зі своїх прибічників.

Щоб пристосуватися до нових політичних умов і дістатися до важелів влади, Д. Цанков вирішив знову взяти курс на примирення з консерваторами. 6 жовтня 1884 р. після довгих переговорів було підписано «Виклад умов примирення між Консервативною і Ліберальною партіями у внутрішній і зовнішній політиці Болгарії», підготовлене Д. Цанковим. Підписання такого документу і створення політичного альянсу мало в основі загальний інтерес: усунення від влади «радикального» уряду П. Каравелова. «Цанковісти» домовилися з консерваторами в перспективі створити змішаний кабінет міністрів з рівним числом представників двох партій. На зборах партій лідери обох політичних сил розробили стратегію боротьби за внесення змін до Тирновської конституції і обговорили зовнішньополітичний вектор. Д. Цанков вважав, що Основний закон повинен базуватися на проєкті Дондукова-Корсакова 1879 р. [294, с. 39]

Таким чином, спільно з Народною консервативною партією «помірковані» ліберали розробили проєкт політичної програми. Драган

Цанков підтримав ідею централізації влади, яка, на думку двох партій, повинна була сприяти стабільності держави.

У середовищі лібералів виникла ідея примирення трьох партій. 10 жовтня 1884 р. у будинку Д. Цанкова відбулася зустріч представників трьох політичних сил країни: «цанковістів», «каравелістів» («непримирених») і консерваторів [418, с. 91]. Були визначені умови альянсу: примирення трьох політичних сил діятиме увесь час, поки триває робота діючих Народних зборів; уряд повинен складатися з рівної кількості представників від трьох партій та діяти у рамках Тирновської конституції. Г. Начович запропонував підписати договір про союз між трьома партіями. Але представник «каравелістів» в особі С. Стамболова від пропозиції об'єднаної опозиції відмовився, посилаючись на те, що дипломатичний агент Санкт-Петербурга проти цього альянсу. А для лівих лібералів було вкрай важливим зберегти добрі відносини з Росією. Спроби вплинути на ситуацію А. Баттенберга, зацікавленого в трьохсторонньому союзі, виявилися марними. А зусилля Д. Цанкова потрапити в кабінет міністрів і вплинути на внесення поправок в Конституцію зазнали невдачі.

Лідер лівих лібералів, прем'єр-міністр П. Каравелов, продовжував проводити політику, орієнтовану на зближення з Росією. Уряд реалізував програму по збільшенню військового бюджету Болгарії і будівництва вигідної для Російської імперії залізниці [284, с. 13]. Д. Цанков же засуджував дії уряду П. Каравелова, називаючи його керівника «зрадником і шпигуном» [46, л. 32].

Наприкінці січня 1885 р. серед однодумців Д. Цанкова дозріла ідея нового союзу з Народною консервативною партією шляхом створення спільного комітету. Цанков пропонував утворити його з шести членів, а також об'єднати газети «Средец» і «Вітчизна» в один друкований орган. Крім того, розглядалося питання можливої назви об'єднаної політичної сили. Було запропоновано декілька варіантів: «ревізіоністи», «конституціоналісти», «патріотичний союз» та ін. [46, л. 32]

У лютому 1885 р. лідери двох партій звернулися до представників своїх політичних сил в провінціях з пропозицією створювати спільні організації. Одночасно був сформований об'єднаний Центральний комітет. До його складу увійшло 8 людей: голова – Д. Цанков і сім членів – Д. Греков, К. Стоїлов, К. Помянов, М. Балабанов, Н. Стойчев, П. Горбанова, Х. Стоянова [46, л. 32]. В оприлюдненому 18 лютого «Заклику до зближення двох партій» [46, л. 50] акцентувалася увага на тому, що протистояння між політичними силами стало головною причиною кризи в Князівстві. Тому лідери обох партій заявили про відсутність сенсу у боротьбі консерваторів і «поміркованих» лібералів та готовність до примирення.

Д. Цанков особисто розробив проект програми майбутньої політичної сили, серед головних цілей виділивши підвищення рівня авторитету і престижу влади в очах болгарського народу й забезпечення законності в державі. На думку Цанкова, розроблена ним програма мала стати гарантією успішної спільної роботи політичних партій. Проте цей документ викликав зворотний ефект. Річ у тому, що про необхідність внесення змін до Основного закону Князівства в проекті не було ані слова. Тобто, щоб не вступати в конфлікт з князем, ні лідер консерваторів, ні лідер «поміркованих» лібералів не заявили про вимогу конкретних змін до Конституції. Це викликало крайнє невдоволення частини консерваторів, що негативно відобразилося на співпраці двох партій.

Окремим пунктом в документі формулювалися зовнішньополітичні пріоритети. Об'єднана опозиція з цього приводу звернулася до А. Баттенберга. Зокрема, Д. Цанков вважав необхідним розвиток стосунків з Росією. Альянс пропонував вибудовувати відносини з Санкт-Петербургом на основі довіри і чесності [5, л. 4]. Окрім цього, консерватори і «помірковані» ліберали вважали вкрай важливим налагодження і підтримку міцних зв'язків з іншими балканськими країнами, передусім, з Сербією [5, л. 5].

Опозиція намагалася не конфліктувати з князем, а навпаки – заручитися його підтримкою. Тому в березні 1885 р. Д. Цанков, спільно з Н. Сукнаровим

і К. Стоїловим звернувся з листом до А. Баттенберга. Представники партій просили підтримки конституційного режиму і законності в державі для припинення міжпартійної боротьби.

Після звернення до князя, процес оформлення політичного союзу між «поміркованими» лібералами і консерваторами завершився. Його лідери політичних сил розробили спільну політичну програму і домоглися підтримки голови держави. Д. Цанков виступав за посилення влади князя і зовнішньополітичну орієнтацію на Російську імперію.

Проте співпраця двох партій виявилася не довгою. У квітні-березні 1885 р. в газеті лібералів «Средец» почали з'являтися статті з критикою князя. Так, в номері від 21 травня А. Баттенберг був звинувачений в непослідовній зовнішній політиці, яка привела до погіршення стосунків з Санкт-Петербургом. Консерватори ж продовжували підтримувати князя. Після декількох звинувачень Баттенберга Цанковим лідер консервативної партії заявив про можливу ліквідацію альянсу з «поміркованими». Консерватори, ймовірно, не планували псувати стосунки з головою Князівства.

У зв'язку з погіршенням стосунків з консерваторами, Д. Цанков мав намір налагодити відносини з лівими лібералами. 31 травня 1885 р. сталася зустріч між Цанковим, Каравеловим і Стамболовим, на якій прозвучали ідеї щодо примирення князя з Росією. Проте це зовсім не означало об'єднання в єдину Ліберальну партію. Більше того, серед «цанковістів» з'явилися такі, що бажали створити незалежну від Д. Цанкова партію. Проте багато однодумців підтримували лідера «поміркованих» в питаннях зовнішньої політики, тому розколу серед «цанковістів» не сталося.

Переговори з «каравелістами» і міжпартійні розбрати ще більше зіпсували стосунки «поміркованих» лібералів з консерваторами. Після заяви Драгана Цанкова: «Якщо князь не може примиритися з Росією, то його треба прибрати», співпраця з консерваторами досягла свого логічного завершення. У липні 1885 р. коаліція «цанковістів» і консерваторів розпалася.

Болгарія переживала важливий історичний період. 2 вересня 1885 р. в Східній Румелії почалося озброєне повстання [596]. 6 вересня Румелійський уряд було повалено і проголошено Об'єднання Східної Румелії і Князівства Болгарії [105, с. 444]. Було утворено тимчасовий уряд. Революціонер З. Стоянов надіслав телеграму князеві Александру I Баттенбергу в Пловдив і закликав його узяти владу в регіоні в свої руки. Спеціальним маніфестом болгарський князь затвердив приєднання області. Це було очевидним порушенням Берлінського трактату.

Ще в січні 1879 р. в м. Пловдив на чолі з Д. Цанковим був створений Центральний комітет Південної Болгарії. До складу комітету увійшли священник Г. Тілев, відомий болгарський суспільно-політичний діяч К. Велічков і однодумець, а також майбутній зять Д. Цанкова А. Людсканов [596].

Російська імперія була зацікавлена в завоювання сфери впливу в регіоні, але не мала союзників на Балканському півострові. Крім того, Росія не могла відкрито організувати підготовку повстанців. Ситуація на міжнародній арені була напруженою. Під тиском великих держав Санкт-Петербурга доводилося дотримуватися встановленого Берлінським конгресом порядку. Залишалося розраховувати на контакти з болгарськими русофілами, зокрема, Д. Цанковим. Останній підтримував зв'язок з російським воєначальником генералом М. Скобелевим, за рекомендаціями якого Центральний комітет в Пловдиві створив спеціальне товариство, яке проводило масове військово-навчання місцевого населення [596]. Росія забезпечувала товариство зброєю і присилала військових інструкторів [596]. З цього і розпочалася підготовка до майбутнього опору турецьким гарнізонам в 1885 р.

Перебуваючи при владі в 1880 р., Д. Цанков підтримував соратників у Східній Румелії. У квітні 1880 р. в Софію прибули представники Постійного комітету – К. Велічков і Д. Наумов – для зустрічі з головою уряду. Спільно з прем'єром Цанковим була обговорена програма загальних дій, за яких «дві

Болгарії вживуть рішучі заходи для швидкого возз'єднання їхнього народу» [500, с. 15].

За вказівкою А. Баттенберга була організована місія в Лондон на чолі з болгарським дипломатом С. Панаретовим з метою з'ясувати реакцію Англії на можливе об'єднання Болгарії. Ліберальний уряд не притягувався до цієї акції і продовжував вести послідовну русофільську політику. У червні 1880 р. Народні збори ухвалили закон з питання народного ополчення на основі обговореної з представниками Постійного комітету програми. Закон спотворював первинні цілі і надавав народному ополченню інший сенс, а саме: ополчення створювалося як засіб захисту політичних інтересів в області [596]. З іншого боку, Цанков повідомив грецькому консулу, що у разі Будь-яких зіткнень Греції і Туреччини, Болгарія також втрутиться.

Активніше в національному питанні проявляли себе консерватори. Чеський історик Й. Їречек, який в той період перебував на службі у Болгарського князівства, так згадував про діяльність уряду: «Міністерство закордонних справ ні за часів Балабанова, ні Начовича, ні Цанкова не мало зносин і особистих зв'язків з Румелією і Македонією».

Будучи прем'єр-міністром в 1884 р., Д. Цанков підтримував контакти з членами Постійного комітету, проте останні не стали звертатися до голови уряду особисто. У березні 1884 р. К. Велічков попросив голову Болгарського національного банку І. Є. Гешева з'ясувати думку уряду щодо діяльності активістів в Східній Румелії. Пропозиція застосувати силу при зіткненні була зустрінута правлячими кругами з обмовками. Д. Цанков розраховував на підтримку Санкт-Петербурга. Але в той період відносини між Александром Баттенбергом і Александром III загострилися. У квітні 1884 р. Голова Постійного комітету І. С. Гешев відправився в Лондон, Відень і Париж з метою представити ідею об'єднання перед європейськими державами. Напередодні Цанков зустрівся з ним, обговорив програму і забезпечив представників комітету фінансами [499]. Європа прохолодно зустріла озвучені ідеї, але активісти Пловдива встигли видати листи з

підписами населення 8 міст і 360 сіл, у яких описувалося скрутне становище людей в області.

На момент вирішальної підготовки проголошення об'єднання Санкт-Петербург мав напружені відносини з болгарським князем. Крім того, Росія була зайнята кризою в Середній Азії. Також Санкт-Петербург виявляв зацікавленість до режиму Чорноморських проток, плануючи досягти своєї мети мирним шляхом, уклавши союз з Туреччиною. Тому Росія бажала уникнути участі у військовій подіях, продемонструвавши лояльність по відношенню до Порти. А. Баттенберг мав зустріч з міністром закордонних справ Росії М. К. Гірсом, під час якої був попереджений про прагнення великих сил зберегти на Балканах статус-кво. Князь запевнив Гірса у тому, що Болгарія не робитиме ніяких дій, не повідомивши його. Проте, на свій ризик, не розраховуючи на міжнародну допомогу, Баттенберг вирішив очолити рух за об'єднання. Як прибічник Росії, Д. Цанков не міг обіцяти пряму допомогу руху, проте неофіційно на зустрічах з представниками Постійного комітету обговорював програму повстанців. Користуючись ситуацією, він всіляко критикував князя. Так, на зустрічах з російськими агентами, Цанков неодноразово доводив необхідність прибрати Баттенберга, оскільки Болгарія не може, за його словами, розвиватися на чолі з цим князем [351, с. 58].

Офіційна ж позиція Ліберальної партії була дещо розмитою. У своєму друкованому органі ліберали часто писали про важке життя болгар в Східній Румелії [207]. З одного боку, вони захоплювалися патріотизмом учасників руху і заявляли, що останні захищають загальнонародні інтереси. З іншого боку, висловлювали деякі побоювання, що в результаті повстанських акцій може постраждати як населення Східної Румелії, так і увесь болгарський народ [207].

Таким чином, упродовж 1883–1885 рр. «помірковані» ліберали на чолі з Д. Цанковим кілька разів створювали коаліцію з консерваторами. Головним чином, союз оформлявся зі спільною метою – домогтися влади для

можливості вирішувати важливі для своєї партії і країни завдання. Спочатку «цанковісти» планували боротися за внесення змін до Тирновської конституції. Політична ситуація в країні склалась якнайкраще для лідера «поміркованих». Через низький рівень популярності консерваторів серед болгар, князь А. Баттенберг був вимушений вести діалог з Д. Цанковим. Останній почав активну боротьбу за відновлення конституційного режиму в Князівстві. Драган Цанков зміг домовитися з консерваторами в питанні відновлення Конституції. Основний закон знову набув чинності, а термін дії «режиму повноважень» зменшувався і визначався до кінця поточного року. Також лідер «цанковістів» урегулював проблему статусу російських військових у Болгарії. Цанков особисто готував політичні проекти альянсів, в яких наголошував не лише на фінансово-економічних проблемах, але і на питаннях підтримки Екзарха і необхідності налагодження дипломатичних стосунків з Російською імперією.

Перший час лідер «поміркованих» лібералів міг лавірувати між князем і консерваторами. Проте, досягнувши відновлення Конституції і більшої популярності серед болгар різних прошарків населення, Цанков став рідше заявляти про вимоги вносити поправки в Основний закон. Йому доводилося маневрувати між опонентами, союзниками, князем і російським урядом. Приділяючи значну частину уваги пошуку компромісів між різними силами, Д. Цанков іноді жертвував власними принципами, намагаючись «утриматися на плаву». Тому можна говорити про те, що на цьому етапі існування «поміркованих» лібералів для Цанкова ідеологія була вторинною. Проте з часом в заявах щодо зовнішньої політики очільник «цанковістів» став більш принциповим, різким і послідовним, внаслідок чого погіршувалися стосунки як з консерваторами, так і з князем.

Від консерваторів Д. Цанкову вдалося перейняти деякі типові для них цінності: стабільність і порядок. Однак коаліція з консерваторами була приречена. Лідери обох партій мали серйозні суперечності відносно питань про внесення змін до Конституції і про відношення до князя та Російської

імперії. Після розпаду альянсу Цанков вирішив самостійно вести політику у межах власної партії. Упевненості у своїх силах додавала неабияка популярність серед болгарського народу, криза в рядах Консервативної партії і підтримка Санкт-Петербурга.

У національному питанні Д. Цанков був обережним і вів політику, орієнтовану на Росію. Поводився двозначно і регулярно озвучував офіційну позицію Александра III. Прохолодне відношення великих сил до ідеї визвольного руху і невпевнена політика ліберального кабінету дещо загальмували процес об'єднання Північної та Південної Болгарії.

Період формування «цанковістського» угруповання характеризується значними коливаннями щодо внутрішньої і навіть зовнішньої політики. Саме в 1883–1885 рр. Цанков був найбільш непослідовним за весь час своєї політичної діяльності. Це, певно, пояснюється побоюванням залишитися за бортом урядового човна. Але саме в цей час він зміг згуртувати навколо себе однодумців та зрозуміти, в якому напрямку буде рухатись партія «цанковістів».

Невдовзі в країні сталося перегрупування політичних сил. Консервативна партія припинила своє існування. У зв'язку з цим, більшість консерваторів в регіонах підтримувала «поміrkованих» лібералів, а багато політичних організацій стали шукати підхід до Цанкова, щоб заручитися його підтримкою. У центрі політичного спектру Болгарії формувалась самостійна політична сила на чолі з Драганом Цанковим.

Розділ IV. Політик другого плану?

4.1. Ставлення до перевороту 1886 р. та перебування в еміграції (друга половина 80-х – перша половина 90-х рр. XIX ст.).

Успішне повстання у Східній Румелії, перемога у війні з Сербією (листопад-грудень 1885 р.) і визнання Туреччиною і великими державами А. Баттенберга князем південної Болгарії сприяли об'єднанню Князівства і Східної Румелії [112, с. 12]. Однак формально держава залишалася васалом Османської імперії. Об'єднання позитивно відобразилось на економічній ситуації країни. Основною галуззю економіки залишалось сільське господарство, в робочі процеси якого впроваджувалися нові технології і методики. Промисловість зазнавала кардинальних змін, зароджувалися нові галузі, почав інтенсивніше розвиватися внутрішній ринок.

У кінці 1885 р. в країні відбулось перегрупування політичних сил. Народна консервативна партія поступово припинила своє існування. Проте більшість консерваторів в регіонах підтримували Д. Цанкова, а різні політичні організації прагнули до співпраці з «цанковістами», тоді як Д. Греков підтримав С. Стамболова. Незважаючи на розкол в середовищі консерваторів, велика частина їх представників зуміла зберегти за собою важливі державні посади, утримуючи головні важелі влади в своїх руках консерваторів [261, с. 37]. У зв'язку з тим, що політичний спектр Болгарії на той час був представлений трьома силами, а партій соціалістичного спрямування не існувало, «помірковані» знаходилися в центрі (тоді як консерватори – праворуч, а прибічники П. Каравелова – ліворуч).

Після об'єднання Болгарії зі Східною Румелією в 1885 р., яке не було попередньо схвалено Російською імперією, болгаро-російські відносини погіршились. Це зумовило формування русофільської політичної опозиції на чолі з Д. Цанковим проти А. Баттенберга. До її складу увійшли «цанковісти», частина членів Консервативної партії і «з'єднисти» (Народна партія) з Південної Болгарії, на чолі яких стояли колишні чиновники румелійського

уряду (К. Величков, Ів. Гешов, С. Бобчев та ін.). Д. Цанков був переконаний в тому, що заступництво Російської імперії потрібне для збереження незалежної Болгарії в межах, визначених Сан-Стефанським договором. Спільно зі «з'єднаними» «цанковісти» у своїх агітаціях часто використовували гасло «Болгарія без Росії не може». Вбачаючи в особі князя та чинному уряді загрозу для розвитку болгаро-російських відносин, в квітні 1886 р. лідер «поміркованих» лібералів звернувся до своїх прибічників з листом, в якому закликав до повалення уряду.

Опонувала «цанковістам» політична фракція на чолі з активістами в боротьбі за Об'єднання З. Стояновим, Д. Петковим і Д. Різовим. До них доєдналися лідери націоналістичного крила Ліберальної партії В. Радославов і С. Стамболов. На противагу прихильникам Д. Цанкова їх гаслом було «Немає Баттенберга – немає Болгарії!». Таким чином, у політичному житті Князівства оформилися два великих різнополюсних угруповання, які умовно можна назвати «Із Баттенбергом, але без Росії» і «З Росією, але без Баттенберга». Серед двох крайніх позицій існувала і більш поміркована ліберальна течія на чолі з П. Каравеловим, представники якої були русофілами, але не виступали проти князя.

У результаті насиченого подіями 1885 року болгарська армія була послабленою, а фінансова система – вразливою. Цим скористалися проросійськи налаштовані політичні кола в Софії, на чолі яких стояли офіцери болгарської армії: начальник софійського військового училища майор П. Груєв, помічник міністра оборони А. Бендерев, капітан Р. Дмитрієв та ін. Їх підтримували військові столичного гарнізону, які вирішили повернути заступництво Росії, насильно усунувши князя від влади. Безпосередньо в перевороті Д. Цанков участі не брав. Однак неодноразово говорив про революцію і підтримував російських офіцерів. «З ініціаторами перевороту я не маю жодних стосунків. Але я знаю їх наміри від С. Міларова. Одного разу він запитав у мене, як було б розумніше вчинити: вислати князя або вбити? Вбити, – сказав я» [564]. Політик вважав, що під час заколоту

проти голови держави головне – виключити будь-яку можливість повернення князя на престол. Таку гарантію могла дати лише смерть А. Баттенберга. Більше до розмови з Міларовим Цанков не повертався.

Улітку 1886 р., заручившись підтримкою російського військового аташе в Софії полковника В. В. Сахарова, проросійськи налаштовані болгарські офіцери поставили перед собою мету – детронувати князя Александра Баттенберга. В ніч з 20 на 21 серпня 1886 р. силами Струмського полку і юнкерів військового училища був здійснений переворот. На вимогу змовників Александр I Баттенберг зрікся престолу і під конвоєм залишив країну. У своїй телеграмі П. Груєв наказав усім військам присягнути новому урядові, до складу якого увійшов і Д. Цанков. Крім нього, при владі опинились радикальні русофіли і односторонці Д. Цанкова, Т. Бурмов, К. Величков та ін. Головою уряду став П. Каравелов. Драган Цанков був призначений міністром закордонних справ. Але П. Каравелов відмовився входити до складу тимчасового уряду, К. Величков перебував закордоном, С. Стамболов знаходився в Тирново. Міжнародна громадськість, Санкт-Петербург і навіть самі болгари з обережністю ставилися до того, що відбувалося в країні.

Проти змовників сформувалось угруповання русофобів, прихильників князя. Ініціатором контрперевороту став голова Народних зборів С. Стамболов. Нейтралізувавши змовників, він запропонував Баттенбергу повернутися в Болгарію. Однак російський імператор Александр III не підтримав це рішення, і болгарський князь був змушений повторно відмовитися від свого права на престол. 25 серпня була призначена Регентська рада. Управління країною князь доручив регентству на чолі зі Стефаном Стамболовим. 26 серпня А. Баттенберг покинув Софію, відправившись в Австро-Угорщину.

Основним завданням Регентської ради було виведення Князівства з глибокої кризи. Поступово політика збереження внутрішнього порядку в державі набула репресивних форм. 28 вересня 1886 р. відбулися вибори до

Великих народних зборів, що різних регіонах країни супроводжувалися збройними сутичками. Д. Цанков підтримував зв'язки з російським дипломатичним агентством в Софії, яке, в свою чергу, заявило про незаконність виборів у ВНЗ. Більш того, напередодні виборів Центральне Бюро опозиції, головою котрого був Драган Цанков, звернулося до своїх однодумців із закликом не брати участь у виборах у ВНЗ, оскільки результати голосування не будуть мати законної сили і жодного значення [418, с. 123].

Після звернення представників Народних зборів Болгарії до імператора Александра III з проханням взяти болгарський народ під захист у вересні 1886 року зі спеціальною місією в Софію прибув направлений генерал М. В. Каульбарс. Він запропонував три умови для врегулювання ситуації: відтермінування ВНЗ, зняття облоги і звільнення осіб, причетних до перевороту 21 серпня. Регентська рада виконала останні дві умови. 29 вересня Каульбарс в циркулярі, звертаючись до болгарського народу, закликав до зближення з Росією, а в ноті Міністерства закордонних справ Болгарії назвав вибори незаконними. Таким чином, М. Каульбарс засуджував дії болгарського уряду і вимагав припинення підтриманих владою антиросійських виступів, погрожуючи розривом дипломатичних відносин.

Не дивлячись на військові зіткнення і політичні чвари, 15 жовтня 1886 р. Великі народні збори розпочали свою роботу. На перших засіданнях було визначено склад регентської ради [418, с. 142]. У другій половині жовтня 1886 р. С. Стамболов намагався вести діалог з лідером «цанковістів», проте під тиском М. Каульбарса Д. Цанков відмовлявся від співпраці.

У листопаді 1886 року в Стамбулі були утворені перші комітети болгарських емігрантів, які поставили перед собою мету – організувати повстання проти регентства, а в грудні лідери комітетів відправили махзар турецькому урядові з проханням усунути від влади в Болгарії регентську раду. На запрошення великого візира Османської імперії Драган Цанков прибув до Стамбула як представник опозиції. За посередництвом Порти були

проведені двосторонні переговори між Д. Цанкова і К. Стоїловим. На порядку денному стояло питання про створення коаліційного уряду у складі регентської ради. Діалог виявився безрезультатним, лідер «поміркованих» лібералів отримав відмову уряду в пропозиції включити його до складу ради.

7 липня 1887 р. князем Болгарії був обраний Фердинанд Сакс-Кобург-Готський, а 20 серпня 1887 р. утворено уряд на чолі зі Стефаном Стамболовим. В історичній літературі період правління кабінету «стамболовістів» іноді називають «диктатура».

У зв'язку з подіями 1886–1887 рр. в Князівстві оформилася опозиція до нової влади, проте вона не існувала як організована політична сила [377, с.187]. Болгарська влада переслідувала прихильників перевороту 1886 року, а газети русофільських опозиційних партій проходили жорстку цензуру. Тому велика частина угруповання «цанковістів» покинула територію Болгарії. У їх числі були і їхні лідери. Д. Цанков переїхав до Санкт-Петербурга, А. Людсканов – до Стамбула. Інші представники «поміркованих» лібералів – М. Балабанов, Д. Моллов, М. Саратов – залишилися в Болгарії, проте змушені були утримуватися від активної політичної діяльності.

Протириччя між урядом і «цанковістами» посилювалися, і, після бунтів проросійськи налаштованої частини офіцерів болгарської армії в Русе і Сілістрі (лютий 1887 р.), побоюючись спроб переворотів, болгарська влада посилювала репресії проти опозиції. «Цанковісти» були оголошені співучасниками змовників. Незважаючи на те, що основні конституційні права і свободи давали можливість опозиції в Болгарії контролювати роботу влади, скористатися цим правом противники Стамболова не могли. Влада продовжила боротьбу проти агресивності представників опозиції, поступово встановивши авторитарний режим [570].

З плином часу опозиційні політичні партії і організації стали менш активними. Серед легальних опозиційних політичних сил залишилися лише «радославовісти». «Нелегальна опозиція» – «цанковісти», «каравелісти» і південноболгарські «з'єднисти» не мали можливості проводити будь-яку

пропаганду, але також брали участь у виборчих процесах. Весь державний апарат і, відповідно, його інститути, були проінструктовані щодо вирішення питань, пов'язаних з діяльністю нелояльних угруповань. [361, с. 174] Основна мета стамболовістського уряду полягала в тому, щоб не допустити публічних заходів опозиції та її втручання у виборчий процес. Натомість, проросійськи налаштована частина громадськості виступала за участь «цанковістів» у виборах, і, більше того, розраховувала на отримання ними більшості місць у парламенті [465, с. 198–199].

У 1887–1894 рр. питання про взаємини з Росією як країною-покровительською став одним з вузлових в політичному житті болгарської держави. Драган Цанков вважав, що країна без підтримки Санкт-Петербурга існувати не може. Саме тому за кордоном він намагався підтримувати відносини з проросійськи налаштованими офіцерами-емігрантами – майором П. Груєвим, капітанами А. Бендеревим, Р. Димітрієвим та іншими. Винною в розриві дипломатичних відносин з Росією «помірковані» ліберали вважали нову владу. Вони не визнавали князя Фердинанда легітимним правителем держави і неодноразово заявляли про необхідність усунути його від влади [532, р. 428].

Одним з головних завдань «цанковістів» за кордоном була дискредитація правлячого в Болгарії режиму перед обличчям світової громадськості. В першу чергу, критики зазнавав зовнішньополітичний курс нової влади, який, на думку Драгана Цанкова, був антиросійським. «Помірковані» ліберали не бачили ніякої іншої альтернативи, крім підтримки молодій державі з боку Росії. Осуду піддавався і сам князь Фердинанд, якого вони вважали незаконно обраним. Також Д. Цанков відзначав, що члени Народних зборів не обирались, а «просто призначались владою» [422, с. 9].

Через загрозу репресій «цанковісти», які залишилися в Болгарії, не мали можливості повноцінно проводити агітаційну роботу і публікувати газети. Проте в V ЗНЗ 1887 року шестеро з них – В. Ніколчев, Я. Геров, Т. Мішевський, які балотувалися від Бялої Слатіни, Д. Вилчев – від Горної

Оряховиці, Т. Тоторо – від Оряхово і Ф. Сімідов – від Рахова, – отримали депутатські мандати. Однак ці політики не позиціонували себе як опоненти владі, розчинившись в парламентській більшості.

У другій половині 80-х роках ХІХ ст. у Болгарії залишалось актуальним національне питання, яке для Софії зводилося до Македонсько-Одрінської проблеми. Д. Цанков засуджував зближення уряду С. Стамболова з Болгарським екзархатом. Він вважав це безглуздою практикою. На його думку, подібні дії не могли привести до компромісу з Портою. Єдиною країною, зацікавленою в посиленні Болгарії і ослабленні Туреччини, на думку лідера «цанковістів», була Росія [377, с. 192]. Як і «каравелісти» і «стамболовісти», «цанковісти» виступили за збереження болгарського національного характеру Македонії і Фракії, а також критикували спроби посягань на ці землі з боку Сербії та Греції.

Після того, як наприкінці 1889 р. в додатках до «Російсько-слов'янського календаря» з'явилася теза, що на території Македонії «проживає особливий слов'янський народ», з ініціативи Д. Цанкова і за сприяння професора Харківського університету М. Дринова була розроблена та опублікована в газеті «Славянские известия» «Заява болгарських емігрантів», де наводилися аргументи на користь домінування в області болгарського етносу [373, с. 35].

Ще одним напрямом діяльності Д. Цанкова була співпраця з науковцями, письменниками і політичними діячами Російської імперії. «Помірковані» ліберали взяли участь в організації та проведенні зборів Петербурзького слов'янського благодійного товариства, де розглядалося питання про етнографічні, географічні та історичні кордони Македонії. Д. Цанков висловив свою думку з національного питання. Розділ Македонії між балканськими країнами «цанковісти» категорично відкидали. На засіданні 22 січня 1890 р. капітаном А. Бендерев запропонував свою концепцію вирішення національного питання на Балканах: створення федерації під скіпетром правлячої в Сербії королівської династії. Князем

Болгарії повинен був стати спадкоємець сербського престолу Александр Обренович, до повноліття якого країною керувала б регентська рада. Передбачалося включити Македонію до складу даної федерації на рівних правах з іншими державам (Болгарією і Сербією). Конвенція передбачала також укладення митного союзу з Сербією і військової конвенції – з Росією. Проект А. Бендерєва підтримали професор М. Дринов і Д. Цанков. Вважається, що ця розробка поклала початок ідеї південнослов'янської федерації під заступництвом Санкт-Петербурга. Таким чином, А. Бендерєв запропонував альтернативу зовнішній політиці С. Стамболова. Перебуваючи за кордоном, «цанковісти» популяризували свої ідеї саме через російську пресу.

У зв'язку з цим, за результатами виборів 1890 р. жодного «цанковіста» не було обрано до парламенту [377, с. 192], а їхній проект не отримав підтримки всередині країни. Слід зазначити, що авторитет «поміркованих» лібералів падав не лише серед болгарського населення. Царська дипломатія також була розчарована в Д. Цанкові і вважала, що русофільська опозиція переживає занепад і нездатна «позбавити Болгарію від Фердинанда» [377, с. 192] без відкритого втручання Росії. Санкт-Петербург не бачив ніяких позитивних результатів від діяльності «цанковістів» [377, с. 192].

Православне духовенство Болгарського екзархату було незадоволене політикою кабінету С. Стамболова. В кінці 1889 р. ієрархи, які прибули в столицю для участі у Священному Синоді, відмовилися йти на прийом до князя Фердинанда. На думку ієрархів, князь перешкоджав православ'ю і порушував канони церкви. Митрополити обговорювали й політичні нюанси, наприклад, згадку імені князя в літургіях. Між учасниками Синоду і чинною владою назрівав конфлікт. Драган Цанков підтримував церкву. Перебуваючи за кордоном, лідер «поміркованих» підтримував листування з громадським діячем І. Шишмановим. В одному з листів він висловив думку, що ієрархам необхідно розірвати зв'язки з болгарською владою і звернутися за підтримкою до Росії [84, л. 29–30].

Не маючи можливості легально повернутися до керівництва державою, «помірковані» ліберали вирішили почати підготовку терористичних актів проти Фердинанда, С. Стамболова і деяких інших урядовців [377, с. 192]. С. Міларов, засуджений у справі про «змову з метою здійснення вбивства Його Царської Величності Князя і прем'єр-міністра Стамболова і вбивства міністра Белчева», згадував про те, що сам лідер «цанковістів» особисто давав завдання своїм прихильникам знищити прем'єра і князя [377, с. 192]. Однак, з огляду на суб'єктивність показань і не відкидаючи можливості їх надання в результаті тиску з боку влади, ми не можемо стверджувати, що такі вказівки дійсно давалися Драганом Цанкова. Крім того, очільник «поміркованих» різко висловлювався на адресу С. Стамболова в петербурзькій пресі. У газеті «Ответы» на запитання кореспондента, чим прем'єр міг би спокутувати провину перед болгарським народом, Д. Цанков відповів однозначно: «Тільки смертю» [15, л. 31]. Так чи інакше, інформація про можливу участь лідера «цанковістів» у змові вбити князя, прем'єра і міністра Белчева, що дійшла до влади Болгарії в результаті допиту С. Міларова, а також регулярні різкі висловлювання Д. Цанкова дали привід С. Стамболову для чергової хвилі репресій [377, с. 192].

Д. Цанков засуджував антидемократичну діяльність прем'єра. «Цанковісти» написали С. Стамболова лист, в якому засудили дії останнього, вказуючи на факти порушення Конституції [15, с. 10]. Автори листа критикували прем'єра за внутрішню і зовнішню політику, а також вказали на єдино вірний шлях виходу з кризи: відновлення Тирновської Конституції і надання болгарському народові можливості самостійно визначити, хто стане головою держави і які відносини слід будувати з Росією [15, с. 10].

У 1892 р., у зв'язку зі шлюбом Фердинанда I, уряд змінив 38-му ст. Тирновської Конституції таким чином, щоб наступник князя міг бути неправославним [361, с. 198]. На думку Д. Цанкова, конституційні зміни, розроблені за С. Стамболова, мали відкрито антидемократичний характер.

Одночасно влада пішла на широку лібералізацію режиму, що дозволило опозиційним силам Болгарії активізувати свою діяльність. Однак лідери «цанковістів» залишалися за кордоном, поки не вирішиться «емігрантське питання». Пройшли вибори в VII ЗНЗ. У парламенті «цанковістів» представляли лише двоє депутатів – Д. Спісаревський, який балотувався від Добрича і Л. Дуков – від Провадії [377, с. 192].

У вересні 1893 року «помірковані» ліберали підтримали заяву об'єднаної опозиції про те, що русофільське угруповання буде виступати проти «неконституційного управління» державою. Угруповання апелювало до Фердинанда, закликаючи його усунути Стамболова від влади. Драган Цанков і його соратники продовжували критикувати уряд за систематичні порушення основного закону і зовнішньополітичний вектор, в результаті якого, на думку «цанковістів», Князівство опинилося в дипломатичній ізоляції. Свої позиції Д. Цанков пояснив в російській пресі. В одному з інтерв'ю він заявив, що Стамболову дуже вигідно перебувати в такому становищі, при якому його режим ніким не визнаний. «Жодна з могутніх західних держав ніколи не могла б дозволити собі те, що дозволяють собі стамболовські клевети, прикриваючись «неофіційністю» свого становища» [5, л. 26], – стверджував політик. Петербурзькій пресі Цанков повідомив, що Кобург намагався загравати з ним, щоб створити видимість налагодження контактів навіть з русофілами. Однак сам політик заперечував можливість подібного діалогу [15, л. 26, 34].

У 1894 р. «цанковісти» прийняли програму «об'єднаної опозиції» [99, с. 452]. Прихильники Д. Цанкова, які перебували в межах Болгарії, змогли відновити видавництво газети «Черно море». Разом з «радославовістами» і південноболгарськими «з'єдністами» вони брали участь в кампанії, спрямованій на дискредитацію влади, звертаючись до населення Болгарії із закликами надавати скарги на адміністрацію Стамболова безпосередньо князю з вимогою відсторонити ненависний режим правління. Цанков засуджував фінансову політику кабінету міністрів, яка, на його думку, могла

привести до накопичення суттєвого зовнішнього боргу країни [136, л. 12] і неодноразово критикував зовнішню політику прем'єра.

Князь був зацікавлений відсторонити С. Стамболова від влади, розглядаючи його як свого конкурента. Таким чином, інтереси князя і об'єднаної опозиції співпали. До того ж думки Фердинанда і Стамболова розходилися в питанні про зовнішньополітичну орієнтацію Болгарії. Намагаючись відновити дипломатичні відносини з Російською імперією, князь Фердинанд встановив в 1894 р. новий режим з новим урядом на чолі з К. Стоїловим.

Таким чином, питання участі Драгана Цанкова в перевороті 1886 року досить складне, тому що немає доказової бази щодо його безпосередньої участі. Однак нам відомо, що політик підтримував зв'язки з російськими офіцерами, дипломатичними агентами і проросійськи налаштованою частиною суспільства. Можливо, лідери політичних сил не були відкрито залучені до участі в змові, оскільки за ними залишали головне завдання після детронації князя – формування нового уряду. Що і сталося після перевороту. Але після контрперевороту в Болгарії почалося чергове перегрупування політичних сил й піднялася хвиля репресій. Драган Цанков був змушений емігрувати.

Визначено основні напрями діяльності Д. Цанкова і його прихильників в період «стамболовістської диктатури»: 1) підтримування тісних відносини з проросійськи налаштованими офіцерами, які перебували в еміграції, а також з російською інтелігенцією; спроба вплинути на думку європейської громадськості; 2) критика зовнішньополітичного курсу С. Стамболова; відстоювання інтересів в питаннях зовнішньої політики на користь орієнтації на Росію; 3) підготовка терористичних актів проти князя Фердинанда і С. Стамболова; 4) вирішення болгарського національного питання на Балканах.

Суттєво впливати на ситуацію в Болгарії «помірковані» ліберали не могли, так як їхні лідери перебували в еміграції. Лише в 1893–1894 рр.

«цанковісти», що залишилися в Болгарії, активізували свою діяльність, підтримавши об'єднану опозицію. Після відсторонення від влади С. Стамболова в 1894 р, процес легалізації «цанковістів» прискорився.

4. 2. На чолі Ліберальної партії (1895-1997).

Авторитарні методи режиму С. Стамболова викликали хвилю невдоволення в суспільстві. Проти уряду прем'єра виступили як консервативні, так і ліберальні кола Болгарії. На початку 1894 р. між прем'єром і військовим міністром М. Савовим розгорівся конфлікт, внаслідок чого останній був змушений подати у відставку. У країні назривала гостра політична криза. Міжнародне становище Болгарії також залишалось нестабільним. Російський цар відмовлявся визнавати Фердинанда болгарським князем. У зв'язку з цим, князь планував почати переговори з Росією, а також зблизився з опозицією. Фердинанд відправив С. Стамболова, який став заручником своєї політики [386, с. 230], у відставку. 19 травня 1894 року було сформовано новий уряд.

На зміну кабінету С. Стамболова до влади прийшла політична угруповання на чолі з лідером об'єднаної опозиції К. Стоїлов. З цього моменту почався період легалізації «цанковістів» і деяких інших політичних партій Болгарії. Відроджувалися демократичні свободи, багатопартійна система країни поступово поновлювалася.

Незважаючи на те, що Драган Цанков не розраховував отримати міністерські портфелі для себе і однопартійців, він позитивно зустрів новину про створення нового кабінету. Політик покладав на уряд К. Стоїлова надії збереження конституційних прав і свобод, а також сподівався на реанімування болгаро-російських відносин [136, л. 22].

Наприкінці весни 1894 р. Драган Цанков став відправляти безліч листів і закликів до своїх однодумців. Серед листів бул «Відкритий лист Д. Цанкова до депутатів VIII Звичайних Народних Зборів» [408, с. 71], в якому лідер «поміrkованих» лібералів говорив про деякі нагальні проблеми у внутрішній

і зовнішній політиці Болгарії, а також висловив свою думку з цього приводу. Крім пропозицій у зовнішньополітичних питаннях, Д. Цанков стояв на позиціях захисту прав і свобод болгарського народу [136, л. 21– 22].

На початку червня 1894 р. деякі відомі політичні та громадські діячі створили партійну коаліцію, до складу якої увійшли «цанковісти», колишні консерватори, «з'єдністи» та ін. Це об'єднання згодом отримало назву «Народна партія». Політичний союз був згуртований навколо фігури К. Стоїлова. Головною метою об'єднання було запобігання повернення до влади С. Стамболова [408, с. 71]. Паралельно відбувалося відновлення різних партійних клубів по всьому Князівства.

Таким чином, одна частина «цанковістів» на чолі з ще одним яскравим представником політичної сили «поміркованих» С. Даневим, а також лібералами М. Балабановим і Д. Молловим підтримувала тісний зв'язок з «народняками». Стоян Данев, з одного боку, критикував «народняків» за їх поступливість князю Фердинанду, але, з іншого – позитивно характеризував поступове відновлення конституційного порядку, що почалося в другій половині 90-х років XIX ст. Але лідер партії Д. Цанков зі своїм соратником і зятем А. Людскановим виступали за самостійну діяльність партії. Угрупування на чолі зі С. Даневим розуміло, що партія повинна пристосуватися до реалій політичної ситуації і не може далі орієнтуватися на старі ідеали.

Соратники Д. Цанкова планували брати активну участь у майбутніх виборах. У листі до К. Величкова політик писав: «Я їду до Болгарії не для того, щоб отримати міністерський пост, яким ситий, але для того, щоб допомогти, наскільки мені вистачить сил, примиритися з Росією». Від колишніх східнорумелійських «з'єдністів» К. Стоїлов отримував інформацію про те, що деякі політичні емігранти прогнозували перемогу «цанковістам». Тому К. Стоїлов ретельно оцінював ситуацію перед рішенням повернути політичних емігрантів до Болгарії. Ймовірно, Д. Цанков був попереджений заздалегідь, що на міністерські портфелі «цанковістам» розраховувати не

варто. Всупереч старанням К. Стоїлова, у вересні 1894 р. Д. Цанков був обраний в Бялослатінську виборчу околію. Уряд визнав вибори незаконними, і в Бялій Слатині були проведені повторні вибори. У наступні місяці уряд очистив ради в округах і околіях від «цанковістів» і навіть організував переслідування їхніх лідерів. Балотування А. Людсканова в Горной Оряховиці також закінчилося невдачею [29, л. 27]. Безуспішні вибори негативно відобразились на репутації Д. Цанкова і призвели до деякого дистанціювання лідера від однодумців.

Одночасно спроба «цанковістів», які перебували на території Болгарії, діяти в коаліції з урядовою партією, завершилася безрезультатно. Наприкінці 1894 року група С. Данева, розчарована політикою К. Стоїлова, віддалилася від провладної партії [281, с. 203]. Фактично вже восени 1894 р. коаліція розпалася в зв'язку з тим, що ідеологічні переконання «цанковістів», «казенних», «каравелістів» і «радославовістів» суперечили політиці, яку проводив кабінет Стоїлова. «Цанковістів», перш за все, не задовольняв повільний процес відновлення болгаро-російських відносин, розірваних в 1886 р.

Не маючи законних підстав повернутися до Болгарії, Д. Цанков перебував у Белграді, продовжуючи давати інтерв'ю кореспондентам, зокрема, західноєвропейських газет. Політик говорив про становище держави в умовах зміни уряду, а також – про необхідність примирення з Росією [281, с. 203]. Цанков звинувачував правлячу верхівку у ваганнях і непостійності у питанні повернення «цанковістів» до Болгарії і визначення зовнішньополітичного вектора країни. Також політик підтримував стосунки з різними болгарськими політичними і громадськими діячами. Однодумці М. Сарафов, С. Данев, М. Балабанов та ін. відвідували його в Белграді. Тому, незважаючи на тривалу еміграцію, Д. Цанков зумів зберегти лідерські позиції в партії, щоб возз'єднатися в єдину політичну силу після повернення в Князівство.

Все частіше політики і громадськість наполягали на звільненні політичних емігрантів. При парламенті була створена комісія для розслідування діяльності Народно-ліберальної партії. С. Стамболову і його соратникам інкримінувалися порушення конституційних прав і свобод громадян, умисний розкол населення на благонадійних і зрадників, а також – переслідування політичних опонентів, в тому числі, Д. Цанкова, М. Балабанова, Т. Бурмова та ін. [264, с. 62-63] 28 листопада 1894 р. парламент затвердив запропоновані міністром правосуддя П. Пешевим зміни до «Закону про пресу», який діяв за часів прем'єрства С. Стамболова. Було вилучено положення, яке дозволяло уряду забороняти видавництво книг, журналів і газет [477, с. 249].

17 грудня 1894 був прийнятий «Закон про амністію». Звільнялися всі політв'язні, крім тих офіцерів, що безпосередньо брали участь в детронації князя А. Баттенберга. Новий уряд був зацікавлений у налагодженні дипломатичних зв'язків з Санкт-Петербургом, тому для К. Стоїлова було вкрай важливим повернення на батьківщину таких видних політиків-русофілів, як Д. Цанков і П. Каравелов. 22 грудня Д. Цанков та інші «цанковісти»-емігранти повернулися в Болгарію, а П. Каравелов був звільнений з в'язниці. Лідера «поміркованих» зустрів масштабний мітинг прихильників Цанкова [387, с. 95].

28 декабра 1894 р. Д. Цанков мав аудієнцію у Фердинанда. Лідер «поміркованих» висловив підтримку династії князя і запропонував допомогу у відновленні болгаро-російських відносин. Цанков обіцяв свою прихильність князеві, пропонуючи стати «другом династії» [15, л. 44–45]. Ініціативна політика викликала високий рівень уваги до діалогу Цанкова і Фердинанда з боку західноєвропейських країн, які прагнули виключити можливість відновлення російського впливу в регіоні. На початку 1895 р. політик ще мав декілька зустрічей з князем, на яких рішуче і негативно висловлювався про внутрішню та зовнішню політику уряду «народників». Можна зробити висновок, що в цей період своєї політичної діяльності

Д. Цанков прагнув, в першу чергу, сприяти покращенню відносин між Софією та Санкт-Петербургом, а також дискредитувати діючий уряд [86, л. 5736]. Великі сили, з одного боку, хотіли стримати російський вплив на Балканах, з іншого – оцінювали Цанкова як позитивного персонажа в політичному житті Болгарії, оскільки він, на відміну від іншого популярного русофільства П. Каравелова, визнав Фердинанда, був готовий співпрацювати з князем і сприяти стабілізації політичної ситуації в країні.

Для консолідації партійних сил Д. Цанков звернувся до своїх однодумців з листом, в якому дякував за привітання з поверненням до Болгарії. Політик акцентував увагу на тому, що його політична сила залишалась відданою колишнім ідеалам і принципам і планувала відстоювати конституційні права. Драган Цанков висловив надію на об'єднання сил з «каравелістами», «радославовістами», «казенними» і всіма «лібералами-свободолюбцями». Але мова йшла не про коаліцію, а про згуртування сил лібералів-русофілів, аби знайти порозуміння з Росією. Хоча ідея відродження ліберальної єдності не була новою. Ще, будучи в еміграції, Д. Цанков доводив необхідність об'єднання лібералів на основі загальних цілей, а саме: примирення з Росією, відновлення статті 38 Тирновської конституції і розробка законопроектів в демократичному дусі.

Улітку 1895 р. «цанковісти» почали вести діалог з «радославовістами». 15 серпня Д. Цанков звернувся з «Відкритим листом» до «каравелістів» і «радославовістів» із закликом до початку спільних опозиційних дій. Політик закликав відновити статтю 38 Тирновської конституції і амністувати офіцерів-емігрантів, повернувши їх на службу. Щодо 38 статті Конституції лідер «поміркованих» вважав за необхідне відновлення статті в первинному варіанті до змін 1893 року, тобто Цанков пропонував виключити пункт, який передбачав, що спадкоємець престолу може не сповідувати православ'я. «Радославовісти» підтримали лідера «поміркованих», проте так і не розробили спільну стратегію дій. В іншому листі, адресованому депутатам VIII ЗНЗ, Д. Цанков аргументував необхідність налагодження

дипломатичних відносин з Росією кількома доводами: Берлінський трактат, що визнає Болгарію як самостійне князівство, визначає також і відносини Болгарії з великими силами, до яких входить і Росія; особливий статус Росії зумовлений значною допомогою в звільненні Болгарії та спільним переважним віросповіданням в двох державах (православ'я) [279, с. 69].

На тлі спроб Д. Цанкова об'єднати сили лібералів назрівав внутрішньопартійний розкол. Ще одним помітним представником «цанковістів» був більш молодий і енергійний Стоян Данев. Ініціативний політик був юристом за освітою, навчався в Цюрихському і Лейпцігському університетах та Гейдельберзькому університеті імені Рупрехта і Карла, а потім – закінчив аспірантуру в галузі політології в паризькій Політехнічній школі. Довгий час працював адвокатом у столиці, а згодом – став професором міжнародного права в Софійському університеті імені Климента Охридського. У 1894 р. С. Данев був обраний депутатом до Народних зборів, з чого, власне, й і почалася його політична кар'єра. Будучи лібералом і русофілом за своїми переконаннями, він зблизився з Драганом Цанковим. Ставлення С. Данева до уряду «народняків» було неоднозначним. З одного боку, політик критикував К. Стоїлова за поступливість князю, з іншого – позитивно оцінював відновлення конституційного режиму в середині 90-х років XIX ст.

Взаємини між двома лідерами «поміркованих» були досить доброзичливими. Стоян Данев підтримував ідеї Драгана Цанкова. Однак у 1894–1896 р. між політиками виникли дві серйозні суперечки. Після приходу до влади К. Стоїлова у Д. Цанкова були головні завдання – повернутися в Болгарію, налагодити болгаро-російські відносини і реабілітувати політичну силу, закріпивши «поміркованих» лібералів у політичному спектрі країни. Ймовірно, будучи відсутнім в Болгарії достатньо довгий час, Д. Цанков переймався підтримкою своїх однодумців пересічними болгарами. Його хвилювала репутація, авторитет і популярність партії. Тому Цанков прагнув реанімувати угруповання «цанковістів» самостійно, не вдаючись до альянсів

з іншими партіями. Але С. Данев, який знаходився в межах Князівства, спільно з іншими «цанковістами» М. Балабановим і Д. Молловим виступали за більш тісну співпрацю з «народняками». Однак Стоян Данев швидко розчарувався в політиці правлячої партії і більше не повертався до цієї ідеї.

З плином часу ситуація радикально змінилася. Між Цанковим і Даневим виникли розбіжності щодо виборів 1896 року [378, с. 72]. У своїх мемуарах С. Данев згадує, що Д. Цанков наполягав на створенні блоку опозиційних партій [550, с. 84] з лібералів (крім стамболовістів). Данев вважав, що це зіпсує репутацію «поміркованих» [378, с. 72], тому прагнув зосередитися на зміцненні позицій партії в політичному житті Князівства і завоюванні прихильності болгарського народу. Крім того, С. Данев відзначав строкатий склад опозиції, в якій партії мали різні цілі і методи їх досягнення [550, с. 84]. Незважаючи на деякі протиріччя двох лідерів, кожен раз партія «цанковістів» об'єднувалася саме навколо фігури Д. Цанкова.

Додаткові вибори 18 лютого 1896 р. були гарною можливістю підвищити рівень авторитету «цанковістів». Ухвалена угода про співпрацю з «каравелістами» і «радославовістами» обнадіяли Д. Цанкова, який розраховував отримати депутатський мандат. У перевиборчій кампанії «цанковісти» використовували як старі гасла (рішення емігранського питання, зниження податків), так і нові ідеї (створення нового парламентського регламенту, врегулювання громадського самоврядування). Політик навіть пропонував зайти до парламенту єдиною політичною силою, яка б називалась Демократична партія [299, с. 38]. Д. Цанков отримав мандат, а його зять А. Людсканов програв вибори в Тирново, бо тут підтримкою користувалися «стамболовці». Настав зручний момент для створення міцного союзу об'єднаної опозиції. Однак влітку 1896 року між лідерами політичних сил виникли розбіжності з питання кандидатів в місцеві вибори, тому цей процес значно загальмувався.

Одночасно К. Стоїлов зробив певні кроки для поліпшення відносин з Росією. Міністерство закордонних справ підготувало делегацію депутатів що

були делеговані до Санкт-Петербурга з місією покласти вінок квітів на могилу імператора Александра III. Однак конкретних пропозицій щодо врегулювання відносин між двома державами ні з болгарської, ні з російської сторони висловлено не було. Офіційна зустріч з міністром закордонних справ А. Лобановим й імператором Ніколаєм II пройшла під знаком висловлювань взаємного доброзичливого ставлення двох народів один до одного. Таким чином, вперше за кілька років від початку режиму С. Стамболова між представниками Болгарії і Росії відбулась офіційна зустріч, що дозволило закласти основу для подальшого відновлення болгаро-російських дипломатичних відносин [458, с. 110–114].

У контексті питань про ставлення до князя Фердинандя і про зовнішньополітичні орієнтири яскраво простежується різниця поглядів серед різних угруповань лібералів. Наприклад, в той час, коли Д. Цанков спільно зі східнорумелійськими «з'єднистами» переконували правлячі кола Санкт-Петербурга у відданості болгарського князя Росії, противники «цанковістів», «каравелісти» і частина «стамболовістів», продовжували доводити, що за князя Фердинанда поліпшення болгаро-російських відносин не відбудеться. Опоненти Цанкова пропонували не визнавати князя і вигнати його з країни. К. Стоїлов зайняв нейтральну позицію і бачив вихід з ситуації в налагодженні контакту з Росією через хрещення престолонаслідника.

Процедура хрещення спадкоємця болгарського престолу відбулася 2 лютого 1896 р., після чого Росія встановила дипломатичні відносини з Болгарією і де-факто визнала князя Фердинанда легітимним головою держави. Таким чином, «цанковісти», як ультрарусофіли, втратили свою головну зброю у боротьбі за владу – можливість посприяти примиренню з Санкт-Петербургом. Д. Цанков побоювався, що його партія стане не значущою для держави, маргінальною в політичній системі Князівства. Партія й справді потребувала організації і консолідації. У червні 1896 року було прийнято рішення видавати нову газету під назвою «Светлина».

Д. Цанков подбав про фінансові донори для побудови приміщення редакції та закупівлю необхідного обладнання.

У середовищі «цанковістів» відбулися і структурні зміни. На зборах партії восени 1896 р. був оголошений склад Тимчасового центрального бюро (ТЦБ), до якого увійшли 12 представників. Д. Цанков став головою. Політик довго виношував ідею створення змішаного урядового кабінету. 14 жовтня в будинку Цанкова відбулась зустріч з іншими політичними лідерами – Каравеловим, Грековим і Радиславовим. 17 жовтня мала місце аудієнція у князя всіх чотирьох політиків, на якій присутні обговорили питання про створення коаліційного «нейтрального кабінету». 20 жовтня лідери політичних угруповань підписали Угоду про «Ліберальну концентрацію» [361, с. 121]. Таким чином, ідея Д. Цанкова створити альянс лібералів була реалізована.

Однак на парламентських виборах 17 листопада 1896 р. ліберальна коаліція зазнала поразки. Тільки 14 їх представників отримали депутатські мандати. Серед причин краху стратегії ліберального союзу можна виділити кілька: розбіжності між фракціями, відсутність досвіду організації передвиборчої кампанії настільки масштабної коаліції, відмова в останній момент П. Каравелова діяти в форматі об'єднаної опозиції, відсутність у складі союзу «з'єднаних». Вирішальну роль відіграли внутрішньопартійні відносини «цанковістів». Д. Цанков вчинив досить самовпевнено, підписавши Угоду без схвалення низки інших видатних представників «поміркованих» – С. Данева, М. Сарафова, Т. Бурмова, М. Балабанова, – які були категорично проти коаліції [88, л. 331–332]. Д. Цанков втрачав авторитет серед однопартійців і популярність – серед болгар. Найбільш болісно він сприйняв критику з боку Санкт-Петербурга. Правляча верхівка Росії звинуватила Цанкова у співпраці з партією «радославовістів», котра розцінювалася як «ворожа для слов'янства і православ'я». Погіршили репутацію політику і «народняки», які нагадали громадськості про уніатське

минуле Цанкова, і поставили під сумнів щирість його русофільських настроїв.

Втрачаючи авторитет і популярність, Д. Цанков замислився про відхід від лідерських позицій в угрупованні «поміrkованих». Влітку 1897 року постало питання про зміну партійного вождя. У Цанкова було кілька варіантів щодо можливих наступників. Він пропонував шефство своєму соратнику М. Сарафову. Однак той мав амбіції у сфері державної служби, тому відмовився. Тоді Цанков запропонував місце керівника давньому другові Балабанову. Але і цей політик був змушений відмовити через похилий вік і призначеної йому пенсії, яку він міг втратити в разі очолення партії. Фаворитом і головним кандидатом на цю посаду був зять Д. Цанкова А. Людсканов. Однак багато «цанковістів» з невдоволенням ставилися до ідеї кандидатури Людсканова. Перш за все тому, що він був протеже Цанкова і був з ним у родинних відносинах. Крім цього, А. Людсканов мав фінансові труднощі через кредит, взятий для купівлі будинку.

26 травня 1897 р. Д. Цанков написав листа до однопартійців щодо обрання постійного складу ТЦБ і поширення газети «Светлина». Збори партії окреслили політичну географію «цанковістського» угруповання станом на 1897 р. Результати статистики показали, що «цанковісти» мали свої структурні організації переважно в двох регіонах: у північно-західному і Софійському. З великих міст партія була представлена в Софії, Велико Тирново, Пловдиві, Русе, Плевені і Старій Загорі.

13 липня 1897 р. Д. Цанков подав у відставку [299, с. 38], завершивши період керівництва партією. Як зазначив сам політик, причиною цього став похилий вік. Але, безумовно, на таке рішення вплинули колишні невдачі, зокрема, на минулих виборах і втрата авторитету. Лідер «поміrkованих» запропонував кандидатуру доктора Стояна Данева, який після повернення Драгана Цанкова до Болгарії був неофіційним другим лідером. Решта членів партії підтримала запропоновану кандидатуру. «Моїми суперниками були А. Людсканов, кандидатура якого не подобалася Д. Цанкову, і М. Сарафов,

який зі своїх особистих міркувань не виказував великого бажання стати ватажком», – згадує С. Данев. Ймовірно, Данев мав на увазі, що Людсканов, заради справедливості, не повинен був стати лідером партії, оскільки був на особливому рахунку у Цанкова. На думку нового лідера «цанковістів», саме симпатії його попередника вирішили долю голосування: «Цанков віддав перевагу мені, адже завдяки своїй професії я був матеріально незалежним, а для нього було важливим, щоб майбутній вождь партії не потребував матеріального забезпечення з боку своїх однодумців» [550, с. 85]. З новим лідером «цанковісти» почали омолодження політичної сили, розробку програми і підготовку до створення повноцінної партії, яка в 1899 р. буде перейменована в Прогресивно-ліберальну.

Таким чином, із 1894 р. після тривалої перерви в діяльності «цанковістів» в історії партії почався період легалізації. Партія зберегла головну рису своєї ідеології – поміркованість. Це визначило не тільки партійні традиції, а й поведінку лідера. Не маючи можливості легально повернутися в Болгарію, Д. Цанков зосередився на консолідації однодумців. Однак уже в 1894 р. в партії назрівав розкол. Частина «цанковістів» гуртувалася навколо іншого яскравого представника – Стояна Данева, який мав намір тісно співпрацювати з проурядовою Народною партією. Цанков же прагнув зберегти самостійність партії. Тому головним завданням на перших порах після зміни влади в 1894 р. було повернення в Князівство і відновлення своїх лідерських позицій і авторитету. Повернувшись до Болгарії, Д. Цанков зіткнувся з іншою реальністю. Він розумів, що отримати депутатські мандати буде вкрай складно. Тому вирішив загравати з князем, обіцяючи сприяти налагодженню болгаро-російських відносин. Однак Цанкова випередив діючий уряд, який зумів розробити гарну стратегію відновлення дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом. Лідер «поміркованих» позбувся свого головного козира. Проте політик зумів згуртувати навколо своєї фігури тих «цанковістів», з якими він працював 7 років тому, до режиму С. Стамболова, і домогтися рішення емігрантського питання.

У тих умовах, в яких опинився Д. Цанков, залишалося лише консолідуватися з іншими партіями, щоб отримати хоч скільки-небудь депутатських портфелів. Однак і ця спроба дістатися до важелів влади виявилася безуспішною. Після провальних виборів 1896 р. лідер «цанковістів» став втрачати популярність серед однопартійців, болгар і навіть – російських правлячих кіл. Похилий вік, політичні невдачі, внутрішньопартійні розбіжності, партійна дезорганізація і безуспішне лавірування між князем, урядом і Санкт-Петербургом привели Д. Цанкова до думки про відставку і відхід з лідерських позицій.

Незважаючи на складний і, до певної міри, болісний для політика період 1895–1897 рр., саме «цанковісти» спільно з «радославовістами» і «народняками» відновили багатопартійну систему Болгарії. В історії «цанковістського» угруповання почався період відновлення партійної структури і організації.

4. 3. На схилі життя: завершення політичної кар'єри (1897–1911 рр.).

Зміна керівництва партії «цанковістів» ознаменувалася зміцненням політичної сили. З приходом нового лідера серед її керівництва політичної сили з'явилися молоді особи: доктор А. Радев, Х. Тодоров, В. Кінчев, П. Абраш. Це сприяло пожвавленню партійної діяльності і зростанню популярності серед народу. Слід зазначити, що Д. Цанков і його наближені розглядали С. Данева як компромісну і головне – тимчасову фігуру. Між колишнім і діючим лідерами відчувалося напруження. Цанков намагався впливати на Данева. В результаті чого той С. Данев повідомив М. Сарафову: «Головування вартує мені величезних жертв, натомість я маю одні неприємності» [74, л. 28].

Разом з омолодженням партії, прихильники С. Данева вирішили також змінити основну стратегію дій. Так, ідея союзу з «радославовістами» і «стамболовістами» більше не розглядалася. Новий вождь партії планував самостійну участь партії у виборах і сподівався на два міністерських крісла

для М. Сарафова і Д. Моллова. Також Данев запропонував видання нового друкованого органу партії [87, л. 7–9]. На початку 1898 р. був опублікований перший номер газети «България». Цікаво, що в період уніатського руху в 60-х роках ХІХ ст. Д. Цанков був редактором газети з такою ж назвою. Однак ці два друковані органи тематично не були пов'язані між собою.

Як і Д. Цанков, С. Данев був конституціоналістом, для якого важливу роль відігравали верховенство права, громадянські свободи і демократичне управління державою. Подібно Цанкову, новий лідер досить розмито повторював ті ж тези щодо необхідності бюджетної економії в тих сферах, в яких це можливо, не порушуючи основний закон. З однопартійцями С. Данев обговорював проблеми армії, емігрантське питання щодо поновлення на службі офіцерів-учасників перевороту 1886 р. та ін. У питаннях зовнішньої політики С. Данев висловлювався обережніше свого попередника. Наприклад, Д. Цанков називав Росію визволительською і навіть називав регіон Балкан російською сферою впливу, а до аргументів відносив релігійні і «племінні» відносини двох народів. У той час, як С. Данев вказував лише на загальні інтереси двох держав. Також більш чітко Стоян Данев окреслював ідею створення «Балканського союзу», як засіб вирішення болгарського національного питання. Новий лідер пояснював, що союз повинен бути цілісним, і формат такого альянсу мав зводитися або до антиосманської коаліції, що складалася б з балканських держав, або – до федерації. Однак ця концепція кілька разів змінювалася і еволюціонувала в наступні роки існування партії.

Дії «цанковістів» у 1898 р. були спрямовані, перш за все, на критику економічної політики уряду. Під час передвиборної агітації «помірквані» ліберали використовували як гасло необхідність скорочення бюджету з метою фінансової стабілізації Болгарії. Однак вибори в парламент у вересні 1898 р. завершилися для «цанковістів» невдачею. Д. Цанков був звинувачений в незаконній участі у виборах, оскільки старий політик уже перебував на повному державному утриманні і отримував пенсію. Тому

разом з «народняками», «каравелістами» і соціал-демократами «цанковісти» перейшли в опозицію. Безуспішні вибори сприяли прискоренню процесів розвитку структури партії і підготовки політичної програми. За 1898 р. «цанковісти» створили ще 11 нових партійних структур, зокрема, в Цариброді (нині–Сербія), Пирдопі та Орханії (Ботевград), в Провадії, Шумені, Нікополі, Казанлику та ін. [77, л. 1].

Погіршувалася економічна ситуація в країні. Намагаючись вийти з фінансово-економічної кризи, уряд Болгарії взяв кредит у австрійського консорціуму «Lenderbank» в розмірі 260 млн зл. лв. при 5-відсотковій ставці і номіналі – 89, 5%. Метою кредиту була виплата боргів за 1888, 1889 і 1892 роки. Зі свого боку, уряд Болгарії гарантував забезпечити дохід від залізниць і портів і надавав іпотеку для будівництва залізниць і портів у Варні та Бургасі. Ця угода передувало укладенню конвенції між болгарським урядом і компанією для експлуатації Східної залізниці, у зв'язку з чим Князівство мало відмовитися будувати транспортні шляхи в південній Болгарії (лінія Чирпан-Нова Загора), і передати їх в оренду Східній залізниці терміном на 25 років. Ці два договори були укладені таємно. Однак болгарські ЗМІ розповсюдили цю інформацію серед болгарської громадськості.

На сторінках свого видання «България» партія стверджувала, що економічна криза тимчасова, тому брати кредит немає необхідності [281, с. 204]. Подібні плани кабінету міністрів жорстко критикувалися пресою «цанковістів». У циркулярі Тимчасового центрального бюро від 23 березня 1899 р. політика уряду розглядалися як така, що матиме «найбільш катастрофічні наслідки для фінансового та економічного майбутнього країни» [300, с. 34]. У партійній пресі договори були розцінені як «зрада» і «економічне поневолення» Болгарії Німеччиною і Австро-Угорщиною.

Д. Цанков підтримав спільну позицію партії щодо фінансового питання, але більше був зацікавлений отримати міністерське крісло в новому кабінеті. Через економічну кризу і загальне невдоволення політикою НП К. Стоїлов

вирішив подати у відставку. Князь дав мандат на формування уряду Д. Грекову із застереженням, що до складу майбутнього кабінету увійдуть і «цанковісти». Князь Фердинанд розраховував, що, завдяки русофілам в уряді, можливо буде заручитися підтримкою Росії в отриманні кредиту у Франції. Греков зустрівся з Цанковим і Даневим, запропонувавши «цанковістам» 4 міністерських місця. Амбітні політики хотіли поставити своїх однопартійців на посади міністрів внутрішньої і зовнішньої політики, правосуддя і фінансів. Розуміючи бажання «цанковістів» контролювати всі найбільш важливі сфери життя Князівства, Д. Греков сформував свій кабінет з менш амбітних лібералів-«радославовістів», а «помірковані» перейшли в опозицію [300, с. 54].

Незважаючи на зниження активності Д. Цанкова в організаційних питаннях партійного будівництва, політик вирішив брати участь у місцевих виборах. У першій половині квітня 1899 р. спільно зі С. Даневим і К. Величковим він провів низку мітингів у різних регіонах Болгарії. У своїй пропаганді Цанков використовував нові гасла, виходячи з особистих інтересів і потреб. Яскравим прикладом є відстоювання права зберегти чиновницьку пенсію. У своїх аргументах політик спирався на принципи децентралізації, вказуючи на те, що громади на містах не є «знаряддям в руках уряду» [300, с. 79], тому ідея ліквідувати пенсії державним службовцям позбавлена логіки. У квітні 1899 р. «цанковсітами» були висунуті 49 кандидатів в 41 околії. Партія зібрала 15,6% голосів і отримала 23 мандати у 12 виборчих околіях. Д. Цанков здобув перемогу в Бялій Слатіні, де «цанковісти» отримали більшість мандатів [300, с. 80].

Однак енергійності і результативності зрілого політика новий голова партії не оцінив. Не за своєю волею Д. Цанков не зміг активно вносити пропозиції в процесі створення програми партії. С. Данев побоювався, що через ініціативність свого попередника частина партії може згуртуватися навколо колишнього вождя. ТЦБ прийняло рішення про проведення партійного конгресу для обговорення та затвердження статуту, програми та

інших партійних документів. Конгрес був відкритий 11 грудня 1899 р. [77, л. 11] В перший же день конгресу була обрана комісія з 26 представників, метою якої було переглянути запропоновані ТЦБ проекти статуту та програми [106, с.16–17]. Драган Цанков до складу комісії не увійшов. Можна припустити, що це було зроблено навмисно, щоб не провокувати розкол партії на прихильників Данева і Цанкова.

У програмних пунктах 12 грудня 1899 р. був зачитаний підготовлений проєкт програми партії, де простежується спадковість поглядів Д. Цанкова. Серед основних принципів були виділені такі: «торжество народного суперенітету», «зовнішня політика в тісній і нерозривній дружбі з Росією», «уряд, який буде пронизаний прогресивним духом часу, буде охороняти соціально-економічні інтереси народу». У питанні про адміністративний устрій країни прихильники Д. Цанкова виступали за «адміністративну незалежність громад і округів», залишаючи за Софією «право фінансового контролю» над ними. Також партія стояла на позиціях незалежності правосуддя та незмінюваності суддів. Таким чином, ініціативи Д. Цанкова протягом 1879–1897 рр. знайшли своє продовження в програмі партії під керівництвом С. Данева і були спрямовані на розвиток демократії в країні. «Цанковісти» оформилися в повноцінну політичну силу під назвою Прогресивно-ліберальна партія.

Наступним кроком роботи конгресу було визначення складу ЦБ. У число основних членів Бюро увійшли С. Данев, А. Людсканов, М. Сарафов, Васил І. Кінчев, А. Радев, Д. Моллов, А. Франгя та ін. Почесними членами обрали найбільш зрілих партійців – Д. Цанкова і М. Балабанова [575, с. 189]. Це зайвий раз доводить, що С. Данев прагнув усунути колишнього лідера «цанковістів» від вирішення найбільш важливих партійних питань.

Восени 1899 р. в результаті конфлікту з «радославовістами», прем'єр-міністр Д. Греков подав у відставку. Новий однопартійний кабінет очолив Тодор Іванчов. Уряд ініціював відновлення натуральної десятини, що стало непопулярним заходом кабінету і викликало селянські бунти у 1900 р. За

словами нового уряду, земельний податок, який замінив десятину у 1895 р. спричинив великі заборгованості за обов'язковими платежами, що призвело до економічної кризи в країні. Відповідний закон був прийнятий парламентом в січні 1900 року. Він передбачав введення натуральної десятини на зернові культури, а також грошової десятини – на виноградники, луки і ліси.

Реакція населення на цю урядову ініціативу була вкрай негативною. У ряді міст почалися заворушення і протести, на чолі яких стояв недавно створений Болгарський землеробський народний союз. БЗНС вимагав перегляду вжитих заходів. Перебуваючи в опозиції, «цанковісти» також виступали проти цього законопроєкту. Д. Цанков вважав, що переваг у відновленні десятини немає [187]. Перебуваючи в безвихідній ситуації, Прогресивна-ліберальна партія спробувала спровокувати громадську думку країни проти рішень кабінету Іванчова. У своїй газеті «България» «цанковісти» закликали болгар до участі у мітингах. Сама партія брала активну участь в їх організації. В результаті акцій протесту в селах Тристеник, Красен і Дуранкулак не обійшлося без кровопролиття, події в яких «цанковісти» назвали «братовбивчими». Лідери ПЛП закликали владу припинити терор і звільнити всіх заарештованих. Д. Цанков не брав особистої участі у мітингах, а лише стежив за ситуацією в країні і приєднувався до закликів «цанковістів» повалити чинний уряд і провести вільні вибори, розгорнувши інформаційну боротьбу в партійному друкованому органі [183].

Восени 1900 р. стало зрозуміло, що ситуація в країні критична і кабінет «радославовістів» протримається недовго. На початку січня 1901 р. прем'єр-міністр Т. Іванчов пішов у відставку. Причинами став корупційний скандал, до якого він був причетний, а також особистий конфлікт прем'єра з міністром внутрішніх справ генерал-майором Р. Петровим. Фердинанд став на бік генерала і довірив йому очолити новий уряд. Р. Петров продовжував керувати Міністерством внутрішніх справ, а також виконував обов'язки

міністра закордонних справ і віросповідання. Головною метою перехідного кабінету залишалося проведення парламентських виборів. Новий уряд підтримував Народно-ліберальну партію, що дало привід газетам опозиційних політичних сил говорити про можливість відновлення «стамболовістського» режиму.

ПЛП перша почала передвиборчу кампанію. Ще в грудні 1900 року лідери партії об'їжджали різні регіони Князівства. Д. Цанков відвідав околії Кюстендилського і Софійського округів. У січні 1901 р. Цанков також відправився в партійні структури в міста Північної Болгарії. 28 січня 1901 р. в Болгарії пройшли парламентські вибори, в результаті яких «цанковісти» отримали найбільшу кількість мандатів – 38, після них йшли «каравелісти» (23), «народняки» (22), «стамболовісти» і БЗНС (по 12), «радославовісти» (6) і соціал-демократи (2) [369, с. 173]. Д. Цанков був обраний від Врачанської околії з високим відсотком голосів.

Для формування нового уряду необхідно було створити коаліцію з кількох партій. В іншому випадку парламент розпускався. Протягом трьох тижнів за участю князя Фердинанда проходили перемовини між політичними силами країни. Розглядалося два варіанти: коаліція між Прогресивно-ліберальною і демократичною або між Народно-ліберальною і Народною партіями. Між останніми претендентами на створення альянсу існували значні суперечності, тому перший варіант був реалістичнішим.

12 лютого 1901 р. представники Демократичної, Народної та Прогресивно-ліберальної партій почали переговори про склад уряду, в результаті чого було прийнято спільне рішення, що в нього увійде по два представника від кожної політичної сили. Однак Народна партія зовсім відмовилася від участі в створенні коаліції. Кабінет склали представники ПЛП і ДП. Головою уряду став демократ П. Каравелов. С. Данєв обійняв посаду міністра закордонних справ, М. Саратов – міністра внутрішніх справ, А. Людсканов – міністра торгівлі і сільського господарства.

Драган Цанков підтримував новий уряд за кількома напрямками: в рішенні суворо контролювати процес економії державного бюджету, в наданні повної свободи народним представникам при внесенні до Народних Зборів пропозицій і законопроектів та завершенні розв'язання емігрантського питання. У зовнішній політиці Д. Цанков вважав, що Софія повинна сприяти встановленню миру в Македонії, йти на поступки Росії в рішенні «Фірміліанського питання» і не зраджувати своїм русофільським переконанням. У рішенні болгарського національного питання яскраво простежується проросійський вектор зовнішньої політики уряду. У промові перед парламентом С. Данев акцентував увагу на необхідності політики «відкритих карт» з Петербургом. Д. Цанков сказав, що маленькій Болгарії не потрібно вести зовнішню політику, яка принижує міжнародний статус країни до напівколоніального. І красномовно додав: «До Росії ми будемо добрими як голуби, а до інших державам – хитрі мов змії» [36, л. 7].

Восени 1901 р. відбулися додаткові вибори в парламент. Демократична і Прогресивно-ліберальна партії йшли загальним списком в Софії, але в провінції ці політичні сили діяли порізно. Згідно з оголошеними 7 жовтня результатами виборів, «цанковісти» отримали 12 додаткових місць, демократи – 6, «народняки» – 6, «стамболовісти» – 3, незалежні депутати – 2. Таким чином, підсумки виборів співвідношення політичних сил в парламенті практично не змінили.

Перша сесія нового парламенту почала свою роботу 15 жовтня. Виступаючи з доповіддю, князь Фердинанд визначив єдине рішення фінансової проблеми країни – кредит у французьких банків. В Народних зборах кілька разів голосували за кредитні договори, однак не набирали необхідної кількості голосів. Проти виступили «народняки», «хлібороби» і демократи. Депутати від ПЛП підтримали договори. Д. Цанков також віддав свій голос за підписання документів для позики [77, л. 138].

Урядова криза і розкол в рядах Демократичної партії змусили П. Каравелова подати у відставку. 21 грудня 1901 р. був сформований

гомогенний кабінет ПЛП на чолі зі С. Даневим. Рішення князя пояснюється тим, що «прогресивні» ліберали були єдиною політичною силою на той момент, які підтримували його ідею укладення договорів з французькими банками [378, с. 56]. Д. Цанков не мав амбіцій отримати посаду міністра.

«Прогресисти» розгорнули широку передвиборчу кампанію. С. Данев балотувався за чотирьма околіями, Д. Цанков – за трьома, але пройшовши у Врачанській. У парламенті двадцятого скликання фракція «цанковістів» отримала лише 98 зі 189 мандатів [184], але могла розраховувати на підтримку «каравелістів» і частини безпартійних депутатів. Не маючи більшості в Народних зборах, С. Данев не міг сформувавши Раду міністрів зі своїх однопартійців. З представників ПЛП міністерські портфелі отримали А. Людсканов (міністр внутрішніх справ) і М. Сарафов (міністр фінансів). Зберегли свої посади С. Данев (міністр закордонних справ і сповідання), С. Паприков (військовий міністр) і А. Радев (міністр правосуддя).

Будучи народним представником, Д. Цанков підняв важливу проблему, котра хвилювала його всю політичну кар'єру – питання освіти в Болгарії. Політик акцентував увагу на тому, що вкрай мало болгар здобувають освіту. У приклад навів статистику, яка показує, що найбільше дітей батьки віддають до школи до 10-річного віку, менше – продовжують навчання до 14–15 років і вкрай мало тих, хто навчається до повноліття [36, л. 2]. У своєму відкритому листі Д. Цанков нагадав, що держава в повній мірі відповідає за бюджет шкіл, який поповнюється за рахунок прямого податку з громадян Болгарії [36, л. 2]. Колишній лідер «поміркованих» лібералів вважав: учителів початкових шкіл мають затверджувати на посадах громадські ради, а тих викладачів, які не відповідали професійним вимогам, місцеві органи самоврядування повинні мати право звільняти. Однак запропонований політиком проєкт не знайшов підтримки з боку опозиційних фракцій, які складали більшість в Народних зборах.

Політичні скандали і складна зовнішньополітична ситуація наштовхнули князя Фердинанда на думку про зміну кабінету. 3 травня 1903 р. С. Данев

склав свої повноваження [44, л. 78]. Період самостійного правління ПЛП завершився. 6 травня 1903 р. Фердинанд видав указ про створення уряду на чолі з безпартійним генералом Р. Петровим. До складу кабінету увійшли ще троє безпартійних. Головні посади, такі як міністр внутрішніх справ і міністр правосуддя, зайняли представники Народно-ліберальної партії (Д. Петков і Н. Геннадієв відповідно). ПЛП перейшла в опозицію, до якої також увійшли «народняки», «родославовісти», «каравелісти», представники створеної в 1904 р. Младоліберальної партії, в 1905 р. – Радикально-демократичної партії, соціалісти – БРСДП (ш. с.) і БРСДП (т. с.).

Серед заходів нового уряду була зміна статті в Законі про чиновників цивільного відомства, яке стосувалося незмінності певного кола адміністративних службовців. Це дозволяло провладній партії замінити весь чиновницький апарат, увівши до його складу лише своїх прихильників. Було звільнено 11 з 12 окружних голів, 56 з 71 начальників, багато чиновників з різних міністерств, розпущено 200 з 1891 громадських рад. Опозиція, зокрема ПЛП, вважала подібні дії кабінету Р. Петрова незаконними, антиконституційними.

21 червня 1903 р. 120 депутатів XII ЗНЗ – «цанковісти», «народняки», «каравелісти» і «молоді» демократи – звернулися з листом до князя Фердинанда, в якому засуджували зміни урядом Закону про державних чиновників. Після того, як була призначена дата нових виборів до парламенту, представники опозиції написали ще одного листа князю, де робили акцент на зловживанні уряду і просили аудієнції. Під листом поставив свій підпис Д. Цанков [5, л. 17]. Лідери ПЛП також написали лист Центрального бюро провінційним клубам. У ньому йшлося про необхідність протидіяти беззаконню влади всіма легальними методами. «Прогресивні» ліберали закликали регіональних представників звертатися до суду в разі можливих зловживань з боку місцевої влади. Однак апеляція до князя і протести не мали ніякого ефекту.

Урядову кризу посилювало Ілліденско-Преображнське повстання в Македонії та південній Фракії. Лідери ПЛП вважали, що болгарське національне питання неможливо вирішити без участі західноєвропейських держав і, перш за все, Росії. «Прогресивні» ліберали називали курс уряду «туркофільським». Д. Цанков звинувачував кабінет Р. Петрова в сприянні діяльності Внутрішньої македоно-одрінської революційної організації (ВМОРО), так як сам був проти рішення національної проблеми революційним шляхом. «Прогресисти» вважали, що вирішення питання можливо тільки за допомогою діалогу з Туреччиною за участю великих держав [404, с. 147] і виступали проти війни.

На виборах до XIII ЗНЗ, які відбулися 19 жовтня, ПЛП висунула кандидатури 59 однопартійців в 47 виборчіоколії. Д. Цанков традиційно балотувався у Враці. «Прогресисти» відвоювали 11,1% голосів [308, с. 153]. Не отримали мандати Д. Цанков, М. Сарафія, А. Франгя, А. Радев. Тому ПЛП сконцентрувалася на згуртуванні партійців і організації політичної сили. 4 грудня 1904 р. було проведено засідання Верховного комітету партії. На з'їзді члени ПЛП обговорили структуру партії та частково змінили склад ЦБ. Д. Цанков був переобраний почесним членом Бюро. Члени Прогресивно-ліберальної партії вирішили відвідати всі свої місцеві структурні організації. Приєднався до ініціативи і Д. Цанков, об'їхавши всю Болгарію зі своєю онукою Радою Людскановою влітку 1907 р.

Один з найважливіших праць Д. Цанкова цього періоду, яка найбільш точно відображає його політичні погляди, є «Катехізіс представницького управління». Серед основних тез виділемо такі: «народ є господарем своєї держави і в управлінні нею», а не цар, князь або голова; «державного голову обирає сам народ, а не Бог», «народ сам пише основний закон». Політик ретельно розписав, на яких принципах повинна базуватися Конституція, акцентуючи увагу на рівноважних положеннях голови держави і Народних зборів, а також – на можливості змінювати основний закон за ініціативою болгарського народу. Після основних положень стосовно управління в

Болгарії, Д. Цанков зробив історичний відступ і познайомив читачів з історією розвитку держави як такої і різними видами державного устрою. Вся публікація наскрізь пронизана духом демократизму.

Тим часом, популярність «прогресистів» згасала. Готуючись до чергових парламентських виборів, Д. Цанков звернувся до своїх виборців. Політик закликав не піддаватися порожнім обіцянкам ворожих партій, підкупу або тиску з їхнього боку і виконати свій громадянський обов'язок. У травні 1908 р. пройшли вибори в XIV ЗНЗ. Від ПЛП було представлено 70 кандидатів. 79-річний Д. Цанков також балотувався в дві столичні околії. За ПЛП віддали всього лише 7,0% голосів. Д. Цанков отримав на свою користь антирекордні 312 голоси [557, с. 426].

Ключовою подією в історії Болгарії стало проголошення незалежності держави в 1908 р. До цього часу Болгарія платила данину Туреччині в розмірі 2950 тис. левів, діяв режим капітуляцій. Використання більшості залізниць в південній Болгарії, які належали турецькій компанії, було катастрофічним [364, с. 8]. Необхідно було позбутися залежності Болгарії від Османської імперії.

Голова держави намагався проголосити незалежність Болгарії кілька разів, починаючи з 1906 року. Однак всі спроби в силу різних причин виявилися невдалими. Незабаром для цього склалася зручна ситуація. 20 вересня 1908 р. в палаці була отримана телеграма, в якій Фердинанд просив передати Малинову, щоб він з міністрами виїхав в Руцук. Тут, в салоні корабля «Цар Крум», на якому прибув болгарський князь, сталася розмова останнього з Малиновим. Фердинанд заявив, що прийшов час призвести у виконання рішення про проголошення незалежності [562, с. 57]. Після Фердинанд і всі міністри рушили до палацу, де відбулася нарада. За 6 годин було розглянуто підготовлений раніше відповідний документ про проголошення незалежності, який був прийнятий князем і міністрами майже без поправок [367, с. 22]. Так, 22 вересня 1908 р. Болгарія була проголошена незалежною державою. Фердинанд отримав царську корону.

Наступного дня після проголошення незалежності вийшов номер газети «България», в якому на першій сторінці містився маніфест царя Фердинанда. Головна теза статті – «Наш народ зробив історичний крок, який призведе до суттєвих змін в міжнародних відносинах» [223]. Прогресивно-ліберальна партія позитивно відреагувала на проголошення незалежності і висловила сподівання на те, що цей акт не матиме підтримку з боку великих держав. Журналісти газети «прогресистів» вкотре покладали надії на далекоглядність і мудрість Порти [168]. Д. Цанков позитивно поставився до історичної події. Але вважав, що боротьба за незалежність не закінчена доти, поки Порта не буде переконана в дружньому ставленні до неї болгарського уряду і царя [168]. А подальші відносини між Софією та Стамбулом безпосередньо залежали від дій кабінету А. Малинова. Однак Цанков побоювався, що Фердинанд може зловживати своїм титулом, використовуючи широкі повноваження і відповідно – порушувати деякі статті Конституції.

В останні роки життя Д. Цанков все частіше усамітнювався у своєму будинку, рідше бував на обговореннях організаційних питань партії. Вік, складне минуле і хвороба Паркінсона його обмежили свою суспільно-політичну активність. Останні дні політик прожив досить скромно. Фінансової допомоги ні від однопартійців, ні від Санкт-Петербурга чекати не довелося. Помер Драган Цанков 24 березня 1911 р. в Софії. Похорон відбувся на належному рівні. Похований в Софії на міському цвинтарі.

По смерті політика навіть преса опонентів оцінювала Д. Цанкова як досвідченого державника, гарного дипломата та сильного партійного лідера «цанковістів» [110, л. 132–136; 190; 208].

Таким чином, після складання своїх повноважень лідера «поміркованих» лібералів, політична діяльність Д. Цанкова пішла на спад. Однак політик вів інформаційну боротьбу на сторінках газети «България», брав участь в обговореннях Конституції, зовнішньополітичних питань і балотувався на виборах в парламент. Передвиборчі агітації проходили досить успішно, тому колишній лідер «поміркованих» завжди міг розраховувати на депутатський

мандат, однак на міністерські крісла вже не претендував, ймовірно, через вік і спроби нового лідера партії С. Данєва відсторонити свого попередника від вирішення найбільш важливих партійних і урядових проблем.

Д. Цанков був відданим своїм ідеалам, проявляв себе як послідовний русофіл і конституціоналіст. Політик переймався проблемами збереження громадянських прав і свобод, підвищення освітнього рівня болгар, а також – зовнішньополітичними питаннями. Як політик з великим досвідом, він зміг розробити універсальну формулу для створення «правильного», на його погляд, управління державою. Свої думки Цанков виклав у праці під назвою «Катехізис представницького управління».

Д. Цанков втрачав авторитет серед однопартійців і популярність – серед болгар, а також став рідше підтримувати зв'язки з іншими русофілами і проросійськи налаштованою громадськістю країни. Ймовірно, досвідчений політик усвідомив, що свій суспільний та політичний обов'язок він давно виконав. Після смерті дуже показові вираження співчуття рідним його друзів і соратників, які відгукувалися про Драгана Цанкова як про мудрого, темпераментного, скрупульозного, розумного політика та дипломата, який зробив великий внесок у створення Тирновської конституції і розвиток різних сфер життя Князівства. Це був політичний довгожитель, який гідно увійшов в історію Болгарії і до сьогодні стимулює дослідників вивчати його життєвий шлях.

ВИСНОВКИ

Драган Цанков – людина з непересічною долею, біографія якого насичена різними важливими історичними доленосними для Болгарії подіями. Він був відомим болгарським громадсько-політичним діячем другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. Д. Цанков одним із перших започаткував роботу болгарської типографії, став ініціатором уніатського руху в 60-х роках ХІХ ст., був представником першої неофіційної дипломатичної місії в країнах Західної Європи як представник болгарського народу, брав активну участь у національно-визвольному русі, був досвідченим політиком, державником і дипломатом.

Аналіз історіографії теми дослідження дозволяє констатувати, що інтерес до постаті Д. Цанкова мав кілька хвилеподібних стадій. У болгарській (першої половини ХХ ст.) та дореволюційній російській історіографії тема діяльності Д. Цанкова вивчалась недостатньо. Дослідники тих часів згадували політика переважно в контексті загальних тенденцій становлення партійної системи. Після Жовтня 1917 р. науковці почали застосовувати марксистську методологію і класовий підхід до вивчення історії політичних процесів у Болгарії. У радянській історіографії Д. Цанков згадувався, як і всі лідери правоцентристських політичних сил Болгарії, досить рідко і характеризувався як представник дрібнобуржуазної або буржуазної партії. Після падіння комуністичного режиму в Болгарії інтерес фахівців до діяльності «цанковістів» зріс, але в останні десятиліття тема постаті політика-русофіла не була популярною серед болгарських вчених через зовнішньополітичну орієнтацію Болгарії на західноєвропейські держави. Радянські науковці відносили Д. Цанкова до групи русофілів, називаючи його лідером буржуазної партії з русофільською орієнтацією. Після розпаду Радянського союзу російські автори поступово відійшли від «марксистських» штампів і стереотипів. У роботах відбулась їх переоцінка, але саме особистості Д. Цанкова приділялось достатньо мало уваги через

його минуле, зокрема через факт зміни конфесії. У сучасній болгарській, закордонній та українській історіографії відсутні роботи, що комплексно б вивчали діяльність Д. Цанкова, торкаючись у цьому контексті або загальних фактів, або лише окремих аспектів. Для вирішення поставлених наукових завдань ми залучили широку джерельну базу, основу якої стали опубліковані та неопубліковані архівні документи архівів Болгарії, а також болгарська, російська дореволюційна та закордонна преса, мемуари тощо.

На формування політичних поглядів Д. Цанкова вплинуло декілька чинників. Майбутній видатний громадсько-політичний діяч народився в заможній сім'ї. Його родинне коло переважно складали священники й торговці. Рано втративши матір, маленький Драган із дитинства навчився бути самостійним, що сформувало в ньому самоорганізованість і відповідальність за свої вчинки з раннього віку. Виховувався він у патріотичному дусі. У школі з цікавістю вивчав історію болгарського народу. Вирішальну роль у визначенні своїх патріотичних переконань відіграло навчання в І. Момчилова. У шкільні роки юний Д. Цанков зблизився з однодумцями, обговорюючи фанаріотський духовний вплив на болгар та консолідував навколо себе майбутніх борців за державну самостійність.

У старші роки Д. Цанков познайомився з історією і традиціями двох різних імперій – Російської та Австрійської. Однак обидві держави об'єднував загальний історичний аспект – революційні настрої, які ввібрав у себе і юний Цанков. З одного боку, він захоплювався російською культурою, з іншого – співчував селянам, задавленим кріпосним правом. У Відні молодий студент отримав необхідні знання в галузі права і друкарства, але хотів застосувати їх на практиці саме в Болгарії, сприяючи освіті й розвитку культури рідного краю. Д. Цанков однаково сильно симпатизував обом імперіям, що, можливо, визначило його лавірування між двома державами на початку його політичної діяльності (перша половина 80-х років XIX ст.). Так чи інакше, саме атмосфера в сім'ї та навчання у різних великих вчителів оформили його патріотичні погляди й окреслили головну мету – сприяти

культурному-просвітницькому розвитку болгарського народу та відстоювати самостійність болгарської держави .

Розпочавши масштабну видавничу роботу в середині 50-х років XIX ст., одночасно в Болгарії набрав обертів національно-визвольний рух і стало актуальним церковне питання. Церковна боротьба Д. Цанкова мала певні результати, а саме: вперше за довгі роки османського гноблення болгари змогли відкрито атакувати могутнього супротивника свого народу – Константинопольський Патріархат. Уніатський рух однозначно сприяв популяризації болгарської нації в Західній Європі. Сам Драган Цанков також отримав впізнаваність серед болгарського населення.

У 60-ті XIX ст. роки Драган Цанков був змушений деякий час працювати в різних містах на державних посадах, в тому числі, зайнявся викладацькою роботою в м. Русе. Саме тут він зміг організувати місцевих жителів, зокрема в питанні фінансового сприяння розвитку школи та бібліотеки, та стимулював просвітницьку діяльність міста. Іншим напрямом діяльності майбутнього політика була боротьба проти проєкту, що передбачав злиття болгарських шкіл з турецькими під керівництвом імперського Міністерства освіти.

Тож в перші роки своєї активності Д. Цанков спрямував свої сили на розвиток видавничої справи, уніатських рух та культурно-просвітницьку діяльність.

Саме в 60–70-х роках XIX ст. у Д. Цанкова сформувалось стійке позитивне враження від Російської імперії, яка в його очах виглядала тією державою, що змогла б протистояти османському поневоленню болгарського народу. Ключовим моментом у встановленні контактів з політичними діячами та представниками наукової та культурної сфер Російської імперії став дипломатичний візит Д. Цанкова та М. Балабанова до Санкт-Петербурга.

Перший досвід неофіційної дипломатичної місії у 1876–1877 рр. мав декілька важливих для болгарської держави результатів, а саме: болгарські події середини 70-х років XIX ст. були відображені в світовій пресі;

масштабна дипломатична робота в столицях західноєвропейських держав і Росії увінчалася успіхом і визнанням існуючих в Болгарії проблем; делегати заручилися підтримкою багатьох державних топ-чиновників, що було вкрай важливим перед проведенням конференції великих держав в Константинополі. Незважаючи на відсутність офіційних повноважень і спроби дискредитації болгарських делегатів турецькою владою, можна з упевненістю ствердити, що делегація Цанкова й Балабанова за змістом, масштабом і наслідками була найбільшою та найважливішою дипломатичною акцією за всю історію болгарського національно-визвольного руху.

Наступний великий етап життя Д. Цанкова пов'язаний з політичною та державною діяльністю. Д. Цанков був конституціоналістом, який боровся за створення системи широкого самоврядування як гарантії національної свободи, всенародної освіти і справедливого розподілу податків. Програмні документи партії показують гарне знання потреб та інтересів Князівства і болгарського народу. Уряд на чолі з Д. Цанковим досяг позитивних результатів у сфері внутрішньої політики, але він також здійснював деякі вчинки, які поступово вели до поглиблення протиріч серед представників Ліберальної партії. Д. Цанков став першим очільником угруповання, що відкололось від Ліберальної партії та сформувало третю в Князівстві політичну силу.

У 1883 р. «цанковісти» остаточно відкололися від Ліберальної партії і утворили третю політичну силу в Князівстві. Використовуючи методологію аналізу партій М. Дюверже, можна зробити висновки що прихильники Д. Цанкова сформували кадрову партію, що існувала за рахунок добровільних внесків членів партії. Але пізніше у лідерів (Д. Цанкова та С. Данева) були спроби створити масову партію, яка отримувала додаткову матеріальну підтримку від спонсорів (перш за все, від Росії) та враховувала інтереси декількох верств населення. Це яскраво вказує на правоцентристську позицію «цанковістів» в політичному спектрі Болгарії. Реальна влада в такій

партії належала одній людині – Д. Цанкову (з 1897 – С. Даневу). «Помірковані» були представниками прямої вертикальної структури партії, в якій майже всі політичні процеси були централізованими та мали декілька структурних елементів.

В середині 80-х років XIX ст. лідер «поміркованих» лібералів міг лавірувати між князем і консерваторами. Проте, досягнувши відновлення Конституції і більшої популярності серед болгар різних прошарків населення, Цанков став рідше заявляти про вимоги вносити поправки в Основний закон. Йому часто доводилося маневрувати між опонентами, союзниками, князем і російським урядом. Приділяючи значну частину уваги пошуку компромісів між різними силами, Д. Цанков іноді жертвував власними принципами, намагаючись зберегти владу у своїх руках. Тому можна говорити про те, що інколи для Д. Цанкова ідеологія була вторинною. Проте з часом в заявах щодо зовнішньої політики очільник «цанковістів» став більш принциповим, різким і послідовним, внаслідок чого погіршувалися стосунки з потенційними союзниками.

Від консерваторів Д. Цанкову вдалося перейняти деякі типові для них цінності: стабільність і порядок.

У національному питанні Д. Цанков був обережним і вів політику, орієнтовану на Росію. Поводився двозначно і регулярно озвучував офіційну позицію Александра III. Зовнішньополітична орієнтація державника на Російську імперію перетворила з Д. Цанкова на найвідомішого болгарського русофіла, що консолідував навколо себе прихильників Санкт-Петербурга. Не зважаючи на ідейні переконання, не в останню роль зіграла і суттєва фінансова підтримка політика російською столицею.

Визначено основні напрями діяльності Д. Цанкова та його прихильників у період «стамболовістської диктатури»: підтримування тісних відносин із проросійськи налаштованими офіцерами, які перебували в еміграції, а також з російською інтелігенцією; спроба вплинути на думку європейської громадськості; критика зовнішньополітичного курсу С. Стамболова;

відстоювання інтересів в питаннях зовнішньої політики на користь орієнтації на Росію; підготовка терористичних актів проти князя Фердинанда і С. Стамболова; спроба вирішення болгарського національного питання на Балканах.

Після еміграції партія зберегла головну рису своєї ідеології – поміркованість. Це визначило не тільки партійні традиції, а й поведінку лідера політичної сили. Тож роль Д. Цанкова, навіть роль образу вожака в обличчі Д. Цанкова, допомогла згуртувати «поміркованих» після «стамболовістського» режиму.

Таким чином, більшу частину життя Д. Цанков проявляв себе як послідовний русофіл і конституціоналіст. Він зіграв велику роль у розвитку видавничої справи на території Болгарії, просвітницької діяльності окремих регіонів, болгарської дипломатії; прославився як викладач і перекладач; зробив суттєвий внесок у розробку Тирновської конституції та формуванні багатопартійної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали та документи

1. Апелации на Драган Цанков към избирателите. 15 февруари 1896. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 20. Л. 12–13.
2. Апелации от представители на Обикновеното народно събрание. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 21. Л. 1–14.
3. Апели и циркулярни писма на Драган Цанков към сънародници, избиратели, политици и дипломатите // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 12. Л. 1–69.
4. Апелации на представителите на ПЛП към народни представители и избиратели // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 17. Л. 1–28.
5. Архив на Г. С. Раковски / Под ред. М. Арнаудов, М. Димитров, П. Динеков, Л. Стоянов. София: БАН, 1952–1957. Том 1–2. 1557 с.
6. Атанас Шопов: Дневник, дипломатически рапорти и писма / Ред. И. Пасков. София: Македонски научен институт, 1995. 287 с.
7. Български конституции и конституционни проекти / Ред.: Л. Стоянов, В. Методиев. София: Д-р Петър Берон, 1990. 216 с.
8. Въззвание от Драган Цанков към господа избирателите в Ст. София и околията Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 25. Л. 1–3.
9. Външната политика на България. Документи и материали / Съст.: Е. Стателова и др. София: Наука и изкуство, 1978. Т. 1. 857 с.
10. Външната политика на България: Документи и материали. София: Наука и изкуство, 1978. Т. 1. 857 с.

11. Вътрешната Македоно–Одринска революционна организация (1893–1919 г.): Документи на централните ръководни органи (устава, правилници, мемоари, декларации, окръжни протоколи, наредби, резолюции, писма) / Съст.: Ц. Билярски, И. Бурилкова. София: Университетско изд–во «Св. Климент Охридски», 2007. Кн. 46. Т. 1. Ч. 2. 640 с.
12. Георгиев В., Трифонов С. Екзарх български Йосиф I: Писма и доклади. София: Клуб 90, 1994. 437 с.
13. Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Просвета, 1994. Т. 1. Ч. 1. 632 с.
14. Георгиев В., Трифонов С. Македония и Тракия в борба за свобода: Краят на XIX – началото на XX век: Нови документи. София: Македонски научен институт, 1995. 816 с.
15. Двадесет години от царуването на Негово Царско Височество Фердинанд I, Княз на България: 1887–1907: Речи, прокламации и рескрипти / Събр. и изд. Х. Цветков и Д. Иванов. София: Държавна печатница, 1907. 540 с.
16. Делото по заговора за убийството на Негово Царско Височество княза и министра председателя Стамболова и убийството на министра Белчева: Обвинителен акт / Съст. Г. Цукев. София: Б. Зилбер, 1892. 1018 с.
17. Дневници (стенографически) на II Обикновено народно събрание. София, 1880. 893 с.
18. Дневници (стенографически) на II Обикновено народно събрание. София, 1881. 896 с.
19. Дневници (стенографически) на V Велико народно събрание. София, 1911. 639 с.
20. Дневници (стенографически) на VIII–XV Обикновено народно събрание. София, 1895–1913.
21. Дневници (стенографически) на III Обикновено народно събрание. София, 1883. 678 с.
22. Дневници (стенографически) на III Обикновено народно събрание. София, 1884. 848 с.

23. Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1899. Кн. 2. 2301 с.
24. Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1901. Кн. 2. 2311 с.
25. Дневници (стенографически) на XIV Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1908. 1904 с.
26. Договор за мир между Княжество България и Кралство Сърбия 1886 г. / Съст. П. Петков. *Документи за новата история на България XIX – началото на XX век*. Велико Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 2002. С. 195–196.
27. Документи за биография на Драган Цанков (1828–1896) // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 1. Л. 1–36.
28. Документи за българската история: Документи из турските държавни архиви (1863–1909) / Съст. П. Дорев. София: Изд–во на БАН, 1942. Т. 4. 368 с.
29. Документи за Драган Цанков // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 17к «Иван, Шишманов». Оп. 1. А. е. 358. Л. 1–78.
30. Документи и материали за историята на българския народ / Съст.: М. Войнов и др. София: Изд–во на БАН, 1969. 561 с.
31. Документи по обявяването на независимостта на България 1908 година: Из тайния кабинет на княз Фердинанд / Съст.: Ц. Тодорова, Е. Стателова. София: Изд–во на БАН, 1968. 238 с.
32. Документите на Консервативната партия // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 290 «Димитър Греков». Оп. 1. А. е. 12. Л. 1–16.
33. Документите на състав на министерски съвет. 1880–1881 г. // Централен държавен архив на Република България. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 1. А. е. 4. Л. 1–21.
34. Документите на състав на министерски съвет. 1884 г. // Централен държавен архив на Република България. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 2. А. е. 3. Л. 1–17.

35. Документите на състав на министерски съвет. 1885 г. // Централен държавен архив на Република България. Ф. 300к «Демократическа партия». Оп. 1. А. е. 11. Л. 1–22.
36. Драган Цанков (1828–1911): статии, ръкописи и материали // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 17к «Иван, Шишманов». Оп. 1. А. е. 357. Л. 1–47.
37. Драган Цанков до своите приятели и единомисленици. 15 януари 1890 г. (Санкт-Петербург) // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 19к «Стамболов, Стефан». Оп. 1. А. е. 1225.
38. Из архива на Найдено Геров. Книга 2: Кореспонденция с частни лица / Съст. Т. Панчев. София: Издателство на БАН, 1914. 1024 с.
39. Известие на Драган Цанков. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 9.
40. Изрезки от вестници. 1887–1895 г. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 9. Л. 3–37.
41. Изрезки от руските вестници. 1888–1895 г. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 24. Л. 1–102.
42. Катехизис на представителското управление. 1 май 1901 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 57. Л. 1–39.
43. Кореспонденция на Драган Цанков с руски генерали и дипломати. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 26. Л. 1–33.
44. Лична кореспонденция и спомени на Недялка Цанкова–Людсканова // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 12. «Недялка Цанкова–Людсканова». Оп. 1. А. е. 1–3. Л. 1–88.

45. Лична кореспонденция на Димитър Петков // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 638 «Димитър Петков». Оп. 1. А. е. 5. Л. 4–13.
46. Лична кореспонденция на Димитър Тончев // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 256 «Димитър Тончев». Оп. 1. А. е. 3. Л. 1–19.
47. Лична кореспонденция на Д-р Васил Радославов // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 9. Л. 1–55.
48. Лична кореспонденция на д-р Васил Радославов // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 4. А. е. 2. Л. 1–37.
49. Лична кореспонденция на Драган Цанков // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 57. Л. 1–31.
50. Лична кореспонденция на К. Величков // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 125к «Величков, Константин». Оп. 2. А. е. 2. Л. 1–41.
51. Лична кореспонденция на Михаил Маджаров // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 44к «Маджаров, Михаил». Оп. 1. А. е. 6. Л. 1–7.
52. Лична кореспонденция на Тодор Икономов // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 19 «Тодор Икономов». Оп. 1. А. е. 5. Л. 1–52.
53. Личните документи на Антон Франгя. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 187 «Антон Франгя». Оп. 1. А. е. 1. Л. 1–27.
54. Личните документи на Антон Цанков. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 5 «Антон Цанков». Оп. 2. Л. 1–161.

55. Личните документи на Братя Евлогий и Христо Георгиеви Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 7 «Братя Евлогий и Христо Георгиеви». Оп. 1. А. е. 1. Л. 3–19.
56. Македония: Сборник от документи и материали / Отг. ред.: Д. Косев, Х. Христов, Н. Тодоров, В. Станков. София: Изд-во на БАН, 1978. 821 с.
57. Международные отношения 1870–1918 гг. Сборник документов / Сост. О. Фрейфельд, А. Королев. Под ред. В. Хвостова / Серия: Антология мысли. Москва: Издательство Юрайт, 2018. 486 с.
58. Материали на Драган Цанков. Б. д. // Научен архив на Българска академия на науките. «Панаретов, Стефан». Оп. 1. А. е. 13. Л. 1–28.
59. Независимостта на България: Документи и периодичен печат 1908–1909 г. / Съст. Л. Чолпанова. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 2008. 203 с.
60. Обща лична информация на Димитър Ценович. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 80 «Димитър Ценович». Оп. 1. А. е. 3. Л. 1–21.
61. Олъденбург С. С. Царствование Николая II. Москва: Астрель, 2008. 768 с.
62. Орден Св. Александр (III степен) на Драган Цанков. 26 декември 1883 г. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 41. Л. 16.
63. Освобождение Болгарии от турецкого ига: Документы в трех томах. Том 1: Освободительная борьба южных славян и Россия. 1875–1877 / Под редакцией: С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, Ал. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1961. 714 с.
64. Отворено писмо до народните представители. 1902 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 51. Л. 1–2.
65. Открито писмо на Д. Цанков до народните представители. 7 декември 1895 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 43. Л. 1–3.

66. Открито писмо на Д. Цанков до П. Каравелов, В. Радославов, П. Минчович. 15 август 1895г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 41. Л 1–4.
67. Открито писмо на Цанков Д. до приятели. 18 януари 1895 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 40. Л. 1.
68. Открито писмо от Д. Цанков до руския дипломатически агент г-ну Хитрово. Б. д. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 32. Л. 1–3.
69. Открито писмо от Д. Цанков, Х. Стоянова и д-ра И. Шишманова до български княз. Б. д. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 34. Л. 12.
70. Открито писмо на Д. Цанков относно сваляване на А. Батенберг. 1886 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 38. Л. 1–2.
71. Официални писма от Драган Цанков. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 271 «Княз Александър I Батенберг». Оп. 1. А. е. 27. Л. 1–27.
72. Памятныe записки (Санкт-Петербург). Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 27. Л. 1–14.
73. Партийни документи на «цанковистите» // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 40. Л. 1–26.
74. Партийните документи на «цанковистите» // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 356 «Константин Людсканов-Цанков». Оп. 2. А. е. 3. Л. 1–43.
75. Партийните документи на Либераланата партия // Централен държавен архив на Република България. Ф. 401к «Либерална партия (радослависти)». Оп. 1. А. е. 5. Л. 1–47.

76. Партийните документи на Либералната партия // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1. А. е. 2. Л. 1–18.
77. Партийните документи на ПЛП // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 15 «Д-р Стоян Данев». Оп. 1. А. е. 3. Л. 1–42.
78. Писма на одрински емигранти до Д. Цанков. 12 октомври 1887 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 19. Л. 1.
79. Писма от А. Людсканов до М. Сарафов. Б. д. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 17к «Сарафов, Михаил». Оп. 1. А. е. 179. Л. 1–27.
80. Писма от митрополит Методий до Д. Цанков. Б. д. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 23. Л. 1–3.
81. Писма от С. Д. Добрович до Д. Цанков. Б. д. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 16. Л. 1–9.
82. Писма от С. Стамболов до М. Сарафов. Б. д. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 17к «Сарафов, Михаил». Оп. 1. А. е. 31. Л. 1–42.
83. Писма до Д. Цанков от румелийски организации. 1885 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 13. Л. 1–2.
84. Писма от Д. Цанков до И. Ев. Гешов. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 4. А. е. 4. Л. 1–89.
85. Писма от Д. Цанков до проф. М. Дринов Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 111 «Марин Дринов». Оп. 1. А. е. 8. Л. 1–39.
86. Писма от Драган Цанков до Григор Начович. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 14 «Григор Начович». Оп. 1. А. е. 6. Л. 5672–5791.

87. Писмата от Драган Цанков до д-р Стоян Данев. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 15 «Д-р Стоян Данев». Оп. 1. А. е. 7. Л. 1–42.
88. Писмата от Драган Цанков до Константин Людсканов. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 356 «Константин Людсканов-Цанков». Оп. 5. А. е. 4. Л. 1–342.
89. Писмата от Драган Цанков до Петко Каравелов. Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1. А. е. 4. Л. 1–43.
90. Писмо от Врачанско окръжно управление до Др. Цанков. 25 февруари–11 април 1902 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 49. Л. 1–3.
91. Писмо от Д. Цанков до княз Фердинанд. 1908 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 12. Л. 1.
92. Писмото на А. Куропаткин до Д. Цанков. 9 май 1895 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 21. Л. 1.
93. Писмото на Драган Цанков до Александр Баттенберг. 1883 г. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 18. Л. 1–2.
94. Политическите програми на Либералната партия // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 23. Л. 1–7.
95. Призовки, обвинителни акти за Д. Цанков. 1881 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 33. Л. 1–7.
96. Приказ императорского российского комиссара в Болгарии № 64. 29 октябрия 1878 г. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 35. Л. 5.
97. Програма на министерството. 1883 г. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 41. Л. 1.

98. Програма на министерството на вътрешните работи след детронацията на А. Батенберг 1886 г. 21 септември 1886 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 39. Л. 1–2.
99. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. 524 с.
100. Проект за споразумение за помирение на двете партии (Либералната и Консервативната); резолюции и протоколите от конгреси на Либераланата партия // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 14. Л. 1–28.
101. Проект на закона за изменение чл. 1 на закона от 20 декември 1894 г. за изменение някои членове на закона за народното просвещение Б. д. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 27. Л. 1–5.
102. Проекти на Конституцията // Централен държавен архив на Република България. Ф. 600к «Стоилов, Константин». Оп. 3. А. е. 4. Л. 1–33.
103. Протест на народни представители от XII Обикновено народно събрание. 21. юни 1903 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 52. Л. 1.
104. Протокол от Второто съвместно заседание от либерали и консерватори за постигане споразумения между партиите. 1883 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 17к «Сарафов, Михаил». Оп. 1. А. е. 30. Л. 1–11.
105. Протоколите на работа на Министерството на външните работи и изповеданията. 1879–1880 г. // Централен държавен архив на Република България. Ф. 166к «Министерство на външните работи и изповеданията – Дирекция на вероизповеданията (1879–1944)». Оп. 1. А. е. 3. Л. 1–32.
106. Протоколите на работа на Министерството на външните работи и изповеданията. 1885 г. // Централен държавен архив на Република България. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 2. А. е. 2. Л. 1–13.

107. Протоколите на Учредителното българско народно събрание в Търново. София, 1879. 368 с.
108. Първий конгрес на Прогресивно-либералната партия. София, 1900. 81 с.
109. Реч на Д. Цанков, произнесена по тронното слово в XIII заседание на Народното собрание. 3 ноември 1901 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 48. Л. 1–5.
110. Родословието и личните документи на Драган Цанков // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 2. Л. 1–127.
111. Спомени на Е. Каравелова // Централен държавен архив на Република България. Ф. 834к «Екатерина, Каравелова». Оп. 1. А. е. 2. Л. 1–89.
112. Сръбско-българската война 1885. Сборник документи / Съст. Е. Недевска, С. Шанов. София: Военно издателство, 1985. 495 с.
113. Статистика на изборите за народни представители за XIV ОНС. София. 1910.
114. Статистика на изборите за народни представители. X ОНС. София, 1900.
115. Стефан Стамболов: Биографии / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. Т. 20. 980 с.
116. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми 19. V. 1894 – 5. VII. 1895) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 8. 847 с.
117. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст. М. Куманов. София: Отечество, 1997. Т. 1. 623 с.
118. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 2. 430 с.
119. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 10. 819 с.

120. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 11. 681 с.
121. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1890) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 14. 573 с.
122. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1891) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 15. 995 с.
123. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти 1890 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 3. 687 с.
124. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки 1891 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 4. 574 с.
125. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 5. 447 с.
126. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки април – декември 1893 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 6. 920 с.
127. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, статии, съобщения) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 9. 723 с.
128. Стефан Стамболов: Личен архив (телеграми и писма) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 13. 414 с.
129. Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. Т. 17. 550 с.
130. Стефанов Г. Международни отношения и външна политика на България: 1870–1957 г. / Г. Стефанов. София: Наука и изкуство, 1965. 268 с.

131. Съединението 1885: Сборник от документи 1878–1886 / Под ред. на Е. Стателова, Р. Попов, Д. Дойнов. София: Наука и изкуство, 1985. 581 с.
132. Съобщение за началото на издаването на вестника «България». Февруари 1859 г. // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 11. Л. 3.
133. Табаков Н. Неиздани писма на П. Р. Славейков. София: Издателство на БАН, 1959. 179 с.
134. Протоколите на заседания на Народно събрание. 1879–1883 гг. // Централен държавен архив на Република България. Ф. 173к «Народно събрание». Оп. 1. А. е. 1. Л. 1–76.
135. Протоколите на заседания на Народно събрание. 1884–1885 гг. // Централен държавен архив на Република България. Ф. 173к «Народно събрание». Оп. 2. А. е. 2. Л. 1–81.
136. Партийните проекти на «цанковистите» // Централен държавен архив на Република България. Ф. 134к «Людсканов, Александър». Оп. 1. А. е. 2. Л. 1–47.
137. Циркулярните писма от Д. Цанков. 1881–1889 гг. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 35. Л. 1–17.
138. Циркулярно писмо от Централното бюро на Либералната партия. 27 август 1883 г. // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 37. Л. 1–3.
139. Documents diplomatiques: Affaires de Macedoine: 1903–1905. Paris: Imprimerie nationale, 1905. 228 p.

Матеріали періодичних видань

140. «Беседа с Д. Цанковим». *Вести*. 1891. 7 февралю. № 44.
141. Австрия и България. *Сръдец*. 1884. 14 април. Брой 9.
142. Административни акти. *Държавен весник*. 1885. 18 август. Брой 51.
143. Априлското въстание. *Български глас*. 1876. 13 май. Брой 3.
144. Априлското въстание. *Български глас*. 1876. 29 април. Брой 1.
145. Априлското въстание. *Български глас*. 1876. 5 май. Брой 2.

146. Балканы. *Новое время*. 1879. 19 июня.
147. Балканы. *Новое время*. 1879. 21 сентября.
148. Балканы. *Новое время*. 1879. 23 апреля.
149. Балканы. *Новое время*. 1879. 4 ноября.
150. Балканы. *Новое время*. 1880. 11 января.
151. Балканы. *Новое время*. 1880. 4 мая.
152. Балканы. *Новое время*. 1880. 8 марта.
153. Балканы. *Новое время*. 1881. 19 января.
154. Балканы. *Новое время*. 1884. 21 июня.
155. Балканы. *Новое время*. 1887. 12 декабря.
156. Балканы. *Новое время*. 1887. 9 августа.
157. Балканы. *Новое время*. 1888. 23 мая.
158. Балканы. *Новое время*. 1894. 8 апреля.
159. Беседа со славянскими гостями. *Новости*. 1888. 12 октября. № 56.
160. България. *Независимост*. 1880. 18 декември. Брой 1.
161. България. *Независимост*. 1881. 16 март. Брой 11.
162. България. *Независимост*. 1881. 21 януари. Брой 4.
163. Български отдел. *Сръдец*. 1884. 17 юли. Брой 36.
164. Демократическата партия. *Демократически преглед*. 1902. 2 ноември. Брой 3.
165. Демократическата партия. *Демократически преглед*. 1903. 13 април. Брой 28.
166. Дописки. *Сръдец*. 1884. 31 март. Брой 6.
167. Дописки. *Сръдец*. 1884. 31 март. Брой 6.
168. Драган Цанков. *България*. 1908. 24 март. Брой 19.
169. Едно писмо от Д. Цанков. *Ден*. 1910. 18 април. Брой 2173.
170. Закони. *Държавен весник*. 1883. 13 декември. Брой 87.
171. Закони. *Държавен весник*. 1884. 23 октомври. Брой 64.
172. Закони. *Държавен весник*. 1886. 9 март. Брой 17.
173. Либерали и консерватори. *Мир*. 1895. 11 октомври. Брой 76.

174. Либерали и консерватори. *Мир*. 1896. 9 януари. Брой 1.
175. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1880. 2 юни. Брой 34.
176. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1881. 17 януари. Брой 5.
177. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1881. 19 март. Брой 19.
178. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1882. 15 септември. Брой 62.
179. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1882. 16 ноември. Брой 73.
180. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1895. 10 април. Брой 25.
181. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1896. 14 юли. Брой 47.
182. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1898. 4 май. Брой 32.
183. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1900. 25 ноември. Брой 73.
184. Министерски съвет. *Държавен весник*. 1901. 12. март. Брой 18.
185. Митинги. Драгану Цанкову. *Сръдец*. 1885. 23 януари. Брой 90.
186. Новости. *Новое время*. 1895. 16 август. Брой 84.
187. Новости във България. *Нов век*. 1899. 19 септември. Брой 163.
188. Новости във България. *Нов век*. 1899. 24 юни. Брой 142.
189. Новости във България. *Нов век*. 1900. 20 април. Брой 121.
190. Новости във България. *Нов век*. 1911. 26 март. Брой 25.
191. Новости. *Речь*. 1911. 26 марта.
192. Ответ А. Людсканова. *Ответы*. 1892. 1 мая. № 41.
193. Отворено писмо до г.г. Драган Цанков, Д-р Данев и Александр Людсканов. *Пръпорец*. 1900. 25 март. Брой 91.
194. Петко Каравелов. *Сръдец*. 1884. 21 юли. Брой 37.
195. По изгасените свещи. *Информатор*. 1905. 16 юни. Брой 24.
196. Политика. *Знаме*. 1895. 14 февруари. Брой 3.
197. Политика. *Знаме*. 1895. 19 май. Брой 11.
198. Политика. *Знаме*. 1896. 11 октомври. Брой 31.
199. Политика. *Знаме*. 1897. 8. юли. Брой 25.
200. Политически партии. *Сръдец*. 1884. 7 април. Брой 8.
201. Политически процеси. *Народни права*. 1899. 12 юни. Брой 34.
202. Политически процеси. *Народни права*. 1900. 16 април. Брой 19.

203. Представители болгарской эмиграции в Петербурге. *Звезда эмиграции*. 1892. 26 апреля. № 17.
204. Програма на Либералната партия. *Сръдец*. 1884. 25 юли. Брой 38.
205. Проект на програмата на Прогресивно-либералната партия. *България*. 1898. 11 октомври. Брой 46.
206. Реч на Драган Цанков. *България*. 1908. 22 септември. Брой 40.
207. Росия и Съединението. *Сръдец*. 1886. 9 април. Брой 151.
208. Смъртта на лидера на либералите. *Мир*. 1911. 25 март. Брой 25.
209. Сношенията между България и Сърбия. *Сръдец*. 1884. 26 май. Брой 21.
210. Сношенията между България и Сърбия. *Сръдец*. 1885. 11 април. Брой 19.
211. Статия за погребението на Драган Цанков. *Вечерна поща*. 1911. 15 март. Брой 3403.
212. Цанков Д. Уводна статия. *България*. 1859. 28 март. Брой 1.
213. Цанков. Д. Науката във България. *България*. 1860. 19 юли. Брой 22.
214. Цанков. Д. Образованието във България. *България*. 1860. 12 юни. Брой 21.
215. Цанков. Д. Църковен въпрос. *България*. 1860. 15 септември. Брой 26.
216. Цанков. Д. Църковен въпрос. Част 2. *България*. 1860. 17 октомври. Брой 27.
217. Политика. *Целокупна България*. 1879. 25 октомври. Брой 174.
218. Централизация и децентрализация. *Сръдец*. 1884. 18 април. Брой 10.
219. Балканы. *Южный край*. 1885. 18 июнь. № 49.
220. Avec Dragan Tsankoff. *La paix*. 1892. 14 juin.
221. Declarations de M. Zankov. En Bulgarie. 1903. 26 juillet.
222. En Roumanie. *L'Humanité*. 1909. 12 nov.
223. La Réaction en Roumaïen. *L'Humanité*. 1908. 23 mai.
224. La Révolution en Russie. *L'Humanité*. 1905. 16 juillet.
225. L'insurrection de la flotte. *L'Humanité*. 1905. 6 juillet.
226. D. Tsankov. *Times*. 1886. 2 april.

Наукові видання, монографії, статті

227. Агаки А. С. Русско–румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. Кишинёв: Штиинца, 1976. 188 с.
228. Аданър Ф. Македонският въпрос. София: Amicitia Publishing House, 2002. 270 с.
229. Аксёнова Е. П. Из истории советской славистики в 1930-е годы. *Советское славяноведение*. 1991. № 5. С. 81–83.
230. Аксунов М. История на Католическата църква от източен обряд в България / М. Аксуков. София, б. д. 263 с.
231. Ангелова Р. Народната партия в вътрешнополитическото развитие на България (6.05.1903–16.01.1908). *Исторически преглед*. 2003. № 1–2. С. 18–29.
232. Ангелова Р. Развитие и дейност на Народната партия (1899–1911). Велико Търново: Фабер, 2003. 302 с.
233. Андреев М. История на българската буржоазна държава и право: 1878–1917. София: Наука и изкуство, 1980. 251 с.
234. Арnaudов М. Гръцка и българска просвета в началото на XIX в. Българска историческа библиотека. Т. III. 421 с.
235. Арnaudов М. Няколко тъмни епизода от живота на Раковски в 1853–1854. *Годишник на Софийския университет*. Т. XXXIII. 1937. С. 1–80.
236. Арnaudов М. Съчинения на Г. С. Раковски. Избор и обяснителни бележки от М. Арnaudов. София: Държавна печатница, 1922. 752 с.
237. Атанасов Ж. Българските училища в Румъния преди Освобождението. *Векове*. Кн. 3. 1974. С. 34.
238. Бейлис А. С. К вопросу об историографии русско–болгарских отношений в 80–х гг. XIX ст. *Учёные записки Львовского государственного университета*. Львов, 1948. Т. 10. Вып. 3. С. 83–102.
239. Бендерев Ат. История на българското опълчение и Освобождението на България 1877–1878. София: Поборническо-опълченско дружество «Шипка», 1930. 432 с.

240. Бирман М. Балканы в конце XIX–начале XX века: Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго–Восточной Европе. Москва: «Наука», 1991. 349 с.
241. Бирман М. А. К вопросу о некоторых тенденциях становления и развития болгарского буржуазного государства. *Балканы в конце XIX – начале XX века: Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго–Восточной Европе*. Москва: Наука, 1991. С. 288–330.
242. Бобчев С. Драган Цанков. Летопис на Българската академия на науките. 1914. С. 51–54.
243. Божинов П. Цариградските българи между реформите и революцията 1875–1877. София: АИ-Проф.Марин-Дринов, 2012. 460 с.
244. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Е. Л. Валева. Москва: Наука, 2003. 463 с.
245. Болгаро–российские общественно–политические связи, 50–70–е гг. XIX в. / Отв. ред. Б. Н. Билунов. Кишинёв: Штиинца, 1986. 265 с.
246. Бондарева В. В. Политическая деятельность экзарха Иосифа I в 1876–1900 гг. в Болгарии. *Русская философия: «Православие в контексте мировой культуры»: Сборник материалов Международной научной конференции (Краснодар, КубГУ, 12–13 октября 2004 г.)*. Краснодар, 2005. С. 309–314.
247. Борщук Г. История на българската журналистика 1844–1877. София, 1965. 506 с.
248. Бракалов И. Кратък исторически очерк за развитието на средното педагогическо образование у нас. *Училищен преглед*. 1930. № 8. С. 198–203.
249. Бурмов Т. Ст. Българо-гръцката църковна растра. София: Св. Синодъ на българската църква, 1902. 635 с.
250. Валева Е. Л. Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980–е годы. *Славяноведение*. 2012. № 5. С. 79–96.
251. Василев В. Външната политика на България, 1878–1944. София: Издателство на Българската Академия на науките, 1978. 419 с.

252. Влахов Т. Криза в българо–турските отношения: 1895–1908. София: Изд–во на БАН, 1977. 191 с.
253. Галкин И. С. Новая история: Италия, Австро-Венгрия, Балканские государства, Китай, Япония, США в 1870–1914 годах. Первая мировая империалистическая война. Москва: Издательство академии наук СССР, 1946. 248 с.
254. Генев Р. Българското църковнонационално движение в края на 60–те години на XIX в. през погледа на английската дипломация. *Исторически преглед*. 1986. № 5. С. 73–82.
255. Генчев Н. Франция и българското духовно възраждане. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1979. 417 с.
256. Георгиев Б. Миражът за «Велика България». Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854–1929). Велико Търново: Ивис, 2016. 600 с.
257. Георгиев Е. Българо-полски литературни връзки в епохата на Българското възраждане. *Годишник на Софийския университет: филологически факултет*. Т. 1. Кн. 2. София, 1956. С. 489–600.
258. Георгиев Б. Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (август 1887 – януари 1908). Шумен: Университетско изд–во «Епископ Константин Преславски», 2014. 607 с.
259. Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Сор, 1996. Т. 2. 759 с.
260. Георгиевский Д. Гражданское управление в Болгарии (1877–1879). *Наблюдатель*. 1882. № 10. С. 169–195.
261. Гешева Й. Идеология и програми на Консервативна партия (1879–1886). *Исторически преглед*. 1986, № 3. С. 20–38.
262. Гешева Й. Изменение на Конституцията през 1893 година. *Исторически преглед*. 1992. № 7. С. 30–46.
263. Гешева Й. Съюзяване и разединяване между умерени либерали и консерватори (1883–1885 г.). *Исторически преглед*. 1984. № 3. С. 79–89.
264. Гешева Й. Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност (1884–1923). София: Иврай, 2003. 327 с.

265. Гешов И. Е. Възгледи и дейност. София: Придворна печатница, 1926. 177 с.
266. Горяинов А. Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920–1940-х годов: некоторые неизвестные страницы из истории советской науки. *Советское славяноведение*. 1990. № 2. С. 87–89.
267. Гримм Э. Д. К истории русско-болгарских отношений. *Новый Восток*. 1924. Кн. 5. С. 68–85;
268. Гришина Р. П. Конституционная монархия в Болгарии и её подданные. *Человек на Балканах: Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.)*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 125–165.
269. Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересечённой местности). Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. 256 с.
270. Гришина Р. П. Модернизация по-болгарски: диктует матрица (конец XIX–середина XX века). *Славяноведение*. 2004. № 3. С. 33–46
271. Гришина Р. П. Конституционная монархия в Болгарии и её подданные. *Человек на Балканах: Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.)*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 125–165.
272. Гришина Р. П. Политика России на Балканах во второй половине XIX – начале XX века в свете проблем буржуазной модернизации. *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків–Софія: Академічне вид–во ім. проф. Марина Дринова, 2008. Т. 2. С. 161–166.
273. Гришина Р. П. Феномен Болгарской православной церкви (1870–1940 гг.). *Человек на Балканах: Социокультурные измерения модернизации на Балканах*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. С. 221–254.
274. Грънчаров Ст. България на прага на двадесето столетие: Политически аспекти. София: Изд–во на Отечественния фронт, 1986. 312 с.
275. Грънчаров Ст. Вътрешни аспекти на българските политически режими (януари 1901–май 1903 г.). *Исторически преглед*. 1977. № 3. С. 3–22.

276. Грънчаров Ст. Княз Фердинанд при встъпването му на български престол. *Исторически преглед*. 1979. № 3. С. 98–106.
277. Грънчаров Ст. Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894. София: Наука и изкуство, 1984. 207 с.
278. Дамянов С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война (1878–1915). София: Изд-во на БАН, 1977. 271 с.
279. Дамянов С. Великите сили и България през епохата на капитализма (1878–1944 г.). *Исторически преглед*. 1981. № 3–4. С. 73–94.
280. Даскалов Р. Българското общество 1878–1939. Държава. Политика. Икономика. София: ИК «Гуттенберг», 2005. Т. 1. 470 с.
281. Даскалов Р. От Стамболов до Живков: Големите спорове за новата българска история. София: Гутенберг, 2009. 515 с.
282. Дафинов З. Демократи: Документална хроника за живота и политическа дейност на Петко Каравелов и Петко Славейков след Освобождението. София: Родина, 1996. 493 с.
283. Державин Н. С. История Болгарии: Национально–освободительное движение в Болгарии (от конца XVIII в. до 1877 г.). Москва–Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1948. Т. 4. 242 с.
284. Деянов Д. Железопътната мрежа в България: 1866–1975. Стара Загора: Булхаус, 2005. 309 с.
285. Димитров И. Крахът на режима на пълномощията и разцеплението на либералната партия (1883–1884 г.). *Исторически преглед*. 1963. № 2. С. 25–53.
286. Димитров Ил. Князът, Конституцията и народът. Из историята на политическите борби в България през първите години след Освобождението. София: ОФ, 1972. 220 с.
287. Димитров К. Българската интелигенция при капитализма: професионална, генетична и социално–класова структура; мироглед, политическа идеология и психика; формиращи фактори и механизми. София, 1974. 334 с.

288. Димитров И. За «Строителите на съвременна България» и за епохата, отразена в тази книга. *Историята през погледа на очевидеца и изследвача*. София: Народна младеж, 1990. С. 69–86.
289. Димитров И. Преди 100 години: Съединението: Исторически очерк. София: Септември, 1985. 286 с.
290. Димов Г. Българската литературна критика през Възраждането. София: БАН, 1965. 405 с.
291. Димов А. Злодеяния на Кобургите в България. София: Български аграрен съюз, 2005. 496 с.
292. Дубовик О. А. Стефан Стамболов и българска церковь. *Историко-слависты МГУ: Славянский мир: в поисках идентичности*. Москва, 2011. Кн. 8. С. 314–332.
293. Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический Проект, 2000. 538 с.
294. Дюлгерова Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро–Унгария, 1894–1903. София: Изд–во на БАН, 1994. 172 с.
295. Елдъров С. Униатството в съдбата на България. София: Абагар, 1994. 190 с.
296. Еленков И. Католическата църква от източен обряд в България. София: Католическа апостолическа екзархия, 2000. 383 с.
297. Жечев Т. Българският великден или страстите български. София, 1975. 520 с.
298. Живков Св. Прогресивнолибералите на власт. Хомогенният кабинет на д–р Стоян Данев (декември 1901–май 1903). *История*. 2010. № 5. С. 43–81.
299. Живков Св. Прогресивнолибералната партия и антикризисната политика на радославовистките кабинети (януари 1899–ноември 1900). *Минало*. 2011. № 3. С. 34–42.
300. Живков Св. Прогресивнолибералната партия и независимостта на България през 1908 година. *Минало*. 2009. № 3. С. 55–64.
301. Живков С. Прогресивнолибералите на власт: Хомогенният кабинет на д–р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903). *История*. 2010. № 5–6. С. 43–81.

302. Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. 478 с.
303. Зашкільняк Л. О. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2005. Вип. 1. С. 28–35.
304. Златев Л. Политически аспекти на русофилския бунт в Русе от 19 февруари 1887 г. *Исторически преглед*. 1998. № 1–2. С. 167–186.
305. Златев И. Обединение и обновление на партии. София, 1922. 56 с.
306. Златева А. Князът на българската църква: Великотърновският митрополит Йосиф (щрихи към портрета). *Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов*. София, 2008. С. 303–336.
307. Зуева Н. В. Русские проекты реформ в Европейской Турции в 1867. *Балканские исследования. Проблемы истории и культуры*. Москва, 1976. С. 107–116.
308. Иван Евстратиев Гешов: възгледи и дейност / С осъвременен от Г. Илиев правопис. София: Придворна печатница, 1926. 179 с.
309. Икономиката на България до социалистическата революция / Под ред. на акад. Ж. Натан, проф. В. Хаджиниколов, проф. Л. Беров. София: Наука и изкуство, 1969. Т. 1. 686 с.
310. История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Академия наук СССР, 1954. Т. 1. 576 с.
311. История Болгарии / Сост.: С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва: Монолит–Евролинц–Традиция, 2002. 340 с.
312. История дипломатии: Дипломатия в новое время (1872–1919) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 2. 423 с.
313. История на българите: От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989) / Отв. ред. Г. Марков. София: Знание, 2009. Т. 3. 736 с.

314. История на България в два тома / Ред. комисия: Д. Косев, Х. Христов, Ж. Натан, В. Хаджиниколов, К. Василев. София: Наука и изкуство, 1955. Т. 2. 1064 с.
315. История на България в четиринадесет тома: България 1903–1918. Културно развитие 1878–1918 / Гл. ред. Д. Косев. София: Изд–во на БАН, 1999. Т. 8. 555 с.
316. История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално–освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд–во на БАН, 1991. Т. 7. 559 с.
317. История на Българската академия на науките, 1869–1969 / Божков Ст., В. Василев, В. Паска лева, Цв. Тодорова. София: БАН, 1971. 261 с.
318. История на българската дипломация 1879–1913 / Съст. Ел. Стателова, Р. Попов, В. Танкова. София: Отворено общество, 1993. 503 с.
319. История XIX века: Конец века: 1870–1900 / Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. Москва: Соцэкгиз, 1939. Т. 7. Ч. 1. 639 с.
320. Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година. *Исторически преглед*. 1947. № 2. С. 177–193.
321. Йоцов Я. Към характеристиката на «народняшкото» управление (1894–1899). *Исторически преглед*. 1951–1952. № 2. С. 123–142.
322. Казимировић В. Никола Пашић и негово доба: 1845–1926. Београд: Nova Evropa, 1990. Кп. 1. 620 с.
323. Кашинцев Ив. Петко Каравелов и его место в истории Болгарии. Письмо из Софии. *Вестник Европы*. 1903. № 4. С. 84–98.
324. Кесяков Б. Принос към дипломатическата история на България: 1878–1925. София: Родопи, 1925. Т. 1. 335 с.
325. Киняпина Н. С. Външната политика на Русия през XIX век. София: Наука и изкуство, 1980. 476 с.
326. Киняпина Н. С. Болгария в балканской политике России (1886–1896 гг.). *Отечественная история*. 1992. № 2. С. 43–55.

327. Кирил, патриарх български. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в. Т. 1 (1859–1865). София: Св. Синод на Българската църква, 1962. 476 с.
328. Ковачева М. Драган Цанков. Общественик, политик, дипломат до 1878 година. София: Наука и изкуство, 1982. 277 с.
329. Кожухаров Й. Дипломация и протокол. София: Труд, 1999. 400 с.
330. Козменко И. Руската дипломация и формирането на българската държава след Освобождението. София: Наука и изкуство, 1982. 349 с.
331. Колев Й. Българската интелигенция: 1878–1912. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. 314 с.
332. Конобеев В. Д. О плане вооруженной борьбы Г. С. Раковского в период Крымской войны. Москва, 1959. 421 с.
333. Конобеев В. Д. Българското националосвободително движение. Идеология, програма, развитие. София, 1972. 342 с.
334. Косев Д., Христов Х., Ангелов Д. Краткая история Болгарии. София: Издательство литературы на иностранных языках, 1963. 527 с.
335. Косев Д. Начало на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков. *Исторически преглед*. 1948. № 2. С. 165–185.
336. Косев Х. Стопанската политика на второто стамболовистко правителство (1903–1908 г.). Годишник на Софийския университет: Идеологически катедри. София, 1966. Т. 59. С. 295–296.
337. Косик В. И. Время разрыва: Политика России в болгарском вопросе: 1886–1894 гг. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993. 98 с.
338. Костов Е. Транспортната проблематика и институтът на конституционната министерска наказателна отговорност в България (1895–1923 г.). София: В. Недков, 1999. 220 с.
339. Крамптън Р. Кратка история на България. София: Отворено общество, 1994. 368 с.
340. Кратка история на България / Под ред. на И. Димитров, М. Лалков. София: Наука и изкуство, 1981. 493 с.

341. Краткая история Болгарии: С древнейших времён до наших дней / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 567 с.
342. Кратък исторически справочник: България / Съст.: В. Николова, М. Куманов. София: Народна просвета, 1983. Т. 3. 430 с.
343. Крютченко М. Коаліція «цанковістів» та консерваторів як вимушений крок на шляху до влади. *Збірник матеріалів VIII Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії (м. Бердянськ) від 24–25 травня 2019*. Бердянськ: БДПУ, 2019. С. 169–171.
344. Крютченко М. Л. «Цанковистская» концепция решения болгарского национального вопроса (1883–1903 гг.): особенности становления и развития. *Матеріали третього Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії (15–16 травня 2014 р.)*. Бердянськ: БДПУ, 2014. С. 116–119.
345. Крютченко М. Драган Цанков: первый опыт государственного управления (март–декабрь 1880 г.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. Вип. 1 (42). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2020. С. 169–175.
346. Крютченко М. Роль Драгана Цанкова в формировании коалиции «умеренных» либералов и консерваторов в Болгарии (1883–1885). *Годишник на историческия факультет на Великотърновския университет Св. Св. Кирил и Методий*. Велико Тирново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 2020. С. 397–409.
347. Крютченко М. Роль Драгана Цанкова у діяльності першої коаліції між «поміркованими» лібералами і консерваторами в Болгарському князівстві у 1883 р. *Шевченківська весна – 2020. Матеріали XVIII міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. Київ: історичний факультет київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, 2020. С. 215–219.
348. Крютченко М. Л. Либеральная «цанковистская» партия в условиях стамболовистского режима 1887–1894 гг.: основные направления деятельности.

- Дриновський збірник: Дриновски сборник.* Харків–Софія: Академічне вид–во ім. проф. Марина Дринова, 2013. Т. 6. С. 282–287.
349. Куманов М. Македония: Кратък исторически справочник. София: Тина прес, 1993. 288 с.
350. Кутинчев Ст. Печатарството в България до Освобождението. София: Държавна печатница, 1920. С. 38–80, 217–219, 256.
351. Куцаров П. Руската империя и съединението. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски». 2001. 297 с.
352. Кьосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро–Унгария за българския пазар (1903–1908 г.). *Българско–германски отношения и връзки.* София, 1972. Т. 1. С. 141–165.
353. Лаптева Л. П. Александр Львович Погодин (1872–1947) как исследователь новой истории западных и южных славян. *Новая и новейшая история.* 2015. № 1. С. 173–174.
354. Лямцева Л. Болгарские буржуазные партии в конце XIX – начале XX в. *Социально–политические проблемы в истории зарубежных стран.* Сыктывкар, 1994. С. 55–61.
355. Лямцева Л. В. Болгарская историография о внешнеполитической ориентации болгарской буржуазии в конце XIX–начале XX в. *Актуальные проблемы историографии всеобщей истории.* Сыктывкар, 1990. С. 66–70.
356. Лямцева Л. Монархический институт в политической системе Болгарии в конце XIX – начала XX в. *Проблемы социально-политической истории зарубежных стран.* Сыктывкар, 1996. С. 57–64.
357. Маковецкая Т. Буржуазный парламентаризм в Болгарии: становление и развитие (от освобождения страны от османского ига до ее вступления в первую мировую войну). *История и культура Болгарии: к 1300–летию образования болгарского государства.* Москва: Наука, 1981. С. 214–232 .
358. Манафова Р. Политиката на Демократическата партия за развието на научните институти (1908–1911 г.). *Исторически преглед.* 1975. № 3. С. 84–86.

359. Манафова Р. Просветната политика на Демократическото правителство (1908–1911). *Проблеми на политическата история на България (1878–1944)*. Т. 24. София: Изд–во на БАН, 1979. С. 129–166.
360. Манев М. Ролята на българската църква в помирението на България с Русия през 1896. *Славянска мисъл*. 1946. Кн. 5. С. 23–32.
361. Манолова М. Парламентаризмът в България: 1879–1894. София: Изд–во на БАН, 1989. 236 с.
362. Марков Г. Покушения, насилие и политика в България: 1878–1947. София: Държавно военно изд–во, 2003. 330 с.
363. Маркова З. Учредителното събрание в Търново. *Исторически преглед*. 1979. № 3. С. 41–61.
364. Мартиненко А. Позиция Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 році. *Науковий щорічник за 1956*. Київ: Вид–во Київського університету, 1957. 38 с.
365. Мартиненко А. К. До історії російсько–болгарських відносин 1887–1895 рр. Питання нової та новітньої історії. 1965. Вип. 2. С. 69–81.
366. Мартиненко А. К. Руско–български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения (1886–1896 г.). *Исторически преглед*. 1970. № 3. С. 58–65.
367. Мартыненко А. К. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 году. К.: Изд–во Киевского университета, 1957. 36 с.
368. Мартыненко А. К. Русско–болгарские отношения в 1894–1902 гг. К.: Изд–во Киевского университета, 1967. 295 с.
369. Мартыненко А. К. Русско–болгарские отношения накануне и в период революции 1905–1907 гг. К.: Вища школа, 1974. 176 с.
370. Матвеев П. А. Болгария после Берлинского конгресса: Исторический очерк. Санкт–Петербург: В. С. Балашев и К°, 1887. 345 с.
371. Матеева М. Дипломатически отношения на България: 1878–1988. София: Изд–во на БАН, 1989. – 420 с.

372. Мах Р. Из българските бурни времена: Спомени от 1879–1918 г. София: Независимост, 1929. 221 с.
373. Миколенко Д. В. Диференціація ліберальних і консервативних партій Болгарії на межі ХІХ – ХХ століть: спроба кластерного аналізу. *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2008. Т. 2. С. 199–208.
374. Миколенко Д. В. К вопросу о «сотрудничестве» Болгарии с Османской империей в решении македонской проблемы (1895–1912 гг.). *Македонски преглед*. 2018. № 1. С. 47–68.
375. Миколенко Д. В. Лібералізм як ідеологія правоцентристських партій Болгарії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків, 2006. Вип. 9. С. 156–168.
376. Миколенко Д. В. Мемуари Стояна Данєва як джерело вивчення діяльності Прогресивно–ліберальної партії Болгарії. *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2007. Т. 1. С. 149–156.
377. Миколенко Д. В. Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894 рр.). *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов», 2011. Т. 4. С. 187–197.
378. Миколенко Д. В. Правоцентристські партії у системі влади князівства Болгарії (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. 145 с.
379. Миколенко Д. В. Про доцільність застосування термінів «русофіли» та «русофоби» при характеристиці зовнішньополітичної орієнтації правоцентристських партій Болгарії кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету*. Харків, 2007. № 762. С. 165–175.
380. Миколенко Д. В. Специфіка ліберальних та консервативних партій Болгарії на зламі ХІХ і ХХ століть. *Вісник Харківського національного університету*. Харків, 2006. № 761. С. 138–147.

381. Миколенко Д. Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець XIX–початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. 148 с.
382. Миколенко Д. Влияние политического наследия Ст. Стамболова на функционирование монархического института в Болгарии (1895–1918 гг.). *Bulgarian Historical Review*. 2014. 3–4 issue. P. 86–109.
383. Миколенко Д. До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник: наукові праці аспірантів та молодих вчених*. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2017. Вип. 19. С. 148–160.
384. Миколенко Д. В. Диктатор або ефективний державник: суперечливий образ Стефана Стамболова у болгарській історіографії і публіцистиці періоду Третього болгарського царства. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. 2014. Серія: Історичні науки. Вип. 123. № 10. С. 156–163.
385. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарсько–російських відносинах (1895–1915). *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків–Софія: Вид–во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2017. Т. 10. С. 217–231.
386. Миколенко Д. В. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 804 с.
387. Милев Х. Димитър Петков и народната либерална партия. Пловдив: Работник, 1910. 120 с.
388. Милютин Д. А. Дневник Д. А. Милютина / Текст подгот. к печати Н. К. Швабе. М., 1950. Т. 3. 394 с.
389. Митев Тр. Причини за абдикацията на княз Александър Батенберг. *Исторически преглед*. София, 1979. Вип. 6. С. 90–107.
390. Митев Т. Политическата обстановка в първите години на Стамболовия режим и българските социалисти (1887–1891 г.). *Исторически преглед*. 1981. № 2. С. 52–74.

391. Михов М. Църквата в националната доктрина на българите в края на ХІХ и началото на ХХ век. *«Двадесетият век: Опит за равностметка»*. Сборник с доклади от българо–германска конференция, проведена на 3–4 март 2000 г. София, 2003. С. 139–148.
392. Мичев Д. Развитието на капитализма в България (1885–1894) и икономическата политика на Стамболовия режим. *Вътрешната политика на България през капитализма 1878–1944*. София: Изд–во на БАН, 1980. С. 7–53.
393. Мишев Д. България в миналото. Страници из българската културна история. София: «Печатница Искра», 1916. 492 с.
394. Мишев Д. Възраждане чрез печата. България 1000 години. 927–1927: М–во на нар. Просвещение, 1930. 615 с.
395. Мишев Р. България и Австро–Унгария в началните години на стамболовия режим (1887–1890). *Исторически преглед*. 1980. № 3. С. 75–88.
396. Мишев Р. Българо–австро–унгарски военни отношения (1879–1900 г.). *Военноисторически сборник*. 1985. № 1. С. 61–83.
397. Мишкова Д. Европейски идеи и институции в политическата система на България (1878–1914). *Модерният историк: Въображение, информираност, поколения*. София: Д. Убенова, 1999. С. 13–33.
398. Молхов Я. Дейността на Щаба на армията по разработването на оперативния план за водене на война срещу Турция (1903–1912). *Военноисторически сборник*. 1986. № 5. С. 124–135.
399. Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд–во иностранной литературы, 1961. 499 с.
400. Начов Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. *Сборник на Българската академия на науките*. София, 1925. Кн. ХІХ. С. 7–53.
401. Ников П. Възраждане на българския народ. Църковно–националния борби. София: АИ «Проф. Марин Дринов», 1929. 403 с.
402. Николова В. Драган Цанков. Политик на две епохи. София: Знание, 1994. 34 с.

403. Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894–1903). *Исторически преглед*. 1976. № 2. С. 69–81.
404. Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. София: Витал, 2004. 535 с.
405. Николова В. Политическите партии в България (1885–1918): Общи черти и специфика. *Проблеми на новата и най-новата политическа история на България*. София: Витал, 1991. С. 12–39.
406. Николова В. Преодоляване на кризата в Либералната партия на Драган Цанков (средата на 90-те години на XIX в.). *Исторически преглед*. 1985. № 2. С. 7–22.
407. Николова В. Строителни проекти и дейност на народната партия (1894–1899 г.). *Исторически преглед*. 1986. № 5. С. 38–51.
408. Николова В. Съединената легална опозиция в България (1893–1894). *Исторически преглед*. 1981. № 6. С. 68–81.
409. Николова В. За ролята на монарха в политическия живот на България в края на XIX в. *Исторически преглед*. 1983. № 6. С. 53–64.
410. Николова В. Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894–1903). *Проблеми на политическата история на България (1878–1944)*. София: Изд-во на БАН, 1979. С. 95–128.
411. Овсяный Н. Р. История Болгарии. Москва: Монолит–евролинц–традиция, 2002. 337 с.
412. Овсяный Н. Русское управление в Болгарии в 1877–79 гг: Российский Императорский Комиссар в Болгарии, генерал–адъютант князь А. М. Дондуков–Корсаков. Санкт–Петербург, 1906. 291 с.
413. Овсяный Н. Р. Болгария [Ист. очерк]. Санкт–Петербург, 1910. 67 с.
414. Овсяный Н. Р. Болгария и болгары. Санкт–Петербург: Военная типография, 1900. 365 с.
415. Орловски Ст. Из историята на учебното дело в Руссе до Освобождението. *Училищен преглед*. 1906. Кн. 10. С. 1066–1075.

416. Павлович П. [Коларов В.] Авантюри русскогo царизма в Болгарии в 80-х и 90-х гг. *Борьба классов*. Москва, 1933. № 6. С. 107–125.
417. Палангурски М. Бащите на Конституцията. Юристите между правото и политиката. Модерният свят на Българина. *Търновската Конституция от 1879 г.* В. Търново: УИ «Св. Св. Кирил и Методий», 2019. С. 7–24.
418. Палангурски М. Държавно-политическата система на България (1879–1919). Велико Търново: Слово, 1995. 150 с.
419. Палангурски М. Избирателно законодателство в Княжество България (1879–1886). *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Т. 2. Харків–Софія: Академічне видавництво «Проф. Марин Дринов». 2009. С. 167–178.
420. Палангурски М. Учредителите. Участниците в учредителното народно събрание в Търново, 10.II.–16.IV.1879 г. *Енциклопедичен справочник*. София: Сиби, 2014. 328 с.
421. Палангурски М. Избирателната система в България (1879–1911 г.). Велико Търново: Университетско изд–во «Св. Св. Кирил и Методий», 2007. 271 с.
422. Палангурски М. Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). Велико Търново: Университетско изд–во «Св. Св. Кирил и Методий», 2008. 280 с.
423. Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). Велико Търново, 1995. 208 с.
424. Палангурски М. Подготовка, провеждане и утвърждаване на изборите на VII ОНС през 1893 г. *България, българите и Европа*. Велико Търново, 2008. Т. 2. С. 115–143.
425. Панайотов И. Австрия, Русия и съдбата на Балканите. *Исторически преглед*. 1945–1946. № 4–5. С. 482–512.
426. Панайотов И. Българската криза в Европа (1885–1889): Принос към предисторията на Общоевропейската война. София: Гладстон, 1924. 97 с.
427. Панайотов И. Русия и българските народни идеали. *Българска мисъл*. 1932. № 6. С. 12–26.

428. Панайотов И. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896 г.). София: Университетска печатница, 1941. 279 с.
429. Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894). София: Наука и изкуство, 1972. 308 с.
430. Пантев А. Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914) / А. Пантев, Р. Попов, К. Шарова, Е. Стателова, Ц. Тодорова. *Известия на Института за история*. София, 1974. Т. 23. С. 105–148.
431. Пантев А. Стефан Стамболов: Хъшът державник или «българският Бисмарк». София: Знание, 1994. 47 с.
432. Пантев А. Стратегическата стойкост на България в коалициите на Великите сили (1881–1897). *Модерна България*. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. С. 41–62.
433. Пантев А. Стратегически измерения на българския въпрос 1886–1896 година. *Военноисторически сборник*. 1987. № 4. С. 90–110.
434. Парето В. О применении социологических теорий. *Социологические исследования*. 1995. № 10. С. 139–140.
435. Паскалева В. Демократичната общественост в Западна Европа и освобождението на България. *Освобождението на България от турско иго*. София, 1958. С. 43–51.
436. Пеев П. Драган Цанков. София: Профиздат, 1944. 192 с.
437. Пеева К. Българо-турските дипломатически отношения 1879–1928 г. *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Софія–Харків: Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова, 2017. Т. 10. С. 202–216.
438. Пейч И. Л. К истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-е годы XIX века. *Вестник Московского университета*. 1976. № 1. С. 42–52.
439. Петков П. Търновската конституция и българският конституционализъм XIX – началото на XX век. *Дни на науката 2010*. Велико Търново, 2011. С. 30–45.

440. Петков П. Българският проект за конституция от 1879 година – основополагащ документ на модерната българска държавност. *130 години модерна българска държавност. Иван Стоянов. 60 години, отдадени на историята и висшето образование.* Велико Търново, 2009. С. 139–142.
441. Петришин О. В. Пропорційна виборча система: історичний досвід запровадження. *Вісник центральної виборчої комісії.* Київ, 2006. № 1 (3). С. 53–57.
442. Петров М. Българо-руски политически отношения в навечерието на Съединението (1883–1885). *Исторически преглед.* 1981. № 6. С. 25–42.
443. Петров П. Преди и след Стамболов. *Българска армия.* 1995. № 13754. С. 3.
444. Петров Т. Начало на модернизацията в българската армия (1886–1903 г.). *Военноисторически сборник.* 2004. № 4. С. 19–22.
445. Писарев Ю. А. Балканы в конце XIX–начале XX в. Очерки становления государств и политической структуры в Юго–Восточной Европе. Москва: Наука, 1991. 352 с.
446. Пичета В. И. Исторический очерк славянства. Москва: Вестник мануфактурной промышленности, 1914. 167 с.
447. Пичета В. И. Драма болгарского народа: Борьба за национальное объединение Болгарии. Москва: Общее дело, 1915. 28 с.
448. Підлесний М. П. Квітневе повстання 1876 року в Болгарії. *Наукові записки Полтавського педагогічного інституту.* 1959. Т. 11. С. 16–31.
449. Поглубко К. За да бъдат полезни на народа си. София: Народна просвета, 1976. 165 с.
450. Поглубко К. А. Очерки истории болгаро–российских революционных связей (60–70–е годы XIX века). Кишинёв: Штиинца, 1972. 311 с.
451. Погодин А. Л. История Болгарии. Санкт–Петербург: Брокгауз–Ефрон, 1910. 224 с.
452. Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: сборник статей. Москва: Красная новь, 1923. 392 с.

453. Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. София: Балканъ, 1907. 64 с.
454. Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903–1908 г.). *Исторически преглед*. 1982. № 1. С. 47–58.
455. Попов Ж. Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878–1902 г. София: Медиаком, 1994. 566 с.
456. Попов П. Един журналист пред съда на историята (Драган Цанков), сб. Върхове на българската журналистика. София, 1976. Т. 1. С. 117–127.
457. Попов Р. Балканската политика на България (1894–1898). София: Наука и изкуство, 1984. 134 с.
458. Попов Р. България и Русия (1894–1899). София: Издателство на отечествения фронт, 1985. 332 с.
459. Попов Р. Русия и опитите за споразумение между сили в България в период на Регентството. *Исторически преглед*. 1992. № 6. С. 14–26.
460. Попов Ж. Българо–руските военно–политически връзки през време на Руско–японската война 1904–1905 г. *Военноисторически сборник*. 1983. № 1. С. 175–180.
461. Попов Р. Балканската политика на България: 1894–1898. София: Наука и изкуство, 1984. 256 с.
462. Попов Р. Русия против Стамболов или Стамболов против Русия? София: Академично изд–во «Проф. Марин Дринов», 2000. С. 245.
463. Първев Г. Руско-турската война и полският печат. *Исторически преглед*. Кн. 5–6. 1977. С. 199–209.
464. Радев С. Начала и искания на Народнолибералната партия. София: Т. Пеев, 1911. 64 с.
465. Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. 835 с.
466. Радева М. Културната политика на българската буржоазна държава (1885–1908). София: Наука и изкуство, 1982. 247 с.
467. Радивоев М. Биография на Ивана Николов Момчилов. София, 1912. 52 с.

468. Радославов В. България и световната криза. София: С. Тодоров, 1923. 217 с.
469. Распутнис Б. И. Борьба империалистических держав за Балканы в первом десятилетии XX века. *Доповіди та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка*. Львів, 1949. Вип. 2. С. 55–59.
470. Саздов Д. Демократическата партия в България 1887–1908. София: Наука и изкуство, 1987. 316 с.
471. Саздов Д. История на Третата Българска държава (1878–1944 г.) / Д. Саздов, М. Лалков, Т. Митев, Р. Мишев, В. Мичев. София: АМИ, 1993. 286 с.
472. Саздов Д. Либералите-каравелисти през Стамболовия режим. *Векове*. Кн. 2. 1986. С. 32–40.
473. Саздов Д. Многопартийната политическа система и монархическият институт в България (1879–1918). София: Наука и изкуство, 1993. 171 с.
474. Саздов Д. Буржуазная оппозиция и восстановление отношений между Болгарией и Россией в 1896 году. *Bulgarian Historical Review*. 1983. № 4. Р. 39–60.
475. Саздов Д. Българските буржоазните партии, кризата в монархическата институция и възтановяването на руско–българските отношения (1887–1896). *Модерна история: Въображение, информираност, поколения*. София: Д. Убенова, 1999. С. 114–121.
476. Саздов Д. История на България (681–1960) / Д. Саздов, Р. Попов, М. Лалков, В. Мигев. София: Аргес, 1995. Т. 2. 530 с.
477. Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд–во «Стопанство», 2008. 599 с.
478. Сакъзов Я. Поглед върху новата история на България и мястото на българските социалисти. София: Либерални клуб, 1906. 68 с.
479. Северцев П. Царская дипломатия на Балканах (Из воспоминаний). *Международная жизнь*. Москва–Петроград, 1923. № 1. С. 155–156.

480. Сидельников С. И. Авантюра русского царизма в Болгарии (1878–1896 гг.). *Учёные записки Ленинградского государственного университета: Серия история*. 1939. Т. 36. Вып. 3. С. 145–180.
481. Симеонов Н. Железопътният транспорт в България: 1866–1983. София: Техника, 1987. 204 с.
482. Сквозников А. Н. Македония в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах. Самара: Самарская гуманитарная академия, 2010. 172 с.
483. Славов свещ. А. Киевският затворник архиепископ Йосиф Соколски. София: Католическа апостолическа екзархия в България, 2007. 103 с.
484. Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908). *Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов*. София, 2008. С. 398–428.
485. Спасов Л., Павлов П. Кратка история на България. Кърджали: Родопи – Кърджали, 2005. 271 с.
486. Станев Н. История на нова България: 1878–1928. София: Т. Ф. Чипевъ, 1929. 520 с.
487. Станев Н. Народните възстания през 1876 година. София: Хемус, 1932. 128 с.
488. Статев Х. Димитър Петков: Живот и обществена дейност. София: Древна България, 1930. 61 с.
489. Стателова Е., Пантев А. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. София. Народна просвета. 1985. 192 с.
490. Стателова Е. Д-р Стоян Данев – оптимист и пораженец в българската политика). *Български държавници: 1878–1918*. Кн. 1. София: Век 22, 1994. С. 163–180.
491. Стателова Ел. Развой и характер на отношенията между Княжество България и Източна Румелия (1879–1885). *Исторически преглед*. София: Институт за исторически изследвания при БАН, 1978. № 5. С. 5–12.

492. Стателова Е. Дипломатията на Княжество България: 1879–1886. София: Изд-во на БАН, 1979. 251 с.
493. Стателова Е. За българо–сръбските отношения в периода 1909–1911 г. *Исторически преглед*. 1969. № 5. С. 20–38.
494. Стателова Е. Иван Евстратиев Гешов или трънливия път на съзиданието. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1994. 290 с.
495. Стателова Е., Попов Р., Танкова. В. История на българската дипломатия: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. 503 с.
496. Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. 648 с.
497. Стоянов И. Либералната партия в Княжество България, 1879–1886. София: Наука и изкуство, 1989. 243 с.
498. Стоянов И. Руският кандидат за българският престол през 1886 г. *Исторически преглед*. 1989. № 6. С. 21–33.
499. Стоянов Ив. Създаване на либералната партия в Княжество България. *Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Исторически факултет*. Велико Търново, 1981. Т. 18. Кн. 3. 291 с.
500. Страшимиров Д. Архив на Възраждането. Съединението. София: Държавна печатница, 1908. Т. 1–2. 900 с.
501. Танкова В. Образуване на Народната партия в Пловдив (1894). *Известия на музеите от Южна България*. Пловдив: ИМЮБ, 1985. Т. 2. С. 161–174.
502. Танкова В. Южно-българските съединисти в условията на Стамболовия режим (1887–1894). *Исторически преглед*. 1992. №11. С. 146–159.
503. Татищев С. С. Из прошлого русской дипломатии. Санкт–Петербург: Издание А. С. Суворина, 1890. 567 с.
504. Ташев Т. Министрите на България: 1879–1999: Енциклопедичен справочник . София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1999. 682 с.
505. Тодоров Г. Временно отменяне и възстановяване на конституцията в Княжество България (1881–1883). София: издателство на Българската академия на науките, 1991. 321 с.

506. Тодоров Г. Д. Временното руско управление в България през 1877–1879. София: БКП, 1958. 460 с.
507. Тодоров Г. Уреждането на аграрния и бежански въпрос в Княжество България в първите години след Освобождението (1879–1881). *Исторически преглед*. Кн. 1. София: Институт за исторически изследвания при БАН, 1961. С. 23–31.
508. Тодоров Н. Краткая история Болгарии. София: Пресс, 1977. 210 с.
509. Тодоров А. Избирателни закони и избирателна активност (примерът на България, 1879–1946). *Историкът: гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров*. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. С. 3–18.
510. Тодорова Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България. 1888–1912: Изследване. София: Наука и изкуство, 1971. 497 с.
511. Тодорова Ц., Вачков Д., Иванов М. История на външния държавен дълг на България: 1878–1990 г.: В 3 ч.: Драматичното начало: 1878–1918 г. София: Българска народна банка, 2009. Ч. 1. 256 с.
512. Топалов П. Борбата на българския народ за демократично устройство и независимост на България (1878–1894). *Исторически преглед*. 1945–1946. № 4. С. 435–481.
513. Тортика (Лобанова) М. В. Между молотом европейской модернизации и наковальной евразийских империй: миражи центризма в социал–демократической практике Болгарии и России (конец XIX – начало XX ст.). Харьков: ХГАК, 2015. 794 с.
514. Тошев Г. Очерк за развитието на Държавната търговска гимназия «Димитър х. Василев» от основаването и до 8 ноември 1934 г. *Юбилеен сборник на Свищовската държавна търговска гимназия «Димитър х. Василев», 1884–1934 г.* Свищов, 1935. С. 52.
515. Улунян А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. Москва: Наука, 1978. 211 с.

516. Христов Г. Свищов в миналото (86–1877). Свищов: изд. ПА Славков, 1936. С. 79–88.
517. Христов Х. Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на Руско-турската война от 1877–1888 г. *Освобождение на България от турско иго*. София, 1958. С. 39–48.
518. Христов Х. За вътрешното развитие и външната политика на нова България. *Исторически преглед*. 1981. № 3–4. С. 63–64.
519. Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа: Апрельское восстание 1876 года. Львів: Вища школа, 1976. 136 с.
520. Чорний В. П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. 403 с.
521. Чукова Р. Външнополитически аспекти на българския национален въпрос (1878–1912) в либералната историография (1878–1886). *Исторически преглед*. 1986. № 3. С. 83–113.
522. Шарова Кр. Българската национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия. Освобождението на България и руската общественост. *Летопис на дружбата*. София, 1977. Т.6. С. 197–261.
523. Швецов Ю. В. Деякі аспекти взаємовідносин православної церкви і держави в Болгарії (1878–1914 рр.) *Питання нової та новітньої історії*. Київ, 1993. Вип. 39. С. 79–84.
524. Шишманов Ив. Драган Цанков. *Българска мисъл*. 1928. С. 14–27.
525. Шмелева О. И. Влияние Боснийско-герцеговинского восстания 1875-1876 годов на национально-освободительные движения на Балканах. *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина*. 2010. № 27. С. 46–61.
526. Юруков Д. Български либерализъм: поглед върху нашето политическото минало. София: Независимост, 1925. 55 с.
527. Ястребов Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевич, 1916. 544 с.
528. Black С. The establishment of constitutional government in Bulgaria. Princeton: Princeton University Press, 1943. 344 p.

529. Chary F. *The History of Bulgaria (The Greenwood Histories of the Modern Nations)*. Santa Barbara: ABC–CLIO, 2011. 211 p.
530. Crampton R. The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule. *Българската държава през вековете*. София, 1982. Т. 1. С. 491–501.
531. Evans S. *A Short History of Bulgaria*. London: Lawrence and Wishart LTD, 1960. 254 p.
532. Glenny M. *The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers*. London: Granta Books, 2000. 726 p.
533. Hall R. *The Modern Balkans: A History*. London: MPG Books Group, 2011. 208 p.
534. Jelavich C. Russo–Bulgarian Relations, 1892–1896: With Particular Reference to the Problem of the Bulgarian Succession. *The Journal of Modern History*. Chicago, 1952. Vol. 24. № 4, December. P. 341–351.
535. Jelavich C., Jelavich B. . *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920*. Seattle: University of Washington press, 1977. 374 p.
536. Jireček C. *Geschichte der Bulgaren*. Prag: F. Tempsky, 1876. 151 p.
537. Kalayci B. Change and continuity in the foreign policy of Bulgaria: a case study in Bulgaria's relations with Russia (1878–1915). Ankara: Department of International Relations Bilkent University, 2005. 109 p.
538. Kanitz F. *Donau Bulgarien und der Balkan*. Zeipzig: Verlagsbuchhandlung von Hermann Fries, 1875. 382 p.
539. Mason A. America's Political Heritage: Revolution and Free Government – A Bicentennial Tribute. *Political Science Quarterly*. Washington: The Academy of Political Science, 1976. Vol. 91. № 2. P. 193–217.
540. Perry D. *Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895*. Durham: Duke University Press, 1993. 279 p.
541. Popov J. Die Balkanpolitik der Liberalen Volkspartei (Stambolovs) in den Jahren 1903–1912. *Bulgarian Historical Review*. 1984. № 2. P. 18–40.
542. Shannon R. T. *Gladstone and Bulgarian Agitation 1876*. London, 1963. 308 c.

543. Stavrianos L. *The Balkans: 1815–1914*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1963. 135 p.
544. Stokes G. *The Social Origins of East European Politics. The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, 1989. P. 210–251.
545. Tuğlacı P. *Bulgaristan ve Türk–Bulgar ilişkileri*. Istanbul: Cem yayinevi, 1984. 558 p.
546. Veremis T. *The Modern Balkans: A Concise Guide to Nationalism and Politics: The Rise and Decline of the Nation State*. London: LSEE, 2013. 306 p.
547. Widerszal L. *Bulgarski Ruch Narodovy 1856–1872*. Warszawa, 1937. S. 108–155.
548. Yasamee F. A. K. *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers: 1878–1888*. Istanbul: Isis Press, 1996. 293 p.

Мемуари та друквані твори політиків

549. A. und D. Kyriak Cankof. *Grammatik der bulgarischen sprache*. Hardcover: Wentworth Press, 2018. 230 p.
550. Балабанов М. Страница от политическото ни възраждане. София: Издателство Стефан Добрев, 2013. 500 с.
551. Български Екзарх Йосиф I: Дневник / Под ред. на проф. д-р Т. Събев. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. 918 с.
552. Вълчева А. Възпоменателен сборник по случай стогодишнината на Априлското въстание и Ботевата чета 1876 / Ред. Е. Василева, П. Дюгмеджиева. Кн. 1–2. София, 1976. 667 с.
553. Ганчев Д. Спомени 1864–1887 / Ред. С. Аргиров. Издава БАН. София: Придворна печатница, 1939. 298 с.
554. Геннадиев Н. Мемоари. София: Армейския военно–издателски фонд, 1923. Т. 1. 159 с.
555. Гешов И. Е. Спомени и студии. София: П. Глушков, 1928. 393 с.

556. Гешов И. Е. Спомени из години на борби и победи. София: Гутенберг, 1916. 132 с.
557. Д-р Константин Стоилов: Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Ч. 1. 493 с.
558. Д-р Константин Стоилов: Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Ч. 2. 523 с.
559. Душанов Д. Спомени (Писма и документи, публицистика). София: Издателство Отечествен фронт, 1989. 246 с.
560. Иван Ев. Гешов: Спомени из години на борби и победи / Съст.: И. Бурилкова, Ц. Билярски. София: Синева, 2008. 392 с.
561. Икономов Т. Мемоари. София: Български писател, 1973. 641 с.
562. Иречек К. Български дневник 1979–1884. Пловдив: Книгоиздателство Хр. Г. Данов, 1930. 596 с.
563. Малинов А. Странички от нашата политическа история: Спомени. София: Придворна печатница, 1938. 182 с.
564. Манчев В. Спомени. София: Отечествен фронт, 1982. 180 с.
565. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история (Летописни спомени и очерци). София: «Български писател», 1992. Ч. 2. 475 с.
566. Никола Геннадиев: Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1985. Т. 1. 247 с.
567. Паренсов П. Из миналото. София: п-ца Ден, 1909. 304 с.
568. Пелико С. Тъмниците ми / Превел от францушки Д. Цанков. Цариград: печатницата на Карапетров и друж., 1874. 236 с.
569. Петрова С. Из моите спомени. София: Акация, 1922. 177 с.
570. Спомени за обявяване на независимостта на България 1908 / Съст. Р. Попов, Е. Стателова. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1984. 240 с.
571. Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. 383 с.

572. Стефан Стамболов и делото на стамболовизма: 1895–1925: Въспоменателен сборник / Под ред.: Н. Бронзов, П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1925. 64 с.
573. Стефан Стамболов и неговото време. Неопубликовани спомени / Съст. Е. Стателова и Р. Попов. София: Детелина 6, 1993. 344 с.
574. Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 168 с.
575. Стоян Данев: Мемоари / Съст. и ред.: Е. Стателова и К. Гергинов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. 290 с.
576. Тошев А. Бегли спомени за Македония. София: П. Глушков, 1931. 193 с.
577. Устав на Българското книжовно дружество в Средец / Д. Цанков, М. Дринов, И. Славейков, С. Данев и др. София: Българското книжовно дружествено, 1884. 17 с.
578. Цанков Д. Катехизис на представителското управление: Представителски режим, парламентарно управл., парламентарен режим, парламентаризм / Д. Цанков, Т. Влайков. София: Д. Георгиев, 1905. 23 с.
579. Цанков Д. Кратка българска история. Пловдив: книжарница Д. В. Манчев, 1870. 76 с.
580. Цанкова-Людсканова Н. Свидетелка на две епохи / Съст. М. Куманов, А. Златева. София: Изток–Запад, 2020. 304 с.

Автореферати дисертацій та дисертації

581. Клименко А. Н. Влияние идеи «Москва – Третий Рим» на российскую геополитику XIX–XX вв.: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2014. 162 с.
582. Мичев Д. Вътрешната политика на Стамболовия режим 1887–1894 г.: дис. ... на канд. ист. наук. София, 1956. 232 с.
583. Підлесний М. П. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и общественное мнение России: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Харьков, 1963. 21 с.

584. Чорній В. П. Квітневе повстання в Болгарії 1876 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1966. 21 с.

Електронні ресурси

585. Берлинский трактат. Берлин. 1/13.07.1878 г. URL:

<http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/berlin.htm> (27.02.2020).

586. Билярски Ц. Българският екзарх Йосиф I, българо–гръцките отношения, отношението му към цар Фердинанд, и българските партии. URL:

http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=483:-i-&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61

587. Вачева Д. Забранена за времето си карикатура показват в изложба за

Независимостта. URL: <https://dariknews.bg/regioni/veliko-tyrnovo/zabranena-za-vremeto-si-karikatura-pokazvat-v-izlozhba-za-nezavisimostta-1147048>

(19. 10. 2019).

588. Газетные старости. URL: <http://starosti.ru/article.php?id=15206> (26. 04. 2017).

589. Гърдев Б. За княз Батенберг 110 години след смъртта му. URL:

<http://www.liternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/abatenberg.htm>. (12.04.2019).

590. Гърдев Б. Патриотът срещу русофила. URL:

<http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/.../vdrumev.htm> (01. 09. 2020).

591. Константинов А. По «изборите» в Свищів. URL:

<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=169&WorkID=9816&Level=1>. (10. 09. 2018).

592. Сан–Стефанский прелиминарный мирный договор. URL:

<http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1878sanstef.php>. (20.11.2019).

593. Станев Н. История на нова България: 1878–1928. URL: https://electronic-library.org/books/Book_0098.html (10.10.2020).

594. Стефан Стамболов – държавникът. URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=XrASFsoAfKo> (13. 06. 2020).

595. Чилингиров Ст. Драган Цанков. URL:

<https://liternet.bg/publish10/schilingirov/dcankov.htm> (22.10.2020)

596. Стателова Е., Пантев А. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. URL: http://www.electronic-library.org/books/Book_0047.html (23.03.2020).
597. Perry D. Stefan Stambolov and the emergence of modern Bulgaria, 1870–1895 / D. Perry. URL: http://books.google.com.ua/books/about/A_Diplomatic_History_of_Bulgaria_from_18.html?id=8FMXAAAAIAAJ&redir_esc=y (04. 05. 2019)
<http://books.google.com.ua/books?id=28nQRUIN7qIC&pg=PR9&lpg=PR9&dq=Perry+D.+Stefan+Stambolov+and+the+emergence+of+modern+Bulgaria&source=bl&ots=tVduOWPBae&sig=1YIS4L8ZoNMU6O9rjGOxjQCyRTc&hl=ru#v=onepage&q=Perry%20D.%20Stefan%20Stambolov%20and%20the%20emergence%20of%20modern%20Bulgaria&f> (13.10.2019)
598. [Hyde A.](#) A diplomatic history of Bulgaria 1870–1886 / A. Hyde. URL:
599. Sakasoff J. Neoslavism, Balkan Federation and Social Democracy / J. Sakasoff. URL: <https://www.marxists.org/history/etol/revhist/otherdox/balk/sakasoff.htm> (02. 04. 2020).

ДОДАТКИ

Список наукових публікацій здобувачки Крютченко М. Л.

Наукові праці у наукових фахових виданнях України:

1. Крютченко М. Л. Либеральная «цанковистская» партия в условиях стамбуловистского режима 1887–1894 гг.: основные направления деятельности. *Дриновський збірник*. 2013. Т. 6. С. 282–286.
2. Крютченко М. Л. Драган Цанков: первый опыт государственного управления (март–декабрь 1880 г.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Історія». 2020. Вип. 1 (42). С. 169–175.

Наукові праці у зарубіжних спеціалізованих періодичних виданнях:

3. Крютченко М. Роль Драгана Цанкова в формировании коалиции «умеренных» либералов и консерваторов в Болгарии (1883–1885). *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет «Св. св. Кирил и Методий»*. 2020. Т. 4, Бр. 1. С. 394–405.

Наукові праці апробаційного характеру за темою дисертації:

1. Крютченко М. Л. «Цанковистская» концепция решения болгарского национального вопроса (1883–1903 гг.): особенности становления и развития. *Матеріали третього Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії, 15–16 травня 2014 р.* Бердянськ, 2014. С. 116–119.
2. Крютченко М. Л. Коаліція «цанковістів» та консерваторів як вимушений крок на шляху до влади. *Матеріали VIII Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії, 24–25 травня 2019 р.* Бердянськ, 2019. С. 169–171.
3. Крютченко М. Л. Роль Драгана Цанкова у діяльності першої коаліції між «поміркованими» лібералами і консерваторами в Болгарському Князівстві у 1883 р. *Шевченківська весна – 2020: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 13–14 березня 2020 р.* Київ, 2020. С. 215–219.